

5/0
133.5
K 42 J

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरं सदा ॥

अथ केशवीया जातकपद्धतिः प्रौढमनोरमा सहिता ॥

सहस्रांशुरिवाशेषमुद्राकिरणराजिभिः ॥

श्रौ.म. श्री केशवोग्रहकौतुकादिगणितस्कन्धप्रथमतोविधिवद्वावस्थाप्याधुनासंक्षिप्ताक्षरवृत्तैर्निबद्धाबहूर्थीसुलघुप्र
 क्रियांजातकपद्धतिंचिकीर्तुर्जन्मजन्मान्तरार्जितदुरितोत्पन्नप्रत्यूहव्यूहनिरासेनग्रन्थसमाप्त्यर्थसमाप्तेऽपि
 ग्रन्थेतत्प्रचयगमनार्थंशिष्टाचारपरिपालनेनशिष्यशिक्षार्थंचनमस्कारलक्षणमङ्गलमाचरन्ग्रन्थारम्भंशार्द
 लविक्रीडितपूर्वार्द्धेनप्रतिजानीते॥ ॥ नत्वाविघ्नपशारदाच्युतशिवब्रह्मार्कमुख्यग्रहान्कुर्वेजात
 कपद्धतिंस्फुटतरंगोराविदांप्रीतये॥ ॥ अहंकेशवोजातकपद्धतिं कुर्वेदतिक्रियाकारकयोजना। अत्र
 क्रियाबलादहमित्यध्याहारः। जातस्यबालकस्यप्राग्जन्मार्जितसदसन्मिश्रकर्मजनितशुभाशुभमिश्रफलनि
 रूपकंशास्त्रंजातकंतस्यपद्धतिः। क्षुण्णोमार्गः। सरणिः पद्धतिः पद्येत्यमरोक्तेः। एवंतांजातकपद्धतिं कुर्वेकरोमि।
 किंकृत्वाविघ्नपशारदाच्युतशिवब्रह्मार्कमुख्यग्रहान् नत्वा। विघ्नपातीतिविघ्नयोगणेशः। यथा मृगप्राणहरेसिंहे
 मृगपतिप्रयोगोयथाचशकनृपप्राणहरेविक्रमादित्येशकनृपप्रयोगस्तथाविघ्नहरेगणेशेविघ्नपप्रयोगइति
 ध्येयम्। शारदासरस्वती, अच्युतोविष्णुः, शिवोमहादेवः, ब्रह्माप्रसिद्धः, अर्कमुख्याः श्रीसूर्योदयो नवग्रहाः, तान् न
 मस्कृत्येत्यर्थः। नन्वन्यजातकपद्धतिषुसतीषुकिमर्थमयंग्रन्थः कृतइतिग्रन्थस्यास्यवैयर्थ्यप्रसङ्गापत्तिरित्याश

रामः
 २

श्रीगणेशायनमः ॥ प्रौढमनोरमाटीकासहिताकेशवीपूजतिः प्रारभ्यते ॥ आदित्यमज्ञानघनान्ध
कारच्छिदं मुदं संततमादधानम् । जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतुं श्रीभास्करं भास्वररूपमीडे ॥ विघ्ननिघ्नमहं वन्दे वि
घ्नपं विबुधार्चितम् । यस्य स्मरणतः साध्यं सिद्धिं प्राप्नोति सत्वरम् ॥ श्रीकेशवार्च्यसचनानि जयन्ति तानि निर्दूषणानि
बहलार्थसुपूरितानि । धन्यानि शिष्यजनबुद्धिविबुद्धिदानि स्वल्पाक्षराणि बुधतोषविधायकानि ॥ अपि स्फुर
त्यण्डितमण्डनेन प्रचण्डपाण्डित्यमखण्डितेन । ज्ञानाधिराजस्य गुरुं नृसिंहं प्रचण्डचण्डांशुमतिं तमीडे ॥ श्री
मच्छिवाख्यगणितज्ञचक्रचूडामणिसज्जनवन्द्यवन्द्यम् । विदुर्विदेयं धिषणेन तुल्यं तं नौमि नित्यं धिषणापि हे
तोः ॥ श्रीकेशवार्च्यैर्गङ्गाभिः ४० वृत्तबद्धोदिताजातकपद्धतिर्या । तैरेव तस्याविरुतिः कृताऽस्ति परं न तत्राऽस्ति सु
युक्तिरुक्ता ॥ संप्रार्थितः शिष्यगणेन युक्तिः कार्यातिवर्थेति दिवाकरोहम् । सवासनां तद्विरुतिं करोमि यतो जनो मे स
कलोऽपिरज्यः ॥ यद्यप्यशक्याविरुतिर्विधातुं मया जडेनामलकेशवोक्तेः । तथाऽपि कुर्वे शिवपादपद्मप्रसादतः
प्रौढमनोरमाख्याम् ॥ अथ श्रीकौशिकमुनिवरवंशोद्भवोपरपारावारतीरनिकटवर्तिनन्दियामनिवासकृदम्
तेश्वरसुन्दरचरणकमलयुगलभजनावाप्तसमस्तविद्यः सकलागमाचार्यवर्गः श्रीकमलाकरदैवज्ञनन्दनः

प्री-म-हि ता॥ स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन याग्रह गतिस्तन्नाभिधानस्त्वसौ होरा न्योद्ग-विनिर्णयश्च कथितस्कन्धस्तृतीयोऽपरः
 ३ तस्मात्केवल होराविदिनज्योतिः शास्त्राभिज्ञताव्यवहार इति सिद्धम्। अन्यथा गणितस्कन्धैकदेश करणाभिज्ञेऽपि ग-
 णितस्कन्धसिद्धान्तज्ञता प्रसङ्गः स्यात्। होराविदामित्यनेन तुं केवलजातकवि-
 दान् त्रिस्कन्धज्योतिः शास्त्रविदां च प्रीतिजनकत्वमुक्तं भवति। त्रिस्कन्धज्योतिः शास्त्रविदां होराज्ञत्वात्। आचार्येणा-
 युक्तं ये ज्योतिर्विदस्ते एतद् होरा शास्त्रविदो भवन्त्येवेति। तस्माद् होराविदामिति पाठः साधीयान्। अथोत्तरार्धेन ग्र-
 म्यान्तरसाध्यामिति कर्तव्यतामस्तत्तन् साधनं चाह॥ ॥ यन्नैः स्पष्टतरोऽत्र जन्म समयो वेद्यो यत्खेटाः
 स्फुटायत्यक्षेहि घटन्त उद्रमदहास्तर्हसषड्भुः सच॥ १॥ अत्रास्यापद्धतौ यन्नैः कृत्वा जन्म समयः स्पष्ट-
 तरोऽतिसूक्ष्मो वेद्यो ज्ञातव्यः। यन्त्राणि तु श्रीभास्करेणोक्तानि। गोलोनाडीवलये यष्टिः शङ्कुर्धटी चक्रम्। चापं तुर्ध-
 फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम्॥ एभ्यः समयज्ञानं तैरेवोक्तं विस्तरभयान्नात्र प्रतिपाद्यते। अत्रा स्मिन् जन्मका-
 ले खेटाः साध्याः। खे आकाशे अटन्ति गच्छन्ति ते खेटा ग्रहा इत्यर्थः। ननु मध्यमन्दस्पष्टभेदभिन्नत्वाद्ग्राहाः कीदृशाः सा-
 ध्या इत्यत आह। स्फुटा इति। फलादेशे स्फुष्टानामेव मुख्यत्वात् स्फुटा इत्युक्तं युक्तम्। तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ। या-

रामः
 ३

हृह। स्फुटतरामिति। अतिशयेन स्फुटेति स्फुटतरातामतिलघुप्रक्रियामित्यर्थः। तथा चानेन विशेषणेन पूर्वश्रु-
नीलकण्ठश्रीधरश्रीपतिपूर्वरचितपूर्वपद्धतिभ्यो वैशिष्ट्यं द्योतितम्। तत्र तु सर्वं भावदृग्बलादिगणितजातं ब-
नायासेन साधितमस्तीति भावः। अतो न वीनग्रन्थप्रणयनमाचार्यस्य युक्तमेव। केचित्तु स्फुटतरां प्रकटार्थमिति
व्याचक्षते तदयुक्तम्। न हि प्राचीनश्रीपत्यादिग्रन्थेभ्योऽत्र पदार्थः प्रकटः समुपलभ्यते। अतोऽस्मदुक्तव्याख्यान-
मेव ज्यायो विशिष्टगुणाधायकत्वात्। अथ क्रियामात्रप्रवृत्तेः प्रयोजनपूर्वकत्वात् प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽ-
पि प्रवर्तते, इति न्यायादत्र च तदनभिधाने प्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्याशङ्कः पद्धतिकृत्यां प्रवृत्तौ प्रयोजनमाह। होरावि-
दां प्रीतय इति। होरां जातकं विदंति जानन्ति ते होराविदस्तेषां प्रीतये बृहच्छास्त्रगम्भीरार्थेन शिष्यान् बोधयितुं प-
रिश्रान्तानां जातकशास्त्राभिज्ञानां सुगमोपायदर्शनेन उत्पन्नप्रीतये इत्यर्थः। ज्योतिर्विदां प्रीतय इति पाठे त्रिस्त-
न्यज्योतिः शास्त्रविदां प्रीतिजनकत्वमस्य ग्रन्थस्य प्रतीयते। ननु केवलजातकाभिज्ञानम्। तेषां ज्योतिः शास्त्रैक-
देशवेत्तत्वेन संपूर्णज्योतिः शास्त्रवेत्तत्वाभावात्। विशिष्टस्य स्वन्यत्र ग्रन्थस्यैव ज्योतिः शास्त्रपदाभिधेयत्वाच्च। उक्तं
चैतद्द्वारा हेन ज्योतिः शास्त्रमनन्तमेदं विषयं स्वन्यत्र ग्रन्थमधिष्ठितं तत्कात्कर्षोपनयस्य नाम मुनिभिः संकीर्त्यते सं-

शै.म.

४

तचनयगणेशदैवज्ञैर्ग्रहलाघवेस्पष्टविरचितम्। तद्यथा। सौरोः कोपिविधूच्चमङ्गः कलिको नाब्जो गुरुस्त्वा
र्यजोऽसुग्राहचक्रजं केन्द्रकमथार्धे सेषभागः शनिः। शौर्क केन्द्रमजार्धमध्यगमिती मेयान्ति ह कृतुल्य
तासिदैस्तैरिह पर्वधर्मनयसंत्कार्यादिकं त्वादिशेत्॥ अस्मिन्कालेऽन्यैव घटनाया साधिता ग्रहादृक् सम
त्वं यान्त्यतदयमेव घटना समीचीनेति वेद्यम्। तत्र स्तात्कालिकोऽर्धेऽयनभागयुक्त, इत्यादिना करणोक्त
वर्त्मना स्वोदयैः कृत्वा दृहजन्म समये उद्गमः साध्यः। उद्गमो राशीनामुद्गमो लग्नमिति यावत्। राशीनामुदयो
लग्नमित्यमरोक्तेः। स उद्गमः स षड्भूः सन्नस्तर्षभवति। षड्भूः सह वर्तते स तथा षड्भांशियुक्त इत्यर्थः। अस्ते अस्त
सिति जेक्रसंराशिः। राशि क्षेत्रगृहर्षभानि भवनं चैकार्थसंप्रत्यया इत्यभिधानात्। यत्र भास्वनं संयोजितं तदस्त
सिति जमित्युच्यते। एतदेवास्तर्षज्योतिर्विदो जायाभाव इति वर्णयन्ति। यतोऽस्माज्जायायाः शुभाशुभविचारः
क्रियते। अतो जायाभाव इति युक्तं नाम। एवं यत्र भावेलग्न्यादिके यस्य विचारस्तत्संज्ञातस्य भावस्य स्यात्। यथा
लग्नस्य तनुसंज्ञेत्यादिध्येयम्। चकारः समुच्चयार्थे व्याख्येयः। लग्नानयनवासनानुपातद्वयेन सुगमा। अथ
लग्नशब्देन किमेतच्चिन्त्यते। लग्नतिलग्नम्। प्राक्कुजे कान्तिमण्डलस्य योगहाद्यवयवौ लग्नस्तद्गृहाद्यं

रामः

४

त्राविवाहोत्सवजातकांशेखेटैः स्फुटैरेव फलस्फुटत्वम् । इति । ननु ब्रह्मसौर्यादिपक्षाणां सत्त्वात् कस्मिन् पक्षे ग्र
 हाः साध्या इत्यत आह । यत्पक्षे हि घटन्त इति । यत्पक्षे यस्मिन् पक्षे हीति निश्चयेन घटन्ते प्रत्यक्षमाकाशे दृश्यन्ते त
 स्मिन् पक्षे ग्रहाः साध्या इत्यर्थः । उक्तं च दामोदरपद्धतौ । यान्ति संसाधिताः खेटाग्नेन दृग्गणितैक्यताम् । तेन पक्षेणाते
 कार्याः स्फुटास्तत्सम्योद्भवाः ॥ इति । ननु ग्रहानयनमत्रार्थशास्त्रादेव कर्तुमुज्यते न तु मानुषात्तस्या यथार्थत्वादिति
 चेत् सत्यम् । ग्रहानयनं मुनिरुक्तशास्त्रादेव कर्तुमुचितं परंतत्रापि कालवशेनान्तरं पतति । यत उक्तं सूर्यसिद्धा
 न्ते । शास्त्रमाद्यंतदेवेदं यत्पूर्वं प्राह भास्करः । युगानां परिवर्तेन कालभेदोऽत्र केवलः ॥ इति । वासिष्ठेऽपि । इत्थं माण्ड
 व्यसंक्षेपादुक्तं शास्त्रं मयोत्तमम् । विस्वस्तीरविचन्द्रादौर्भविष्यति युगे युगे ॥ विस्वसने विस्वस्तिः शिथिलत्वमिति
 यावत् । तदन्तरं बीजसंज्ञं ब्रह्मगुप्तादिभिर्मानुषैः स्वसत्ताकाले लक्षयित्वा मुनिशास्त्रग्रहेषु निक्षिप्य तादृशनिक्षेप
 युक्ताः स्वग्रन्थारचितास्तद्युक्तमेव । तदन्तरमतीन्द्रिश्यैर्मुनिभिश्च लत्वात् ग्रन्थबाहुल्यभयाच्च नोक्तमपि देयमि
 त्युक्तमेव । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते । संसाध्य स्पष्टतरं बीजं नलिकादिं यन्नेभ्यः । तत्संस्कृतग्रहेभ्यः कर्तव्यो निर्णयदेशो
 इति । आचार्येणापि वर्तमानघटनां विलोक्य ग्रहकौतुके ग्रहानयनमरचि । तदपि षष्टिमितैर्गतेऽब्दे शिथिलं दृष्ट्वा

प्रो.म.
५

त्कालिकीकरणमयुक्तमिति। अत्रोच्यते। घटिकादिकं मासं मानादित्युक्तेर्नाक्षत्रादृष्टघटिकागृहीत्वौदयिका
र्कल्लिग्नं साध्यमिति मूलयुक्तिः। परं नाक्षत्रादीनामज्ञानात् प्रभासाधनोपयोगाच्च सावना एव घटिकाः पूर्वैर्लग्ना
नयने स्वीकृताः। अथ तासां नाक्षत्रत्वं विधेयम्। तत्रानुपातः। यदि घटी षष्ठ्या सूर्यगतिकलालभ्यन्ते तदेष्टघटी
भिः किमिति दृष्टसंबन्धिन्योगतिकलाः स्युः। तासां प्राणीकरणार्थं द्वितीयोऽनुपातः। यदि राशिकलाभिः १८००
सूर्याधिष्ठितराशुदयासवोलभ्यन्ते तदेष्टघटीसंबन्धिगतिकलाभिः किमिति लब्धादृष्टघटीसंबन्धिगतिक
लोत्पन्ना सवः। सावनसंख्यातो नाक्षत्रसंख्याया अधिकत्वात् सावनघटीषु योज्यास्तानाक्षत्रादृष्टघटिकाभ
वन्ति। एवं प्राप्ते परमलाघविकैराचार्यैरिष्टघटीसंबन्धिन्योगतिकला एव रवावौदयिके सिद्धाः। तथा कृते
तात्कालिकार्क एव संजातः। यतदृष्टघटीसंबन्धिन्योगतिकलानामदृष्टघटीसं
बन्धिसूर्यचालनम्। तद्यावदौदयिकार्कसिष्यते तावत्तात्कालिकार्क एव भवतीति सुप्रसिद्धम्। एतत्तात्कालिका
र्कभोग्यं सावननाक्षत्रनाड्यन्तरतुल्यमेवौदयार्कभोग्या न्यूनमायाति। उदयार्कभोग्यं नाक्षत्रनाडीभ्यस्तात्कालि
कार्कभोग्यं सावनघटीभ्यः शोध्यं शेषं सममेव। अतस्तात्कालिकार्ककरणेन सावनघटीनां नाक्षत्रत्वं भवतीति युक्तं

रामः

५

लग्नमित्यभिधीयते। यः परसिति जेलग्नस्तदस्तलग्नम्। य ऊर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते लग्नस्तद्दृशमलग्नम्। योऽधो
 म्योत्तरवृत्ते लग्नस्तच्चतुर्थलग्नमिति भावचतुष्टयम्। उक्तं च भास्करियगोले। यत्र लग्नमपमण्डलं कुजे तद्गृहाः । । ।
 ह लग्नमुच्यते। प्राचिपश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे॥ इति। नन्विदं लग्नसाधनमयुक्तम्। त
 थाहि। तत्र लग्नार्थयादृष्टघटिका गृह्यन्ते तानाक्षत्राः सावनाया। नाद्यः। तासां दुःसाध्यत्वात् प्रभासाधनार्थमनुपयु
 क्तत्वाच्च। नापि द्वितीयः। विभिन्नजातिभ्यस्ताभ्योनाक्षत्राणामुदयानामपनयनस्यायुक्तत्वात्। भौदयाद्रोदयप
 र्यन्तं नाक्षत्रं दिनम्। तत्र द्वादशराशयः समुद्रमंयान्यत उदयानाक्षत्रादिति स्पष्टमेव। न च तात्कालिकार्ककरणे
 न सावनघटीनां नाक्षत्रीकरणं संपाद्य नाक्षत्रा उदयोः शोध्यते इति वाच्यम्। प्रथमतस्तत्कालिकार्ककरणस्यैवा
 युक्तत्वात् तथाहि। कुजे क्रान्तिमण्डलस्य यः प्रदेशो लग्नस्तत्किल लग्नम्। सूर्योदये सूर्यतुल्यं लग्नम्। सूर्य
 स्य क्रान्तिमण्डलावस्थितत्वात्। रांशेर्भोग्यांशा उदयानन्तरमेवोदयन्ति। अत उदयकालीनार्कस्यैव भोग्यं ग
 हीतुं युज्यते न तात्कालिकार्कस्य। किंच नाक्षत्रनाडीमयेऽहोरात्रसमेकाले ६०।१० यावत् तात्कालिकार्कं लग्नं क्रियते
 न तावदर्कसमं भवति। यावदौदयिकार्कं क्रियते तावदर्कसमं भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतीतेर्युक्तिरश्वना

श्रीः ६

ण्डलाहोरात्रसंपातात्त्रयस्त्राणि सेत्राण्युत्पद्यन्ते। तद्यथा। मेषान्तापक्रमज्यानिरससितिजेभुजः, तद्द्विज्या
 १७१८ पममण्डलेकर्णः, तद्द्विगन्तर्पदं मेषान्ताहोरात्रवृत्ते कोटिः। एवं वृषान्तापक्रमज्याभुजः, वृषान्तज्या क
 र्णः, तद्द्विगन्तर्विषेष्टपदं वृषभान्ताहोरात्रवृत्ते कोटिः। एवं द्वाहान्ते त्रिज्याकर्णः, परमापक्रमज्या १३८७ भुजः,
 परद्युज्या कोटिः। तदेवं प्रसाधितानां कोटीनां ज्यारूपत्वेन ज्याखण्डानां द्युज्यावृत्तीयत्वाभावेन त्रिज्यावृत्ते परि
 णाम्यचापीकृतानि। तत्र यत्प्रथममेकराशिज्यासंभूतं स मेषोदयकालः। द्वितीयं राशिद्वयस्य। तृतीयं राशित्रय
 स्य। राशीनामाद्यन्तकालज्ञानार्थं प्रथमं द्वितीयातु द्वितीयं तृतीयातु विशोध्य मेषादित्रयाणामुदयासवरावा
 शिष्यन्तद्वत्सुपपन्नम्। तद्वद्विलोमाः कर्कादित्रयाणां भवन्ति। यतः कन्यान्ताद्विलोमं कीटाद्यवधिद्विज्यापक्रम
 मज्याद्युज्यादेर्मेषादिसाम्येनैवोपजायमानत्वात्फलस्योत्क्रमतस्तुल्यताया एषावसीयमानत्वाच्चोत्क्रमस्था
 मो १६७० मे ५१८३५ क इत्सुपपन्नम्। एवं तुलादिष्वपि विलोमाद्विद्वन्म। तथोपजातानामेषान्यासः॥ एतेषु
 कु १७८५ क ४१७८५ सि ताजाता ब्रह्मतुल्या दावुक्तानां गतुरङ्गदस्त्राद्व्यादयो लङ्कोदयाः पलात्मकाः। अथातो नि
 म १८३५ क तु १६७० क जपत्तनजननभवनसमुद्रमनमानसाधनवासना प्रोच्यते। अबनौ गगनं समन्तात्संल

रमः ६

म। तथा वोक्तं सिद्धान्ते। लग्नार्थमिष्टघटिकायदि सावनास्तास्तात्कालिकार्ककरणेन भवेयुरार्थः। इति। अत्र म
 न्दावर्गार्थप्रकारान्तरेण वासनानिगदिता सिद्धान्तशिरोमणिवासनावार्तिकेऽस्मत्पितृचरणैः श्रीनृसिंहाच
 र्यैः। औदयिकार्कभोग्यकालेशोध्यनास्तत्र नाडीमध्ये एकालाच्छोधकादपनीते यावदवशिष्यते तावदेवेष्टेन के
 वलशोध्येदृष्टेन केवलं शोधकादपनीतेऽवशिष्यत इति प्रसिद्धम्। तत्र सावननास्तत्र नाड्यन्तरतुल्यमिष्टं क
 ल्पितम्। तन्नास्तत्र घटीभ्यो यावदपनीयते तावत्सावनाद्घटिका भवन्ति। यावदौदयिकार्कभोग्यकालादपनी
 यते तावत्कालिकार्कभोग्यकालो भवति। अतस्तात्कालिकार्कत्सावनघटीभिर्लग्नसाध्यमित्युपपन्नम्। अ
 थौदयिकार्कान्नास्तत्रे एकालात्साध्यम्। प्रकारद्वयमपि स युक्तिकमेव। अतः सर्वमवदातम्। एतदुदयलग्नं
 स्वोदयेः साध्यम्। स्वोदयास्तलङ्घोदयाऽधीना इति प्रथमतो लङ्घोदयवासनोच्यते। अपमवृत्ते क्षेत्रविभागेन सर्वे रा
 शयस्तुल्यप्रमाणा एव सन्ति। नाडीवृत्ते तु कालांशविभागेन सर्वे राशय उद्गच्छन्ति। निरक्षे तु तन्नाडीवृत्तं समपूर्व
 परं सममण्डलवद्भूमति। क्रान्तिवृत्तं तु दक्षिणोत्तरतस्तिरश्चीनत्वेनोदेति। क्रान्तिवृत्तस्थो मेषो यावत्तिरश्चीन उदेति
 तावन्नाडीवृत्तेऽष्टाविंशतिभागाः किञ्चिन्मूना एवोद्गच्छन्ति। तिर्यगेवमुद्गच्छतोऽपममण्डलस्यतिरश्चीनत्वेनोन्म

प्रेः म

७

प्रमाणं भवतीति जातम्। एवं मेषादेर्मिथुनान्तस्त्रिराशि निरक्षोदय प्रमाणयोगे नोद्बुत्ते लगति। स्वस्थितिजेतु त्रिरा
शिचरखण्डयोगतुल्यकालेन पूर्वमेव लगतीत्यतस्त्रिराशिचरखण्डो न निरक्षजतृतीयराशिमात्रं स्यादित्युपप
न्नम्। अतो निरक्षोदयाः क्रमस्थानि जैः क्रमस्यैश्वराद्धैरूनाः स्वदेशे मेषादित्रयाणां मुदया भवन्तीति सिद्धम्। एवं मे
षादेः कर्कान्तो निरक्षजचतूराशि प्रमाणयोगे नोद्बुत्ते लगति। स्वस्थितिजेतु द्विराशिचरखण्डयोगतुल्यकालेन पू
र्वमेव लगति। अतो द्विराशिचरखण्डो न निरक्षजचतूराशिमानं स्वदेशे चतूराशि प्रमाणं स्यादिति जातम्। अस्मिन्स्त्रि
राशिचरखण्डो न त्रिराशि निरक्षोदयं प्रमाणयोगरूपेण स्वदेशजत्रिराशि प्रमाणे नोद्बुत्ते तृतीयराशिचरार्द्धयुक्तं
निरक्षजचतुर्थराशिमानं स्वदेशे चतुर्थराशिमानं स्यादिति जातम्। तथा च बालावबोधार्थं बीजक्रियया लिख्यते।
तत्र स्वदेशजत्रिराशि प्रमाणयोगः। निरक्षजत्रिराशि प्रमाणम् १ त्रिराशिचरार्द्धम् १। अयमस्मात् निचराप्र १
द्विराच १। चतूराशिमानयोगात् शोध्यः। तत्र निरक्षजत्रिराशि प्रमाणयोगे निरक्षजचतूराशि प्रमाणयोगात् शोधिते
निरक्षजचतुर्थराशि प्रमाणमेवावशिष्यते।
राशिचरखण्डयोगात् क्षयगतात् शोध्यमानः संशोध्यमानमृणं स्वं स्यादित्यादिना धनगतो भवति। अथ धनर्णयोरन्त

अथ त्रिराशिचरखण्डयोगः क्षयगतो द्विरामः

७

गमिवदप्यतेतदस्मत्सितिजम्। तथाचमत्पद्यम्। अवनौगगनंसमन्ततः सततंलग्नमिवाऽवलोक्यते। सिति
 षष्ठनिर्वासिमानुषसितिजंतद्रूपाकानिरूचिरे॥ तस्यनिरक्षसितिजेनयदूर्ध्वाधरमन्तरंतच्चरम्। दिग्द्वयेऽपि
 चरसत्वेनास्यैकदिक्ताभिप्रायेणचराद्धत्वेनैतद्व्यपदिश्यते। तथाचान्तरभूतेनस्वस्वचराद्धेननिरक्षोदयायु
 तोनाः कर्तव्याः। स्वोदयाभवन्तीत्युत्सर्गः। वस्तुतस्तुमेषादिरुन्मण्डलेसितिजेचसमकालमेवलगतिसितिजो
 न्मण्डलसंपातएवमेषादेरुदयस्थानात्मेषान्तः पुनर्मेषनिरक्षोदयासुभिरुन्मण्डलेलगति। स्वकुजेतुमेषचर
 खण्डतुल्यकालेनपूर्वमेवलगतीत्यतः प्रथमराशिचरखण्डो नंप्रथमराशिनिरक्षोदयप्रमाणंस्वदेशेप्रथमरा
 शिप्रमाणंस्यादित्युपपन्नम्। एवंमेषादेर्वृणान्तोद्विराशिनिरक्षोदयप्रमाणयोगेनोन्मण्डलेलगतिस्वकुजेतुद्विरा
 शिचरखण्डयोगतुल्यकालेनपूर्वमेवलगति। अतोद्विराशिचरखण्डो नंद्विराशिनिरक्षोदयमानंस्वदेशेद्विराशि
 मानंभवतीत्युपपन्नम्। तत्प्रथमराशिप्रमाणेनयावदंनौक्रियतेतावत्केवलंद्वितीयराशिप्रमाणमेवावशिष्यत
 इतिप्रथमराशिचराद्धेनप्रथमराशिनिरक्षोदयप्रमाणरूपे प्रथमराशिमाने
 द्वितीयराशिमानादनन्तरोक्ताच्छोधितेद्वितीयराशिचराद्धेनंद्वितीयराशिनिरक्षोदयप्रमाणंस्वदेशेद्वितीयराशि

प्रो. म. नांशशब्देनक्रान्तिपातः। क्रान्त्यर्थपातः क्रान्तिपातइत्यन्वर्थसंज्ञेयम्। पातोनामनाडीवृत्तक्रान्तिवृत्तयोः संपातः
 क्रान्त्यभावेयावानग्रहश्चक्रशुद्धः सक्रान्तिपातः स्यात्। अस्यैवमुज्जालाधैरयनचलनमितिनामधृतम्। यतोऽने
 नक्रान्तिपातेनायनस्यविषुवद्वृत्तापवृत्तसंपातात्प्रवृत्तराश्यन्तरगमनस्ययथास्थितक्रान्तिवृत्तस्थरेवत्यन्त
 मधिकृत्यप्रवृत्तराश्यन्तरगमनात्प्राक्पश्चाद्वाचलनंजायतइत्यतोऽयनचलनमितियुक्तम्। अयनचल
 नांशावर्कमेलापवादयनांशादतिव्यवहियन्ते। कथंपुनःप्राक्पश्चाद्वाचलनमित्येतदुच्यते। दृष्टेऽहिमध्याह्ने
 द्वादशाङ्गुलशङ्कोष्ठायालक्षणीया। ततःदिनार्द्धघुतेस्त्रिज्यकाध्याहतायाःस्वकर्णेनचापांशकाःस्युर्नतांशाः।
 दिनार्द्धवियुक्तायुतास्तेपलांशे रुद्रदक्षिणेभाग्रकेऽर्कापमः स्यात्॥ ततःक्रान्तितोवैपरीत्येनभानुर्भवेदितिभा
 स्कराचार्योक्त्याभास्करःसाध्यः। परंसायनः स्यात्क्रान्तेः सकाशात्साधितत्वात्। तथाचकरणोक्तवर्त्मनाऽ
 न्योपितत्कालिकःसप्तभास्करःसाध्यः। तयोर्न्तरमयनांशाःस्युः। तत्रकरणगतेऽर्केकायार्कादूनेधनायनांशाः।
 अधिकेखणायनांशाः। धनायनांशेषुप्राक्चलनमृणायनांशेषुप्रत्यगितिवेदितव्यम्। तस्मादसौक्रान्तिपातोऽन्व
 र्थत्वात्स्वगेक्रान्त्यानयनाययोज्यइतिसिद्धम्। क्रान्तिवशाच्चरंचरवशादुदयाउदयवशाल्लग्नमतोलग्नार्थमर्केऽ

रामः

८

२मेवयोगइतिकृतेतृतीयराशिचरखण्डंधनगतमवशिष्टम्।अतस्तृतीयचरार्द्धयुतंनिरक्षजचतुर्थराशिमानंस्व
 देशेचतुर्थराशिमानंस्यादितिजातम्।अथमेषादेःसिंहान्तोव्यसजपञ्चराशिमानयोगेनोद्धतेलगति।स्वस्माजेतु
 थमराशिचरार्द्धकालेनपूर्वमेवलगत्यतःप्रथमराशिचरार्द्धेननिरक्षजपञ्चराशिमानंस्वदेशजपञ्चराशिमानंस्या
 दितिजातम्।अस्माच्चतुराशिप्रमाणयोगेप्राग्वत्शोधितेद्वितीयराशिचरार्द्धयुतंव्यसजपञ्चमराशिमानंस्वीयप
 ञ्चमराशिमानंस्यादित्युपपन्नम्।एवमजादेःकन्यान्तोव्यसजषड्द्वाराशिमानयोगतुल्यकालेनोद्धतेक्षितिजेचलगति
 अत्रापिस्वदेशजपञ्चमराशिमानयोगेशोधितेप्रथमराशिचरार्द्धयुतंव्यसजषष्ठराशिमानंस्वदेशजषष्ठराशिमानं
 स्यादितिसिद्धम्।अतोनिरक्षोदयाउल्क्रमस्थाउल्क्रमस्थैश्चरखण्डैःस्वैर्युक्ताःकर्कादित्रयाणामानानि स्युरितिनिष्प
 न्नम्।अन्यैवयुक्त्यासाधितानितुलादेरतुलोमंमीनान्तावधिकराशिमानानि कन्यान्ताद्विलोमंमेषाद्यवधिकराशि
 मानतुल्यानिभवन्त्यतएतान्येवोदयमानानिविपरीतानितुलादिषण्णामानानि स्युरितिसिद्धम्।तदुक्तंसिद्धान्तशि
 रोमणौ॥क्रमोल्क्रमस्थाश्चरखण्डकैःस्वैःक्रमोल्क्रमस्थैश्चविहीनयुक्ताः।मेषादिषण्णामुदयाःस्वदेशेतुलादितोऽ
 मीचविलोमसंस्थाः॥इति।अथाकैलग्नानयनार्थमयनांशयोज्यन्तेतत्कारणमयनांशस्वरूपंचनिरूप्यते।अय

यनां शायोज्या इति युक्तम् । उक्तं च श्रीभास्कराचार्यैः । क्रान्तिवशाच्चरमुदयाश्चरदललग्नागमेततः स्नेष्याः इति ।
एतत्तु धनायनांशविषयम् । क्रणायनांशस्तु वियोज्या इत्यनुक्तमपि बुद्धिमत्ता ज्ञेयम् । क्रणायनांश अपि पूर्व
स्थाता इति श्रूयते । तथा च वराहसंहितायाम् । आश्लेषार्द्धादक्षिणमुत्तरमथ ननं रवेर्धनिष्ठाद्यम् । आसीत् कदा
पि नूनं येनोक्तं पूर्वशास्त्रेषु ॥ पूर्वशास्त्रेषु कश्यपसंहितादिषु । क्रणसंज्ञपञ्चि सप्तशत्रयोविंशत्ययनांशेष्वे
व २३।२० इदं संभवति । तस्माद् वराहसत्ताकाले धनायनांशा आसन् । अथुना पितृनायनांशा एव न स्युः गताय
नांशा इति बोद्धव्यम् । यत्तु भूनेत्रतिष्ठुन्मि ते १५२१ शालिवाहनशकया तवर्षगणे ते च सांप्रतं सार्द्धेषोडशाय
नांशा क्रणगताः सन्ति । क्वाया कीर्तु करणागतस्यार्कस्याल्पत्वात् । इति वदता केन चिन्मोहूर्तिकेन क्वाया कीर्तक
रणागतेः स्ये सत्युणा यनांशा इति स्वीकृतम् । तदसदेवेति वयं ब्रूमः । यदि सांप्रतमृणा यनांशास्तर्हिते लग्नानय
नार्थमर्के वियोज्याः स्युः । किंचायनांशहीनं तनुः स्यादित्यत्रापि संशोध्यमानमृणं संस्थादित्यादिनाऽयनांशयुक्तं त
नुः स्यादिति प्रसज्येत । अपि च विषुवदृत्तात् क्रान्तिवृत्तावधिदक्षिणोत्तरगमनं क्रान्तिरिति विषुवत्क्रान्तिवृत्तपू
र्णसंघाते क्रान्तेरभावस्तत्र सायनग्रहदोर्ज्याया अप्यभावेन भाव्यतस्तत्र सायनग्रहः शून्यराश्यादिरिति ताव

प्रो.म. तत्त्ववादिसिद्धम्। अथ प्राक्चक्रं चलिते संपातोपि मेषादेः प्रागेव भवतीति तत्र स्यो ग्रहो मेषादेः सकाशान्तरं
 व भवत्यतस्तत्रायनां शयोगेनैव शून्यराशिता भवति। अयनां शशोधने तु शून्यराश्यादितान कथमपि स्यादिति
 दूषणान्तरम्। न च क्रणायनां शा अपि योज्या इति वाच्यम्। तथा सति धनर्णयो रन्तरमेव योग इति सिद्धान्तो व्याकु
 र्यते। अन्यच्च खेटेऽयनाख्ये धटपूर्वके स्वमस्तु क्रियाद्ये सूरिमेऽयनां शाः इति प्राचीनोक्तप्रकारेणापि इदानीं धना
 यनां शालभ्यन्तेऽतस्तैः सह विरोधोऽपि दूषणम्। तस्मादिदानीं करणागता कीत्कायार्कस्याधिकत्वेन चक्रस्य प्रा
 क्चलितत्वात् धनायनां शा इत्यवधेयम्। अतएव तात्कालिकोऽर्कोऽयनभागयुक्त इति संगच्छते। कायार्क कीत्
 करणागतेऽर्केन्यूनं प्राक्चक्रं चलितं ज्ञेयम्। तदा धनायनां शा इत्यर्थः। धनायनां शा एवाधुना सन्तीति सौरभाष्ये
 श्रीमन्महिम्नं देवतैरप्युक्तम्। ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि। कायार्क कीन्तरं शास्य अलां शाः स्वमिनाधिके। कायार्के त्वणमूने
 प्राक्पञ्चाच्चक्रं चलन्वते॥ स्पष्टार्थमेतत्। तस्मात्करणागताधिके कायार्के क्रणायनां शा इति सतं प्रत्याख्येयमे
 व। अथोदयैः साध्यमानं लग्नं नाडीमण्डलक्रान्तिमण्डलसंपातादप्यति। अपेक्षितं चरेव सी योगतारकत इत्यय
 नां शहीनं क्रियत इति स्पष्टम्। अन्ये तु। लग्नं सायनमेव। नायनां शहीनं कार्यम्। मुनिभिरनुक्तत्वात् सायनादेव

फलादेशः कर्तव्यव्याख्यास्तन्मन्दम् । यतः उक्तं शाकल्यसंहितायां यज्जसाध्याये कृच्छ्रे पसाधने । चलसंस्कृत
 लग्नज्यालम्बज्याचेद्वत्यपि ॥ चलोयनां शास्त्रे धनगतैर्युक्तकृत्वा यत्तैरुत्तमैस्तैलमसंस्कृतमित्युच्यते । यद्य
 त्र भगवतो ब्रह्मणः सायनमेवलग्नमभिमतं स्यात्तर्हि पुनर्यनां शयोजनं नोक्तं स्यात् । सायनलग्नेऽयनां शयो
 जनं न द्विगुणायनां शयोजितादतिजायते । द्विगुणायनां शयो जनं तु वासनाशून्यत्वादन्यार्थग्रन्थेष्वप्रसि
 द्धत्वाच्च न युक्तम् । ततो निरयजंशं लम्बाकार्यमित्याशयोऽयमिति । तदा दयनां शहीनं तनुः स्यादितिस
 र्वमसज्जसम् । पुनराहुरेकदेशिनः । चलांशसंस्कृतः स्यात्प्रहस्यदस्कृतप्रहदतिशाकल्योक्तेर्यनां
 ययुक्ताश्च यथा स्पष्टाः स्युः । । तेभ्य एव यात्रादिना हे । सबजातकादौ फलादेशः कर्तव्यः । तथा सायन
 योरेव चन्द्रार्थो रन्तरास्तिथिः साध्या । नक्षत्रे सायनादेव मास्यम । योगेऽपि सायनरवीन्दो योगादेव ताव्यदिति । त
 द्यतिमन्दम् । यतश्चलांशसंस्कृतद्वैत्ये कोऽनरार्द्धमिदम् । अयनाभ्युपगमादेतस्योपचारश्च चेदिति । अस्यार्थः
 एतस्य चलांशसंस्कृतस्य ग्रहस्य स्पष्टग्रहं किंतु कार्यान्तरवशात् स्पष्टत्वेनोपचर्यत इति भावः । तत्र हेतुमा
 ह । अयनाभ्युपगमादिति । अयनं राश्यन्तरं गमनं तस्याभ्युपगमस्तस्मात् । क्रान्ति साधनार्थमिति ताव्यमिति ।
 रेद्वत्युपचारः क्रेयतोऽस्ततो नायं स्पष्टग्रहः ।

मै-म

रतद्वक्तमुक्तं वृद्धवसिष्ठसिद्धान्ते। खचराश्चलन्ति तस्मात्पूर्वे युक्ताश्च पश्चिमेहीनाः। तस्मादपमच्छन्ना।
चरदललग्नादिकंततः साध्यम्॥ रोमशेऽपि। तत्संस्कृतग्रहात्क्रान्तिलग्ननत्यन्तस्फुटम्। इति। सोमसि
द्धान्तादिष्वेवमेव। अतोऽयनांशसंयुताग्रहाः क्रान्तिसाधनार्थमेव स्पष्टाभवेयुर्न तिथ्यादिसाधनार्थं फलादे
शार्थं चेत्पत्रप्रौढं निर्वृढम्। तस्मात्परिहार्यं यमपावनयावनमतानुसारिणोपिराजपथः। पुनर्भवेदेवम्। य
दिस्पष्टग्रहसंस्कारत्वेनैव चलांशयोजनं मुनीनामभिप्रेतं स्यात्तर्हि मन्द्शीघ्रफलादिस्पष्टग्रहोपकरणसंस्का
रप्रकरणेवोक्तं स्यात्। क्रान्तिप्रकरणेऽभिहितमतः क्रान्तिसाधने तस्योपयोग इति बालैरपि बुध्यते। न चैवं
ग्रहाणां निरमणत्वे संक्रातिरपि निरयणैवास्तामिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। संक्रातिषु तथा कालस्तदीयेऽप्यय
ने तथा। इति मुनिभिरुक्तत्वात् सायननिरयणसंक्रान्त्योरुभयोरपि पुण्यकालः। यद्यपिराशयोनिरयणादिति
निरयणैव संक्रातिस्तस्याएव व्यवहारयोग्यत्वम्। तथापि चलसंस्कृततिग्मांशोः संक्रमोयः संक्रमः। अजाग
लस्तनद्वराशिसंक्रान्तिरिष्यते॥ इति वृद्धवसिष्ठसिद्धान्तोक्तेः सायनसंक्रान्तौ पुण्याधिक्यमिति युक्तमुत्पश्या
मः। अतएवाहुरस्मत्पितृव्यचरणाः श्रीशिवदैवज्ञामुहूर्तचूडामणौ। अयनांशकलाः स्पष्टरविगत्युद्धताः पुरा।

रामः

दिनाद्यैर्बहुपुण्याः सूर्यमेषादिभ्यश्चलक्रमाः ॥ इति तस्मात्सायनग्रहेभ्यस्तिथ्यादिसाधनमयुक्तत्वादार्धदिन
 इत्यादययावत्प्रामाणिकैरकृतत्वाच्चनकार्यमित्यलं प्रसङ्गागतयामतान्तरदूषणकथाप्रस्तावनया। एतदु
 क्तं प्रसक्तानुप्रसक्त्याग्नीपतिटीकाकारैरनुक्तमपि। यन्मयाल्पमतिनाधुनाकृतं गोपिराजमतखण्डनं वरमात
 च्छिवस्यसुगुरोर्दयाभरालोकनप्रभववैभवं किल ॥ इदानीं प्रकृतमनुसरामः। उदयलग्नं षड्युतमस्तलग्नं भ
 वति। उदयास्तसितिजयोर्मध्ये ऽर्द्धस्यैवाप्येकमण्डलस्य व्यवस्थितत्वात् तदुक्तं गोले। योऽभ्युदेतिसमयेनयेनत
 र्द्धमोऽस्तमुपयातितेनच। राशिरूर्ध्वमपमण्डलं कुजादर्थमेव सततं यतः स्थितम् ॥ इति। अतः शोभनमुक्तम
 स्तर्द्धसं षट् सच, इति। एवंभावद्वयमभिधायददानीं मन्यभावद्वयसाधनं विवक्षुस्तावत्तदद्वीभूतं नतोन्नत
 साधनं वक्तार्येनाह ॥ ॥ रात्रेः शेषमितं युतं दिनदलेनाहो गतं शेषकं विश्लेष्यं खलु पूर्वपश्चिमवतं
 त्रिंशच्च्युतं चोन्नतम् ॥ ॥ रात्रेः शेषमिति। इत्थं भुक्तं वा दिनदलेन युतं सत्खल्विति निश्चयेन नूमेण पूर्वप
 श्चिमनतं स्यात्। एतदुक्तं भवति। यद्यर्धरात्रानन्तरं जन्म स्यात् तदा रात्रिशेषदिनार्द्धेन युक्तं कार्यं पूर्वनतं स्यात्।
 यद्यर्धरात्रात् प्राक् जन्मतदा रात्रिगतं दिनार्थं योज्यं पश्चिमनतं स्यात्। अहो दिनस्य गतं शेषकं वा दिनदलं न नि

प्री-म

श्लेष्यमन्तरितं कार्ये दिनदत्तात् शोध्यमिति यावत् । क्रमेण पूर्वपश्चिमनतं स्यात् । अथोन्नतमाह । त्रिंशच्छुनमि-
ति । नतं त्रिंशतः च्युतं शुद्धं सदुन्नतं स्यात् । पूर्वनते त्रिंशच्छोधिते पूर्वोन्नतं पश्चिमनते त्रिंशच्छोधिते पश्चिमोन्न-
तमित्यर्थः । चकारः समुच्चयार्थः । अत्रोपपत्तिः । खगोलस्य प्रागपरविभागेन कपालद्वयं भवति । तत्र निशा पश्चात् म-
ध्याह्नपर्यन्तं त्रिंशद्वृत्तिकान्तरेण भानोरारोहणमार्गावधि प्राक्कपालम् । तथा मध्याह्नात् निशीथपर्यन्तं त्रिंशद्वृत्तिकान्तरे-
ण भानोरवरोहणमार्गावधि प्रत्यक्कपालम् । एवं प्रागपरकपालयोर्मध्ये मध्याह्नापेक्षया यावतीभिर्घटीभिः सविता
नम्र उपलभ्यते स नतकालः । तथा मध्यरात्रापेक्षया यावतीभिर्घटीभिरुच्च उपलभ्यते स उन्नतकालः । एवं तौ त्रिंशतः
शुद्धावन्यथा भवतः । ततः खगोलस्य स्थितिजसंनिवेशनेन विभागचतुष्टयं भवति । तथा च प्राक्कपाले सूर्ये स्थितिजा
दूर्ध्वस्थे सति दिनगतं तथा धः स्थिते रजनीशेषम् । पश्चिमकपाले तु कुजोर्ध्वस्थे दिनशेषमधः स्थे रात्रिगतम् । एवं दि-
नगतशेषे दिनार्धात् शोपिते तथा रात्रिशेषगते दिनार्धे न युते सती प्रागपरनते स्तः । अत उपपन्नं रात्रेः शेषमित्या-
दि । नतोन्नते त्रिंशद्वृत्तीमध्येऽतो नतं त्रिंशच्छुद्धमुन्नतं स्यात् । अतो युक्तमुक्तं त्रिंशच्छुद्धं चोन्नतमिति । अथ यदर्थमेता-
वानुपक्रमस्तदधुना दशमचतुर्थभावसाधनं वृत्तोत्तरार्द्धेनाह ॥ ॥ अत पूर्वोन्नतपङ्क्त्युत्तरवितः पश्चान्न

रामः

११

तादित्यतोयल्लङ्कोदयकैश्चलग्नमिवतन्माध्यं सषड्गुं सखम् ॥ २ ॥ यदिति। पूर्वोन्नतषड्गुयुक्तरविः
 तः लङ्कोदयकैर्लग्नमिवलग्नं यत् भवेत्तत् माध्यं स्यादिति योजना। पूर्वस्मिन्कपाले उन्नतं पूर्वोन्नतम्। षड्गुः
 राशिषड्गेन युक्तश्चासौ विश्वषड्गुयुक्तरविः। पूर्वोन्नतं च षड्गुयुक्तरविश्च पूर्वोन्नतषड्गुयुक्तरवीताभ्यामिति प
 ञ्चम्यर्थे तसिः। मध्ये ऊर्ध्वे याभ्योन्तरवृत्ते भवं माध्यं दशमलग्नमित्यर्थः। एवं पश्चान्नतादित्यतो लङ्कोदयकैर्ल
 ग्नमिव यल्लग्नं तत् माध्यं स्यात्। पश्चान्नतं चादित्यश्च पश्चान्नतादित्योताभ्यामिति पञ्चम्यर्थे तसिः। एतदुक्तं भव
 ति। अर्धरात्रादुपरिदिनार्धपर्यन्तं पूर्वकाले उन्नतमिष्टकालं प्रकल्प्य सषड्गुसायनतात्कालिकार्कसूर्यप्रक
 ल्प्य लङ्कोदयान् स्तोदयान् प्रकल्प्य तद्गोम्यभागे रुदयो हतः स्वदित्यादिना लग्नवद्यत् साधितं तद् मध्यलग्नं
 स्यात्। एवं दिनार्द्धादुपरि रात्र्यर्धपर्यन्तं पश्चिमकालेन तमिष्टकालं प्रकल्प्य केवलसायनतात्कालिकार्क
 सूर्यप्रकल्प्य लङ्कोदयान् स्तोदयान् प्रकल्प्य तद्गोम्यभागे रित्यादिना लग्नवद्यत् साधितं तद् मध्यलग्नं स्यात्।
 तद् मध्यलग्नं सषड्गुषड्गाराशियुक्तं सत् सुखं चतुर्थलग्नं भवति। अत्रोपपत्तिः। मध्याह्ने सूर्यस्तुल्यमेव मध्य
 लग्नं स्याद् मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे दित्युक्तत्वात्। मध्याह्नादग्रे यावत् षष्ठमध्यलग्नमपेक्ष्य तदनतमाह।

५१-भ-
२

तल्यमेवेष्टकालंप्रकल्प्यसूर्योत्क्रमलग्नंसाध्यंतदमध्यलग्नंभवति।यथा॥सूर्योदयेसूर्यतुल्यमुदयलग्नं
सूर्योदयादिष्टघटीषुक्रमेणोदयलग्नंसाध्यतेतथात्रापि।सूर्योदयात्पूर्वयथोत्क्रमेणलग्नंसाध्यतेतथैवह
यिमध्याह्नात्पूर्वपूर्वनतनाडीतुल्यमेवाभीष्टकालंप्रकल्प्यसूर्योत्क्रमलग्नंसाध्यंतदमध्यलग्नंभवात्।अतः
सिद्धमेतत्पूर्वनतेसूर्योदितोमूललग्नंसाध्यंपश्चिमनतेतुसूर्योत्क्रमलग्नंसाध्यमध्यलग्नंस्यादिति।अतएवोक्तं
वसिष्ठसिद्धान्ते।लङ्कोदयैर्लग्नमृणं विलोमंखमध्यजं पूर्वनता सुभिर्यत्।पश्चान्नतप्राणचयैर्धनारब्धं तत्षड्भु
युक्तंचरसातलाख्यमादिति।एतत्षड्भाशियुक्तंचतुर्थलग्नंस्यात्।ऊर्ध्वधरयाम्योत्तरवृत्तयोर्मध्येऽर्धस्यैवाप
वृत्तस्यस्थितत्वात्।यद्वा।पूर्वनतात्क्रमलग्नंपश्चिमोन्नतादणलग्नंसाध्यंचतुर्थलग्नंस्यात्।तत्षड्भाशियुतं
मध्यलग्नंभवति।क्रमलग्नसाधनार्थंपद्यद्वयमातात्कालिकोऽर्कोऽयनभागयुक्तस्तद्भुक्तभागेरुदयोहतश्चास्वा
ग्न्युदतस्तरविभुक्तकालंपलीकृतात्पूर्वनतादिशोध्य॥तत्पृष्ठतोराश्वदयांश्वशेषमशुद्धहृत्खाग्निरुणलवा
द्यमांशेषाद्यशुद्धर्षमितेर्विशुद्धंततोऽयनांशोनमृणारब्धलग्नमं॥इति।तस्मात्पश्चिमनतेसति सूर्यात्पश्चिमनत
मेवेष्टकालंप्रकल्प्यलङ्कोदयैःक्रमलग्नंसाध्यमध्यलग्नंस्यादितिसिद्धम्।अतउपपन्नंपश्चान्नतादित्यतोयल्लङ्को

रामः
१२

५ मध्यलग्नं तु सषड्भसूर्यतुल्यं मध्यरात्रादग्रेयावतीषु घटीषु

दयकैश्च लग्नमिव तन्माध्यमिति। पूर्वनते तु पूर्वनतमिष्टकालं प्रकल्प्य लङ्कोदयेः सूर्यादृण लग्नं साध्य तन्मा
ध्यलग्नं भवतीति प्राप्ते परमकारुणिकेनाचार्येण ऋण लग्नसाधने शिष्यकेशोमाभूदिति प्रकारान्तरेण ऋण
लग्नानपेक्षयैव मध्यलग्नसाधनमरचि। तद्यथा। पूर्वोन्नतमिष्टकालं प्रकल्प्य सषड्सूर्यात् क्रमलग्नमेव मं
ध्यलग्नं स्यादिति। अत्रेयं युक्तिः। पूर्वकपाले मध्यलग्नं साध्यते। तत्र पूर्वकपालारम्भो मध्यरात्रे। तत्र सूर्यतुल्य
मेव चतुर्थलग्नं मध्यलग्नमवगन्तव्यं ता एव पूर्वोन्नतघटिकादतिबालोपि जानाति। अतः सषड्सूर्यात् पूर्वोन्न
तस्य क्रमिकेष्टकालत्वात् क्रमलग्नं मध्यलग्नं स्यादिति सिद्धम्। अत्र प्रतीत्यर्थमुदाहरणम्। काश्यां पलभापादौ
नषडङ्गुलमिता ५।४५ यदैतावास्तात्कालिकोऽर्कः १।५।५२।३७ अयनचलनांशाः १८।१० रात्रिमानम्
२६।५० तदा कीदृशात् पूर्वमेकघटीमितेष्टकाले तात्कालिका कीदानीतमिदं विलोममुदयलग्नम् ०।२६।
३३।२०। अथ वा सषड्तात्कालिका कीदृशं २५।५० एतद्वृत्तितुल्यमिष्टकालं प्रकल्प्य साधितमिदं क्रमेणोदय
लग्नं च ०।२६।३३।२० सममेव यथा भवति तथैवात्रापि केवलसूर्यात् पूर्वनतमितेष्टकाले साधितमृणलग्नं स
षड्सूर्यात् पूर्वोन्नतमितेष्टकाले साधितं क्रमलग्नं च सममेवोपजायत इति मन्दानां प्रतीतिरुत्पाद्या। अत उक्तं

श्री-म-
१३

यत्पूर्वोक्ततषड्भुक्तरवित, इत्याद्युपपन्नम्। अत्र न ताज्ञाने सप्तमभावान्माध्यसाधनलगाच्चतुर्थभावसाध-
नोक्तं श्रीदामोदरेण। अथास्तलग्नाद्विवदिनार्धतन्नाडिकाभिस्तत्सवलग्नम्। लङ्कोदयैस्तद्दशमाहृयस्यालगा-
त्तथारात्रिदलोत्पमम्॥ उक्तानार्धमिदम्। अत्रोपपत्तिः। सूर्यास्ते किल सूर्यतुल्यमस्तलग्नं भवति। ततो दशमलग्नं
तूर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते सौम्ययाम्यगोलयोः किञ्चिदधिको न त्रिभान्तरे भवति। तयोरन्तरं सूर्यतुल्यास्तलग्नोत्पदिना
र्धनाडीतुल्यम्। अतः सूर्यतुल्यास्तलग्नात् सूर्यतुल्यास्तलग्नोत्पन्नदिनदलमिष्टकालं प्रकल्प्य यत्क्रमलग्नं सा-
ध्यते तद्दशमलग्नं सूर्यास्ते मथा भवति तद्देवदृष्टकालीनास्तलग्ना तदुत्पन्नदिनार्द्धेन यावत्लग्नं साध्यते तावत्
दशमलग्नं भवतीति सर्वं निरवद्यम्। तथा तेनैव प्रकारेणोदयलग्नात् रात्रिदलोत्पन्नं अम्बुचतुर्थलग्नं स्यात्। अ-
स्योपपत्तिः प्राग्वदेव। अथैतन्माध्यं लङ्कोदयैः साध्यते तत्कारणमुच्यते। मेषादौ लङ्काक्षितिजे या हेत्रसंस्था सैव मे-
षादावूर्ध्वयाम्योत्तरवृत्ते। तदत्रापि मेषादिसंबन्धानन्तरं मेषान्तो लङ्कोदयप्रमाणेनैव लगतीत्यतो मध्यलग्ना-
नयने लङ्कोदया एव ग्राह्याः। यद्वा राशीनामसंस्त्रिविधाः। उदयासवौ मध्यासवौ। स्तासवश्चेति। तत्रोदयासूनाम-
स्तासूनांच योगार्धमध्यासवौ भवितुमर्हन्ति। ते तु लङ्कोदया सुतुल्या एवातो मध्यलग्नं लङ्कोदयैरेव साध्यमित्युप-

रामः
१३

पन्नम॥ इदानीमवशिष्टभावसाधनमाह॥ ॥ त्र्यंशो व्यस्तखभस्यभूयमहतो योज्यस्तनौ द्विच्युतो बभौ
तेपि च साङ्गभास्तनुसुखाः ॥ ॥ त्र्यंश इति। विगतमस्तसप्तभंयस्मादितिव्यस्तम। तच्च तत्खभंच व्य
स्तखभम्। खभं नाम मध्यलग्नम्। व्यस्तखभस्य त्र्यंशो राश्यादिर्द्विष्टः। एकत्र भुवा एकेन हतः गुणितः अपरत्र
यमाभ्यां द्वाभ्यां हतः सन्तनौ लग्ने योज्यः क्रमेण द्वितीयभावौ भवतः। पुनः स एव त्र्यंशो द्वाभ्यां सकाशात् च्युतः
शुद्धस्तनौ द्विष्टः एकत्र भुवा हतोऽपरत्र यमहतः सन् बन्धो योज्यः। तौ क्रमात् पञ्चमषष्ठभावौ भवेताम्। तेऽनन्त
रानीताश्च त्वारोभावाः साङ्गभाः राशिषट्कमुताः सन्तः परे मूलधर्मा यव्यभावाः स्युः। एवं तनुसुखास्तन्वादयो द्वादशभावाः
सिध्यन्ति। एभिर्भावैः समग्रं शुभाशुभफलं चिन्त्यमित्यर्थः। अपि च शब्दावनुक्तसमुच्चयार्थैः। अत्रोपपत्तिः। लग्नचतुर्थान्तर्व
र्तिक्रान्तिवृत्तस्य समान्त्रयोभागा द्वितीयादयस्त्रयोभावाः। एवं चतुर्थसप्तमान्तर्वर्तिनः पञ्चमादयो भावास्त्रयः। एवं सप्तमदश
मान्तर्वर्तिनोऽष्टमादयस्त्रयोभावाः। दशमलग्नान्तर्वर्तिन एकादशादित्रयोभावा इति। अथानुपातः। यदि त्रिभिर्भावैर्लग्नचतुर्थी
न्तरबुल्यमन्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति लग्नचतुर्थीन्तरं त्रिभक्तं क्रमादेकद्विगुणं लग्ने योजितं सत् द्वितीयतृतीयभावौ भव
त इति सिद्धे सत्याचार्यैर्यावदेवलग्नचतुर्थीन्तरं तावदेव सप्तमदशमान्तरमिति सप्तमदशमान्तरस्यैव त्र्यंशो भूयमह

श्री. म.
१४

तोलने योज्य इत्युक्तम्। अत उपपन्नं चंशो व्यस्तरवमस्य भूयमह तो योज्य स्त नाविति। इदानीं चतुर्थसप्तमान्तरस्य चंशो भूयमह तश्चतुर्थे योज्यः पञ्चमषष्ठभावे स्त इत्यत्र सप्तमदशमान्तरस्यैव चंशो द्विच्युतश्चतुर्थसप्तमान्तरस्य चंशो भवतीति सप्तमदशमान्तरस्य चंशो द्विच्युत एकद्विगुणश्चतुर्थे योज्यः सुतरि पुभावो भवत इति सम्यगुक्ते द्विच्युतो बन्धुविति। नन्वत्र सप्तमदशमान्तरं चंशो द्विच्युतश्चतुर्थसप्तमान्तरं चंशो भवतीति मदुक्तं तत्र कायुक्तिरिति चेत्। शृणु। चतुर्थसप्तमान्तरसप्तमदशमान्तरयोगो राशिषट्कं भवति। चतुर्थदशमान्तरेण षण्णा मेव राशीनां स्थितत्वात् तेषां चंशो द्वौ। अथ चतुर्थसप्तमान्तरे सप्तमदशमान्तरे च किंचिदूनाधिकमेव राशित्रयं भवति। यथा स्वदेशे प्रथमं तथा द्वितीयं राशिषट्कं त्रिंशद्वितीभिः समुदेति। परं पञ्चदशनाडीभौ राशित्रयं नोदेति तद्वदत्रापि। यद्यपि चतुर्थदशमान्तरे राशिषट्कमास्ते तथापि चतुर्थसप्तमान्तरे सप्तमदशमान्तरे च राशित्रयं नास्ति। अत्र दमवगन्तव्यम्। यदि चतुर्थसप्तमान्तरं राशित्रया दूनं तदा सप्तमदशमान्तरं राशित्रयाधिकमेव स्यात्। एवं तदाधिक्ये तस्य न्यूनता। अथ तस्य चंशोऽपि किंचिदूनाधिकं रूपं चंशद्वययोगो द्वयम्। अतः सप्तमदशमान्तरं चंशो द्विच्युतश्चतुर्थसप्तमान्तरं चंशः स्यात्। एवं चतुर्थसप्तमान्तरं चंशो द्विच्युतः सप्तमदशमान्तरं

रामः
१४

रत्र्यंशोभवतीत्यतौयुक्तियुक्तं निरुक्तं द्विच्युतद्विती। अथ सप्तमदशमान्तरत्र्यंशोभूयमहतोजायाभावे योज्यः क्र-
 मान्मृत्युधर्मभावौभवतद्व्यत्रजायाभावस्य लग्नात्पद्मस्यन्तरितत्वाल्लग्न एव योजितो धनसहजभावौ जातौ। अ-
 थतौ एव षड्युतौ तौ मृत्युधर्मभावौ स्तः एवं दशमलग्नान्तरत्र्यंश एकद्विगुणो दशमे योज्यो लाभः यभावौ स्तद्व्यत्र
 दशमस्य चतुर्थीत्षड्दशस्यन्तरितत्वात् चतुर्थे एव योजितः पञ्चमषड्भावौ जातौ अथतौ एव षड्भूयतौ आयव्यय-
 भावौ स्याताम्। अत उपपन्नं साङ्गं भादति। यत्तु केन चिद् उक्तं भावसाधनमार्घ्यशस्त्राद् अभिहितत्वात् निर्मूलमिति त-
 त्तु च्छमायतः पराशरहोराश्याम्। लग्नं सुखात् सुखं कामात् कामं स्वात् स्वत्वं च लग्नतः। त्र्यंशमेकद्विगुणितं युज्यात्
 लग्नादिषु क्रमात्॥ पूर्वापरयुते रर्द्धसंधिः स्याद्भावयो र्द्धयोः। एवं द्वादशभावाः स्युर्भवन्ति हि भसंधयद्विती। अथ सं-
 धिसाधनमाह॥ संधिर्द्विगोर्द्वितीः॥॥ द्वयोर्भावयोर्योगोर्द्वितीः द्वाप्तः सन्संधिर्भवेत्। अत्र भावद्वययोगकरणे-
 चक्रा १२धिकतायां चक्रं न त्याज्यम्। तथा प्रथमभावे दशैकादशवाराशयोऽग्निम भावेषून्त्यमेको वाराशिः। तदा भूयै-
 कस्याने द्वादशराशयोऽधिका ग्राह्या इत्यभिसंधिः। असौ संधिर्द्विविधः। आरम्भविरामभेदात्। तथा हि। लग्नद्वितीययो-
 र्योर्गार्द्धलग्नस्य विरामसंधिः। स एव द्वितीयस्य आरम्भसंधिः। एवं सर्वेषामपि। इदमत्रावधेयम्। आरम्भसंधेरूनो ग्रहो

प्रौ-म-यतभावजातं फलं करोति। विरामसंधे रधिकोऽग्निमभावजातं फलं करोति। आरम्भसंधे रनस्यो विरामसंधेः
 १५ रस्यो ग्रहस्तु स्वाधिष्ठितभावजं फलं करोति। तथा च आहुः। आरम्भसंधे द्युर्वरे यदोनः फलं ददात्या दिमभावजा
 तम्। विरामसंधे रधिकस्तदानीं भागमिभावोत्थफलप्रदः स्यादिति। अत्र वासनाश्रीपतिपद्धतिटीकार्यकुन्टरमिग्रे
 रुदितासैवोच्यते। राश्येकत्वविकलात्मकत्वमस्य चरमविकलारूपमेव नितान्तसूक्ष्मरेखाकारक्रान्तिरुत्तस्य
 लेनितान्तसूक्ष्मरेखाकारेणिति ज्ञेयं न भवतीति चरमविकलैव वस्तुतो लग्नम्। एवमधस्तनरेखाकारसूक्ष्मया
 म्योत्तररुत्तलग्नत्वात् चरमविकलैव चतुर्थलग्नम्। तन्मासुत्पादितत्वाद् द्वितीयभावोऽपि चरमविकलैव। एवम
 न्येपि भावाश्चरमविकलात्मका एव। चरमविकलातः प्रागपरत्र पुनः सांनिध्यात् लक्षणया लग्नादिपदप्रयोगो
 गौणः सांनिध्यं तु मुक्तिलाभ्यात् पूर्वभावस्य थावत्पर्यन्तमग्रेतदग्निमस्य पश्चादपि तावत्पर्यन्तमेव स्वीकरणी
 यमिति द्वादशप्रथमभावयोगाद्धात्मकसन्धिपर्यन्तं लग्नचरमविकलायाः पश्चात्सांनिध्यं लग्नद्वितीययोगाद्धा
 त्मकसंन्धिपर्यन्तं पुनरग्रे सांनिध्यमतः पूर्वसन्धिसारभ्याग्निमसन्धिपर्यन्तं लग्नव्यवहारः। एवं द्वितीयादिभा
 वव्यवहारेऽपि द्दहभावस्य चरमविकलास्यो ग्रहो भावस्य राश्यंशकलाधिकलाभिः समद्वितयावत् प्राधान्येन

रामः

१५

तस्मिन्नावेमुख्येवर्ततइति तद्वावोक्तसमग्रफलदः। भावस्वरमविकलातोविकलामात्रन्यूनाधिक्येस
मग्रफलस्यनाशोबाधितोऽनेनापि क्रमेणपूर्वभावसमाप्तिस्थलमभावफलारम्भस्थलमेकं संधिरूपमेव
सिद्धम्। तद्वावमारम्भाग्निमसंधिपर्यन्तं पूर्वभावफलस्यक्रमेणापचयः। तथापूर्वसंधिमारम्भाग्निमभाव
पर्यन्तमग्निमभावफलस्यक्रमेणोपचयः। सन्धौतुप्रथमभावस्यसमाप्तत्वादग्निमभावस्यानारम्भान्निष्कलो
ग्रहः सन्धेरूनैग्रहेतुपूर्वभावफलस्यासमाप्तत्वात्पूर्वभावफलम्। सन्धेरधिकेऽग्निमस्यारम्भादग्निमभावफा
लमितिसर्वशोभनम्। प्रथमभावचतुष्टयेसन्धित्रमेचसिद्धेसुगमोपायेनान्यभा वसन्धिसाधनमिश्रोक्तपद्ध
तौ। त्रिद्विभावौक्रमाद्युक्तौद्वाभ्यांवेदैः सुतद्विधौ॥ लग्नादिभावाः षट्षड्युक्ताः सप्तमकादयः॥ १॥ त्रिद्वेकसन्ध
यस्त्वेकत्रीशुराशियुताः क्रमात्॥ सन्धयः स्यञ्चतुर्थीद्याः सषड्भ्यः षडमीपरे॥ २॥ सुतरिप्रभावसाधनवासना
मन्दावबोधार्थमव्यक्तक्रिययौच्यते। तत्रलग्नचतुर्थीन्तरत्र्यंशद्वयलग्नयोगेत्तीयभावोयंखण्डद्वया
त्मकोवृत्तः॥ ल. च. अं. ३. ल. यो. १। चतुर्थसप्तमान्तरैकत्र्यंशचतुर्थभावयोगेजातः पञ्चमोयम्। च. स. अं. १. च. यो. १।
अनयोरन्तरंवृतीयभावेयावद्योज्यतेतावत्यज्यमभावोभवतीत्यज्ञोपिजानाति। अतस्तयोरन्तरंसाध्यते। त

प्रौ.म.
१६

त्रसंशोध्यमानंस्वमृणत्वमेतीत्यादिनातृतीयभावः खण्डद्वयात्मकः क्रणगतोजातः। अथलगेचतुर्थीद्विशो
धितेलग्नचतुर्थीन्तरमेवजातम्। अस्मालग्नचतुर्थीन्तरस्यत्र्यंशद्वयेऽपनीते एकएवत्र्यंशोवशिष्यते। तत्रचतु
र्थसप्तमान्तरत्र्यंशेयोजितेद्वयमेवस्यात्। यतउक्तंप्राकृत्र्यंशद्वययोगोद्वयमिति। अतोद्वययुतस्तृतीयः पञ्च
मः स्यादित्युपपन्नम्। एवमेवरिपुभावोपपत्तिरूह्या। येषोपपत्तिरतिसुगमावालावबोधाच्च। अथभावफला
भावंभावस्थानेभावफलसाधनंचरुत्तोरर्द्धेनाह॥ ॥ शून्यंसन्धिषुभावगोऽखिलफलंस्याद्वावस
न्ध्यन्तरेणाप्तंसन्धिखगान्तरंक्षयचयंभावाधिकेऽत्येखगो ॥ ३ ॥ सन्धिषुस्थितेग्रहेऽशून्यफलंस्या
त्। भावगोभावाणादितुल्येखगोअखिलफलंस्यात्। अखिलंसंपूर्णरूपमितमितियावत्। यतोत्रसर्वत्रहौरिकैः
संपूर्णीताद्योतकरूपमेवकल्पितम्। भावादधिकैखगोसतिसन्धिखगोन्तरंभावसन्ध्यन्तरेणाप्तंभक्तंसंस्त
यमपरोहाराख्यंफलंस्यात्। भावत्येखगोसन्धिखगान्तरंभावसन्ध्यन्तरेणाप्तंसंक्षयमारोहाराख्यंफलंस्यात्।
अयमत्राभिसन्धिः। भावादत्येग्रहेऽारम्भसन्धिग्रहान्तरमारम्भसन्धिभावान्तरेणभक्तंसद्रूपभावफलं
स्यात्। एवंभावादधिकैविरामसन्धिग्रहान्तरंविरामसन्धिभावान्तरेणभक्तंसद्रूपफलंस्यादिति। अत्रोप

रामः
१६

पतिः। आरम्भसन्धिसमेग्रहेफलस्यारम्भस्ततः क्रमेणोपचयः । भावसमेसमग्रफलंरूपमितं ततः क्रमे
 णोपचयः । विरामसन्धिसमेतुफलनाशः। तदुक्तं श्रीपतिभिः॥ भावप्रवृत्तौ हि फलप्रवृत्तिः पूर्णफलं भाव
 समांशकेषु॥ द्वांसः क्रमाद्वाविरामकाले फलस्य नाशः कथितो मुनीन्द्रैरिति॥ भावसमेग्रहे फलं परमंतत्र
 सन्धिखगान्तरमपि परमं भावसम्यन्तरतुल्यम्। सन्धितुल्येग्रहे फलाभावः सन्धिखगान्तराभावश्च। तस्मा
 त्सिद्धमेतत्। सन्धिखगान्तरपरमत्वे फलपरमत्वं सन्धिखगान्तराभावे फलाभाव इति। अथानुपातः। यदि भाव
 सम्यन्तरतुल्येन ग्रहसम्यन्तरेण रूपं फलं लभ्यते तदेष्टु सन्धिखगान्तरेण किमिति। सन्धिखगान्तरस्य रूपं
 गुणस्तस्याविकृतत्वान्नाशः। भावसम्यन्तरंदहरः। अतः सन्धिखगान्तरं भावसम्यन्तरेण भक्तं भावफलं भवती
 तिसिद्धम्। अतउपपन्नं भावसम्यन्तरेणा प्रमित्यादि। अत्रेदं तत्त्वम्। यदि ग्रहो भावाद्नस्तदा रम्भसन्धिर्ग्रहाद्वा
 बाधविशेषः। यद्यधिकस्तदा ग्रहो भावश्च विरामसम्येः शोध्यः। ततउक्तवत्फलं साध्यम्। यद्यत्र शोध्यं न शुद्ध्यत
 दाशोधकेद्वादशराशयोऽधिका ग्राह्या इत्यनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते। फलस्य स्य च यत्नवासनाप्रतिपादितप्र
 मेया सुगमाच। अत्रविषयद्वैधादनुपातद्वयंकृतं सुन्दरमिश्रेस्तदेकैर्नैवानुपातेन भावफलं साधयता भगव

श्री.मं.
१७

ताचार्येणनादृतं गौरवात्। क्रतुमार्गेण सिद्धतोऽर्थस्मवक्रेण साधना योगादिति न्यायाच्च। केचित्तु ग्रहेभ्योपिभाव
वानीलकण्ठादीनां यद्यपि मताभवेयुस्तदादृष्टि साधनं भावेरेव कृतं स्यान्न तु वक्ष्यमाण प्रकारेण। येतोच्चातके स्या
न नियमेन दृष्टिरुक्तास्ति। अपि च। लग्नदशाप्राथम्ये लग्नाद्वावाः सन्तीति भावफलगुणितानि ग्रहबलानि दशाक्र
मबलानि स्वीकृतानि। एवं ग्रहभावस्वीकारे रवीन्दोर्दशाप्राथम्ये लग्नदशाप्राथम्ये तद्वावफलघ्नग्रहबलानि
दशाक्रमबलानि स्युस्तथासतिवक्ष्यमाण प्रकारेण खगोदयबलाद्भिरित्यनेन दशाक्रमवीर्यसाधनमुच्छिद्येतात
स्माद्ग्रहेभ्योभावसाधनं नैव कर्ममिति सिद्धान्तः। एवं ग्रहभावाभावे सिद्धे तत्कालमित्रामित्रादिसुतफानपादियो
गसूर्यचन्द्रकेन्द्रादिविचारे ग्रहात्स्थानाधीनो व्यावहारिक मेषरणादिसंज्ञराशिवशेनेवालग्नानुकेन्द्रादिस्थानं
द्विविधम्। मेषादिराशिरूपं भावरूपं चेति। तथासुतियत्र प्राचीमाचार्याणां राशिपर्यायपदपर्यन्तधावनं व्ययभ
वनादित्यादौ तत्र मेषादिराशिरूपाणि व्ययादिस्थानानि ग्राह्याणि। यत्र तु दशान्तर्दशादौ न राशिपर्यायपदोपादानं
तत्र भावरूपारयेव स्थानानि ग्राह्याणीति संक्षेपः। इदानीमध्यायसमाप्तिं गच्छेनाह ॥ इतिकेशवपद्धतौ भावा

रामः
१७

ध्यायदति॥ ॥ इति समाप्तः । इति हेतुप्रकरणप्रकर्षादिसमाप्तिश्चित्यमरः ॥ सवासनाया समकारिवृत्तिर्दिवाक
 रेणामलकेशवोक्तेः॥ पितृव्यसंप्राप्तधियादिमोत्रभावाधिकारः समगात्समाप्तिम् ॥ इति श्रीकृष्णदेवज्ञात्मजनसि
 हस्यसुतेन दिवाकरेण रचितायां केशवोक्तजातककर्मपद्धतेष्टीकायां सवासनायां प्रौढमनोरमाभिधायामावा
 ध्यायः प्रथमः ॥ १ ॥ ॥ भावाध्यायस्य भावार्थव्याख्यायगणकोत्तमः ॥ दिवाकरोऽथ दृष्ट्याख्यं व्याख्यातिविमलोक्ति
 भिः ॥ १ ॥ तत्र दृष्टिसाधनाध्यायं रत्नेनैकेनाह ॥ ॥ खैकाग्निद्विखवेदरामयमभूखाभाभ्रमेकादिभेद
 दृष्टवर्जितदृश्यकस्य गुरुणा चेदृष्टवेदेकताः ॥ मन्देनाङ्गुयमेसृजानगगुणेङ्गाभादिजाः संस्कृताभागा
 घृहस्य दृष्टिखानल ३० लवे चाङ्गुद्वितादृग्भवेत् ॥ ४ ॥ दृष्टवर्जितदृश्यकस्यैकादिभेदकादिराशिषु खै
 काभ्योत्पद्योङ्गाः स्युः । तत्रैकभेदः द्वैः खंशून्यम् । द्विभेदः एकः । त्रिभेदः अग्नयस्त्रयः । चतुर्भेदः पञ्चभेदः खम् । षड्भेदः
 चत्वारः । सप्तभेदः त्रयः । अष्टभेदः यमौ द्वौ । नवभेदः एकः । दशभेदः खम् । एकादशभेदः अष्टशून्यम् । द्वादशभेदः अष्टशून्यम् ।
 त्रयोविंशतिभेदः त्रयोविंशतिभेदः । पश्यतीति दृष्टा । तेन दृष्टा दर्शनाहो दृश्यः । दृश्य एव दृश्यकः । दृष्टा
 वर्जितदृश्यकस्यैकादिभेदः स्युः । एकादिभेदस्तु क्ते किमेतेरास्यादौ राशिमध्ये राश्यने वाङ्गाः स्युरितिसंशयः

प्रो. म.
१८

स्यात्तन्निरासार्थमाह। भादिजादति। द्वितीयादिगण्यादिजादत्यादिबोध्यम्। गुर्वादीनां विशेषमाह। चेदिति। चेदुस
णाद्रष्टावर्जितदृश्यकस्य अष्टवेदेभे अष्टमे चतुर्भे चकृताश्चत्वारोऽङ्काः स्युर्न तदा पूर्वोक्त इत्यध्याहारः। मन्देनशनेश्च
रेणद्रष्टावर्जितदृश्यस्याङ्कः यमेभेनवभेदिभे चकृताश्चत्वारोऽङ्काः स्युर्न तु पूर्वोक्ताः। असृज्यभौमेनद्रष्टावर्जितदृ
श्यस्यनगगुणेभे सप्तभेत्रिभे चकृताश्चत्वारोऽङ्काः स्युर्न पूर्वोक्ताः। एवं गण्यादावङ्कानुत्काराश्चः स्यान्नामङ्कः
साधनं विशेषणद्वारेणाह। किंविशिष्टाङ्कः। भागघ्नस्य च द्विस्वानललवेन संस्कृताः। एतदुक्तं भवति। ग
ण्यादिजोयोङ्कः सोऽग्निमाङ्कः च्छुद्धस्तदा र्द्यदाग्निमाङ्कोराण्यादिजाङ्कान्छुद्धस्तदा ग्रेहोस्तीति वेदितव्य
म्। तेन स्येन वृद्धावागुणितायेराश्चः स्याभागास्ते त्रिंशताभाज्याः। लब्धेन तेङ्काः संस्कार्याः। कथम्। स्येहीना
वृद्धो युक्तादिति। ततोऽव्युद्धताश्चतुर्भक्ताः सन्तो दृग्भवेत्। अत्रेदमवधेयम्। गुरुणा द्रष्टावर्जितदृश्यस्य पञ्च
मराशौनवमेराशौचराण्यादिजोङ्कः पूर्वोक्तो द्विमितो न ग्राह्यः किन्तु चत्वारः। एषां क्रमशः शून्यैकाभ्यां सहान्तरं वि
धायोक्तदिशा दृष्टिः साध्या यदा तु गुरुणा द्रष्टावर्जितदृश्यस्य त्रिमितं शेषं तदा राण्यादिजोङ्कः त्रिमितो ग्राह्योन्तरं च
तुर्भिः साकं कार्येन द्वाभ्यामिति। एवं सप्तमिते शेषेऽङ्कः स्त्रिमितो ग्राह्योन्तरं चतुर्भिः सह विधेयं न द्वाभ्यामिति। एवं श

रामः
१८

निभौमयोरपि बोध्यम्। एवं द्वादशभावानामप्यपरिभावाद् दृश्यान् ग्रहाण्ड दृशोऽनेनैव प्रकारे
 ण साध्याः। अत्रोपपत्तिः। बृहज्जातके। त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसंज्ञमान्यवलोकयन्ति चरणाभिवृद्धितः॥ रविजा
 मरेज्यरुधिराः परे च ये क्रमशो भवन्ति खलु वीक्षणोऽधिका इति। परेरविचन्द्रबुधशुक्राश्चकाराद्रविजादीनां समु
 ज्जयस्ततः परे चेत्यस्य समस्तादित्यर्थः। परे चेत्युपादानं तु क्रमप्रतिपादनार्थं वीक्षणोऽधिका इति वाक्यखण्डस्य
 संपूर्णदृष्ट्या दृष्टारदित्यर्थं प्रकटयितुं चातृतीयदशमं शनिर्नवमपञ्चमं गुरुश्चतुर्थः। एमं भौमः संपूर्णं सर्वं संपूर्ण
 दृष्ट्या पश्यन्ति। तृतीये। आदौ मध्येऽन्ते च सर्वत्र पादमितादृष्टिर्नोचिता। कुत्रचिदेकत्रोचिता। तद्यावति मेषवृषा
 दिभागोऽवस्थितस्य ग्रहस्य तृतीये तावत्येव भागे स्थिते ग्रहे द्विराश्वत्तरउत्सर्गसिद्धसाम्पलक्षणयुक्तेः सत्त्वात्
 तीयस्थमेषवृषादिसंज्ञ्यावहारिकराशेरवश्यं भावाच्च पादमितादृष्टिर्न्याय्या। तथानवराश्वत्तरपि। एवं दृष्ट्य
 हाच्चतुरष्टराश्वत्तरपि पादमितादृष्टिः। त्रिसप्तभान्तरे त्रिपादमितादृष्टिः। षड्भान्तरे संपूर्णा चतुःपादमितादृष्टिः।
 मेषेषु दशराश्वत्तरादिषु अनुक्तत्वाद्

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
०	१	३	२	०	४	३	२	१	०	०	०

एष भावदृष्टिसिद्धम्। एवं दृष्ट्यैकादिसं
 स्मन्तरे दृश्ये सति सिद्धादृष्टिपादालिख्य
 नो। अत उपपन्नं रेखाग्निद्विखवेदरा

मयमभूत्विभ्रमेकादिभदति। अथदक्साधनोपपत्तिः। दृष्टपेक्षयादृश्यः कियतान्तरेणाग्रतोस्तीति ज्ञानायदृ
 ष्योदृष्टावर्जितः क्रियते। दृष्टावर्जितदृश्यस्य यावत्संख्योराशिस्तदधो योऽङ्कः सग्राह्यः। ततोराश्यधः स्यांश्चनो
 दक्साधनायानुपातः। यदित्रिशदंशेर्गतेष्याङ्कान्तरतुल्यादृष्टिः स्योवालभ्यतेतदाशेषांरैः किमिति। सयदृष्टि
 मुजिताभागास्त्रिशताभाज्याः फलेनगताङ्कः स्येहीनोदृष्टौ युक्तः कार्यः॥ अतः सुष्ठुक्तं भागघ्नस्यदृष्टिरखानल
 सवेनसंस्कृतादति। एवंरूपचरणात्मिकादृष्टिर्भवति। चतुर्भिश्चरणैरूपमितिचतुर्भक्तारूपादिका स्यात् इत्यु
 पपन्नम्। अथविशेषदृगुपपत्तिः। गुरोश्चतुरष्टराश्यन्तरे शनेर्द्दिनवराश्यन्तरे कुजस्पत्रिसप्तराश्यन्तरे संपूर्णचतु
 रष्टरात्मिकादृष्टिरतस्तद्राश्यन्तरेतेषामङ्कः श्रवणो ग्राह्य इत्युपपन्नम्। प्रोक्तराश्यधिकान्तरे तु संपूर्णदृष्टेरपच
 यादग्निमाङ्के न स हान्तरं कृत्वा दृष्टिः साध्येत्यपि युक्तम्। अथगुरोस्त्रिसप्तान्तरे त्रिपादमितादृष्टिश्चतुरष्ट्रान्तरे च
 तुः पादमितामध्ये तु पादत्रयाधिका पादचतुष्टयादनादृष्टिरुचिता। अतश्चतुर्भिः साकमन्तरं कार्यं न द्वाभ्यामेवं शनि
 भौमयो रपीति सर्वे निरवद्यम्। एतदृष्टिसाधनमतिलघुक्रिययोक्तं पराशरहोत्र्याम्। दृष्ट्याद्विशोध्यदृष्टारं षड्राशि
 भ्योधिकं भवेत्॥ दिग्भ्योविशोध्यद्वाभ्यां तु भागीकृत्यचदृष्टयः॥ १॥ पञ्चाधिके विनाराशिभागाद्विघ्नाश्चदृष्टयः। वेदा

धिकेत्यजेद्रूताद्वागादृष्टिस्त्रिभाधिके ॥ २ ॥ विशेष्ययुगतोद्वाभ्यांलब्धंखाग्रियुतंभवेत्। करधिकेविनारार्शिभागा
 स्तिथियुतांस्तथा ॥ ३ ॥ रूपाधिकेविनारार्शिभागाद्वाभ्यांविभाजितादृति ॥ अत्रविशेषदृक्साधनार्थंश्लोकाः ॥ भागा
 द्विनिघ्नाविधुभेन्तरालेत्रिंशद्युतांशागजभेर्कजस्य। दृष्टिर्भवेद्गंगदलो नषष्टिर्द्विभेद्गु-भेद्विघ्नलवोनषष्टिः ॥ १ ॥ त्रिभे
 द्विभेर्गार्द्धमुतेषुवेदाः पश्येतजीवेनविहीनदृष्ट्ये। द्विघ्नांशकोनायुगभेतुषष्टिः सार्द्धांशकोनागजभेपिषष्टिः ॥ २ ॥
 त्रिभेद्विभेभागविहीनषष्टिर्दृष्टिः प्रणीताधरणीसुतस्य। पञ्चावनीसंयुतसार्द्धभागाद्विभेद्गु-भेषष्टिकलोन्मितैव
 ॥ ३ ॥ स्पष्टार्थाः सर्वेपि परमनेनप्रकारेणषष्ट्यंशात्मिकादृष्टिः स्यात्षष्टिभक्तासतौरूपादिकास्यादितिबोद्धव्यम्।
 वासनात्रप्रीपतिकृतदृष्टिसाधनवासनावज्ज्ञेया स्पष्टत्वाद्व्यबाहुल्यभयाच्चनमयालिख्यते ॥ यत्तुकेनचित्प्र
 लपितंरुहज्जातकेवीक्षणोऽधिकादत्युक्तेः रविजादीनांत्रिदशादिस्थानेअन्यग्रहापेक्षयावीक्षणेआधिक्यमात्रं
 नतुसंपूर्णत्वं तथासतिपद्धत्युक्तंविशेषदृगानयनमसद्गुणं तमार्थग्रन्थानुक्तत्वादिति। तच्चिन्त्यम्। पराशरजा
 तकेविशेषदृगानयनस्योक्तत्वात्। तथाचपराशरवाक्यम्। शरवेदाः खरमाश्रयिषयोयोजिताः क्रमात्पराशरनिदे
 विज्यभौमानामेवंदृष्टिः स्फुटाभवेत् ॥ सारावल्यामपि। पूर्णपश्यतिरविजस्तृतीयदशमद्वयादि। रुहज्जातकटीका

या मुत्यलव्यर्था ने चेदंशं तृतीयदशमस्थितान् ग्रहाणीन् नैश्वरः पश्यन्नन्यग्रहेभ्योधिकफलप्रदो भवति परिपू-
 र्णपश्यतीत्यर्थ इति । तस्माद्विशेषदृक्साधनमार्थमूलकमिति सर्वमवदातम् ॥ ॥ सवासनाया समकारि रृत्तिर्दिवा-
 करेणामलकेशबोक्तेः ॥ पितृव्यसंप्राप्तधिया खगानां दृक्साधनं तत्र समाप्तिमागात् ॥ रा । इति श्रीकृष्णदेवज्ञात्म-
 जमृसिंहगणकस्य सुतेन दिवाकरेण विरचितायां केशबोक्तजातककर्मपद्धतेष्टिकायां सवासनायां प्रौढमनोरमा-
 मिध्यां दृष्टि साधनाध्यायो द्वितीयः ॥ २ ॥ श्रीमच्छिवाख्यस्य मतानुसारं प्राचां कृतिभ्यः परिगृह्यसारम् ॥ खेचारिवीर्या-
 नयनाधिकारं दिवाकराख्यो विवरीवरीति ॥ १ ॥ अथ बलसाधनाध्यायो व्याख्यायते । तत्र बलं द्विविधं ग्रहबलं
 भावबलं चेति । भावं स्यान्नदिक्कालनिसर्गचेष्टादृग्भेदैः षड्विधम् । तत्रापि स्थानबलं पञ्चधा दिग्बलमेकधा काल-
 बलं चतुर्धा निसर्गबलमेकधा चेष्टाबलं त्रिधा दृग्बलमेकधैव । एवं पञ्चदशधा ग्रहबलम् । द्वितीयं त्रिविधं स्वा-
 मिबलदिग्बलदृग्बलभेदात् । तत्र तावद्ग्रहबलं विवक्षुः स्थानबलभेदे षूच्चबलमाह ॥ ॥ नीचो नो भगणाच्च-
 तः षडधिकं श्रेत्सु हृद्दौ च्चबलम् ॥ ॥ नीचेनो नोऽपीद्ग्रहश्चेत्षडधिकस्तर्हि भगणाद्वादशराशिभ्यः च्युतः शु-
 द्धः चेत्षड्राश्यत्पस्तदा यथा स्थित एवेत्यर्थतः सिद्धम् । ततः षड् हृत्षुक्तः सन् उच्चसंबन्धि औच्चबलम् । उच्चबलं

रामः
 २०

रूपादिकं स्यादित्यर्थः। अत्रायमभिसंधिः। यदि नीचो न ग्रहस्मसंपूर्णः षड्राशयः स्रस्तदा ते षड्भक्ताः पूर्णरूपमितं ब
लं स्यात्। यदि षडल्यस्तदा प्रथमरूपस्थाने शून्यं ग्राह्यम्। तद्राश्याद्यं षष्ट्या गुण्यं ततो विकला स्थाना त्रती पंस्वस्व
हारेण लब्धमुपर्यपरिसंयोज्य यदूर्ध्वस्थानं भवति तत्पुनः षड्भिर्भोज्यम्। लब्धं शून्याधः षष्ट्यं शास्त्रेयाः। शेषं रा
श्यादि स्थानीयं पुनः षष्ट्या संगुण्य प्राग्वत्कृते यदूर्ध्वस्थाने निष्पद्यते तदपि षड्भिर्भोज्यं, लब्धं तदधो वि षष्ट्यं श
एवं त्रिंश्रूपा घुच्चबलं भवति। यद्वा प्रथमं रूपस्थाने शून्यं ग्राह्यं ततो राशीन् षष्ट्या संगुण्य तत्र द्विगुणानं शान्ति
योज्य षड्भिर्भोगे ह ते लब्धं षष्ट्यं शाः स्युः। पुनर्यच्छेषं तत् षष्ट्या संगुण्य तत्र द्विगुणाः कलाः प्रक्षिप्य षड्भिर्भक्ते वि ष
ष्ट्यं शाः स्युरेव मग्रेऽपि यद्वा नीचग्रहान्तरस्य षड्भक्त्यं शान्तिः षष्ट्यं शा घुच्चबलं स्यात्। तत् षष्टिभक्ते रूपादिकम्
पि स्यादंति सुगमप्रकारेण यम्। उच्चनीचविभागः सारावल्याम्। सूर्यादीनामुच्चाः क्रियन्ते षष्ट्यं शा घुच्चबलं स्यात्। तत् षष्टिभक्ते रूपादिकम्
लाः॥ स्तोत्रे तु कथ्यभागा यथाक्रमेणैव परमौच्चाः॥१॥ दिग्बह्वर्षा विंशति तितिथिबाणत्रिघनविंशतयः॥ स्तोत्रात्स
प्रमराशिनीचः स्यादंशकैः परमः॥२॥ अथोपपत्तिः॥ ॥ सारावली वाक्यम्। स्तोत्रे स्थितः शुभफलं प्रकरोति पूर्ण
नीचस्थितिस्तु विफलमिति। अत्रोच्चस्थे ग्रहे फलपरमत्वाद्बलं परमं रूपमितं। तत्र नीचग्रहान्तरमपि परमं षड्भा

प्रा. ५.
२९

तुल्यं स ते नीचं द्यावदपचयः नीचे फलाभावाद्बलाभावः तत्र नीचग्रहान्तराभावश्च तत उच्चं यावदुपचयः । नीचग्रहान्तरतएवोच्चबलं साधयितुं युज्यते । अथानुपातः । यदि षड्वाशितुल्येन नीचग्रहान्तरेण रूपं बलं तदेष्टेन किमिति फलमुच्चबलं स्यात् । अतः सम्यगुक्तं नीचोनः षड्बलं दिति । परमत्रोच्चादग्रस्येग्रहेग्रहेणोनं नीचकार्ये नीचादग्रस्ये नीचोनो ग्रह इति । अत्राचार्यैः सर्वदानीचेनो नो ग्रहः कर्तव्यदत्तुक्तं तथा कृते उच्चादग्रस्येग्रहे नीचग्रहान्तरमुपचीयते । बलं त्व उपचीयमानादन्तरादपचीयमानं बलं साधयितुं न युज्यत इति भगणाच्च तदस्युक्तम् । भगणाच्छोधिते नीचादर्षा चीनराश्यादिशिष्यते । एतच्च उच्चादग्रस्ये प्रतिदिनमपचीयत इत्यस्मादपचीयमानं बलं साध्यमिति युक्तम् । अथ षष्ठ्यंशग्रहणोपपत्तिः । प्रथमं रूपस्थाने शून्ये गृहीते सत्यनन्तरं रूपस्य षष्ठ्यंशाग्राह्याः । तत्र षष्ठ्यंशानां षष्ठ्यारूपमिति शेषं षष्टिगुणं कृत्वा षड्भक्ते षष्ठ्यंशाः स्फुरित्युक्तम् । एवं विषष्ट्यंश षष्ठ्यंश इति शेषं पुनः षष्ठ्यासंगुण्य षड्भिर्भक्ते विषष्ट्यंशाः स्फुरित्यपि साधु । अथ द्वितीयप्रकारवासना प्रथमप्रकाशान्तर्भूतो दाहरणमुरीकस्योच्यते । तत्र नीचोनो ग्रहो राश्यादिः ॥०॥ १६ । २६ । २६ । असौ षड्भक्तो लब्ध रूपस्थाने शून्यं शेषं षष्टिगुणितमिदम् । ३२ । २६ । २६ । ॥ अत्र राशिस्थाने षष्टिगुणराशिद्विगुणांशयोगः । अंश

रामः
२९

स्थाने कलाः। कला स्थाने वि कला इति जातम्। एतत्पुङ्गवार्थम्। अतो राशीन्मष्ट्या संगुण्य तत्र द्विगुणानंशान्मष्टि
 यषद्विर्भक्ते लब्धं षष्ट्यंशः स्युरितिसम्यगुक्तम्। पुनः शेषं शरद्भाषष्टिगुणम् १७२।२६। ॥ इह राशिस्थानेषष्टि
 प्रशेषद्विगुणकलायोगोऽंशस्थाने वि कलाः। इदं षड्विर्भज्यम्। अतः सुष्ठुर्त्तद्विगुणाः कलाः संयोज्येत्यादि। एवमग्रे
 पि द्रष्टव्यम्। अथोच्चबलस्य द्वितीयप्रकारे युक्तिः। षड्राशितुल्ये नीचग्रहान्तरे बलं परममिति प्रागुक्तं तत्र षड्रा
 श्यंशः १८० अत्र त्रैराशिकम्। यदि स्वाष्टेन्दुमितैर्नीचग्रहान्तरभागैः षष्टिषष्ट्यंशालभ्यास्तदेष्टैः किमित्यत्र गुण
 हरेण गुणेनापवर्त्य प्राप्तं हरस्थाने त्रयम्। अत उपपन्नं नीचग्रहान्तरस्य षड्रात्परांशान्यंशः षष्ट्यंशाद्युच्चबलमिति।
 तथा च पराशरहोरायाम् नीचोऽनंतुग्रहं भार्द्वाधिकं चक्रादिशोधयेत्॥ भागीकृत्य त्रिभिर्भक्तं फलमुच्चबलं भवे
 दिति॥ इदानीं सप्तवर्गीजबलमाह॥ ॥ स्वर्सेर्द्धं समभेष्टमस्त्रिचरणामूलत्रिकोणे बलम्। मित्रर्सेर्द्धं
 धिरधीष्टमे त्रयदर्भाशा वै रिभेष्ट्यं शको दन्तांशो ध्यरिभेष्टग्रहादिष्वंशत्वेऽस्य सप्तैक्यजम्॥ ५॥ अ
 त्रायंशुरुसंप्रदायः। प्रथमं शत्रूमन्दसितावित्यादि नानि सर्गमित्रमित्रसमचक्रं लेख्यम्। ततोऽन्योन्यस्थधनव्य
 थाय सहज्ज्याप्रारब्धस्थिता इत्यनेन तात्कालिकमित्रमित्रचक्रं लेख्यम्। ततोऽधि सुहृन्मित्रादिभिः कल्पये

श्री-मः
२२

दितिअधिमित्रादिवक्रं चलेख्यमाततः सप्तवर्गजबलज्ञानार्थं सप्तवर्गचक्रमधिमित्रमित्रस्वसमवेर्यधिवैर्युप
लक्षितसप्तवर्गेशान्वितलेख्यमिति। अथव्याख्या। स्वस्यक्रमेराशवर्थाद्रूहेसति अर्द्धबलं स्यात्, समराशिस्येऽष्ट
मांशोबलं, मूलत्रिकोणराशिस्येत्रयश्चरणाः, मित्रराशिस्येचतुर्थांशः, अधिमित्रभस्यत्रयोष्टमांशः, शत्रुराशिस्ये
षोडशांशः, अधिशत्रुराशिस्येद्वात्रिंशदंशोबलं स्यादिति सर्वत्र संबन्धः। अर्द्धष्टमांशादिरूपस्येत्यर्थसिद्धम्। अ
त्रसर्वत्रराशिपदं होराद्युपलक्षकं तेनायमर्थः संपन्नः। स्वराशिस्ये स्वहोरादिस्येवाग्रहेरूपाद्धर्द्धबलं स्यादेवमि
तरत्रापि। इदमत्रावगन्तव्यम्। ग्रहोयदास्वमूलत्रिकोणराशेर्होराद्यववस्थितोभवतितदाचरणत्रयंबलं न ग्रा
ह्यं किंतु मूलत्रिकोण राशेर्धोऽधिपतिः सोऽधिमित्रादिभ्योद्वतितदुक्तंबलं ग्राह्यं ग्रहादिपवशादित्युक्तत्वात्।
यदत्रविशेषेण मूलत्रिकोणग्रहणं कृतं ततः केवलं ग्रहणं मूलत्रिकोणान्वयो न होरादिस्थितिः। तथोक्तं श्रीधरा
चार्यैः। स्वग्रहादिगतानां यद्ग्रहाणामुदितंबलम्। तदेव सप्तवर्गेपितदीशस्यवशाद्भवेदिति। तदीशस्यहोरादिस्त्वा
मिन्तः। स्वाधिमित्रत्वादिवशात्स्वग्रहादिगतानामेव यद्बलमुक्तं तदेव ग्रहस्योक्तत्वाद्ग्रहातिरिक्तसप्तवर्गंबलं भव
ति। अत्रस्वग्रहादीत्युक्तत्वाद्दोरादिषुनत्रिकोणान्वयइतिसिद्धम्। मूलत्रिकोणानि बृहज्जातके। सिंहोवृषः प्रथमष

रामः
२२

षट्पञ्चतोलिकुम्भास्त्रिकोणभवनानिभवन्ति सूर्यादिति। स्त्रिकोणस्वगृहाणां त्रयाणां द्वयोर्वीसां कार्ये व्यवस्था
 सारावल्याम्। विंशतिरंशाः सिंहे त्रिकोणमपरे स्त्रभवनमर्कस्य॥ उच्चं भागत्रितयं वृषद्वन्द्वेः स्यात्त्रिकोणमपरं रंशाः
 ॥१॥ द्वादशभागमेषे त्रिकोणमपरे स्त्रभंतु भौमस्य॥ उच्चमथेकन्यायां बुधस्य तु द्वादशकैः सदा चिन्त्यम्॥ २॥ परत
 स्त्रिकोणजातं पञ्चभिर्ंशैः स्वराशिजं परतः॥ दशभिर्भौगैर्जीवस्य त्रिकोणं धनुषितत्परं स्वगृहम्॥ ३॥ शुक्रस्य च ति
 थयोंशास्त्रिकोणमपरं स्त्रभंतु लायां तु॥ कुम्भे त्रिकोणस्वगृहे रविजस्य रवेर्यथा सिंहे इति। मूहर्वदर्पणेऽपि। सिंहे
 विंशतिरादितो गवि परे सर्वे शक्रास्तु द्वादशमेषे द्वादशपञ्चयोषिति परे तु द्वादश्याङ्गे दश॥ जूके पञ्चदशाः भट्ट
 गघट्टद्वये मूलत्रिकोणा द्वादशाः सूर्यादेः क्रमशो ग्रहस्य कथिताः शेषाः स्वराश्यां शकाः॥ १॥ गुणाकरस्तं सूर्यो रजीवभू
 गुभा नुभुवां नखां शैर्मूलत्रिकोणभवनमिति शास्त्रवि रुद्धं बुवन्त्वा ज्ञानमेवाविश्वकारतस्मात्त्वा सबली वाक्यानां
 प्रामाणिकत्वाद्द्रष्टेऽत्यलेनापि बृहज्जातकटीकायामुदाहृतत्वाच्च तेभ्यश्च निर्णयः कार्यः। गुणाकरस्य तु द्वादशकाणां
 बलं द्वात्राप्यप्यथार्थाभिधायित्वात्तदुक्तमप्रमाणमेवेति मन्तव्यम्। अत्रोच्चबलस्य एव गेवानीतत्वाद् उच्चस्यानपेक्षि
 तत्वात्। अस्त्रिकोणस्वगृहनिर्णयस्यैवापेक्षितत्वाच्च संपूर्ण एव वृषराशिरिन्दोस्त्रिकोणम्। किंच चन्द्रस्य वृषराशौ

प्रौ.म.
२३

प्रधानमेकं मूलत्रिकोणबलमेव ग्राह्यं न तु मित्रादिसंबन्धवशादन्यदपीति बोध्यम्। बुधस्य तु कन्यायां ति। रा-
संशस्त्रिकोणम्। परेदशांशाः स्वगृहम्। यत्र तूच्चत्रिकोणस्वगृहाणां त्रयाणामप्यपेक्षा तत्र स्वोच्चैरूपमित्याहौ-
यथोक्तैव न्यवस्था ॥ ॥ एवं स्वादिभादिगतानां गृहाणां बलमुक्ते दानो सप्तसुवर्गेषु तत्स्थापनमथ च तदैक्ये-
सप्तवर्गजबलं भवतीत्याह। गृहादिपवशादित्यादिना। खेटस्य गृहादिपवशाद्रूहमादिर्येषां तै गृहादयः आ-
दिशब्देन होराद्रेष्काणादीनां संग्रहः। गृहादीन् पान्ति ते गृहादिपाः। गृहादिसप्तवर्गस्वामिनस्तेषां वशात्स्वर्षेर्द्धमि-
त्सादीनिसप्तवर्गबलानि ग्राह्याणि। तेषां सप्तानामैक्याज्जायते तत्तथा। एवं विधे बलं सप्तवर्गजबलं स्यादित्य-
र्थः। एतदुक्तं भवति। यस्य ग्रहस्य सप्तवर्गजबलं ज्ञातुमिष्टं तस्य गृहादिस्वामी स्वाधिमित्रादिषु प्रवृत्तितदुक्तं
बलं ग्राह्यमिति। अत्र कश्चिदेवं व्याचष्टे। ग्रहो यस्मिन् गृहे होरादौ वा स्तितद्रूहस्वामी होरादिस्वामी वा चेन्मूलत्रि-
कोणे स्ति तदा त्रिचरणं बलं स्वगृहे चेद्रूपाद्धमित्यादि। तन्न श्रद्धेयम्। निखिलजातकशास्त्रविरोधात्। किंचात्र ग-
ृहादिपवशादित्युक्ते भ्रान्तिरपि संभवति। परंप्राचीनग्रन्थे केनापि तथा नोक्तमिति भ्रान्त्यनवकाश इति मिश्रा ऊ-
चुः। तथा च सागवलीवाक्यम्। स्वोच्चैः स्थितः शुभफलं प्रकरोति पूर्णनीचार्कगस्तु विफलं रिपुमन्दिरेऽत्यम्। पादं फ-

रामः
२३

लस्यहितभेस्वग्रहेतथाद्वैपादत्रयंगगनगः स्थितवांस्त्रिकोणद्विति। अत्रस्वोच्चादिस्थानेषु स्थितवान् गगनगोग्रहः
संपूर्णादिशुभंफलं ददातीत्युक्तं परं स्वोच्चादिषु स्थितो ग्रहस्वामी संपूर्णादिफलं ददातीति नोक्तमेव तस्माद्गृहादि
स्वामिनि स्वभस्यैरूपाद्वैबलमित्यादिव्याख्याममस्य देवेति प्रतीमः। पराशरजातकेऽपि। मूलत्रिकोणस्वर्क्षाधिभि
त्रभिन्नसमारिषु॥ अधिशत्रुग्रहे चापि स्थितानां क्रमशो बलमिति। अत्रापि मूलत्रिकोणादिस्थितानां वर्गेशानां बलं
स्यादिति नाभिहितमेव। पुनर्भवेदेव मूलत्रिकोणादौ स्वोच्चे चोभयत्रापि गगनगपदस्य संबन्धाद्विनिगमनाविरहा
दुच्चबलमपि यदि नीचग्रहस्वामिग्रहान्तरतः साधितं स्यात् उच्चबलं तथानसाधितमतः केनचित्परविश्वासा
द्यव्याख्यातं तन्न सुधीभिरादरणीयम्। यच्च केशवसांवत्सरैः स्वकृतटीकायामुक्तं ग्रहो यस्मिन् गृहे स्तित दृह स्वा
मित्तः स्वर्क्षाद्युक्तबलं ग्राह्यमिति। तदपि सर्वप्राचीनग्रन्थाविरोधायान्यथा व्याक्रियते। ग्रहो यस्मिन् गृहे स्तित दृ
ह स्वामी चेत्त्वयमेव तदारूपाद्वैबलं यद्यपि सुहृत्तदात्र यद्भांशादित्यादि एवं होरादावपि॥ ॥ अथोपपत्तिः॥
च हज्जातके। स्वोच्चत्रिकोणस्वसुहृच्छत्रुनीचग्रहाकर्कशैः। शुभं संपूर्णपादेन दलपादाल्पनिष्फलमिति॥
एवं फलतारतम्यनिर्देशात्फलसदृशगेनैवोच्चादिग्रहबलेन भवितव्यमतः स्वोच्चैरूपं मूलत्रिकोणे त्रिचरणं

मौ. म.
२४

स्वगृहेर्द्वपादो मित्रगृहे रिपुगृहेत्येनो चे फलाभावः हलाभाव इति सिद्धम्। एवं तारतम्यवशादवशिष्टा धिमित्र
समशत्रुगृहापिशत्रुगृहेषु फलं बलं च न्याय्यम्। तत्रादावधिमित्रगृहे साध्यते। अधिमित्रगृहे स्वगृहापेक्षया न्यून
ता मित्रगृहापेक्षया धिक्मिति प्रसिद्धम्। अतः स्वगृहाद्यावती न्यूनता तावत्येव मित्रगृहादधिकतेति न्यूनत्वाधि
कत्वसर्द्धेन्यवस्थितम्। ततः स्वगृहमित्रगृहबलयोरन्तरार्द्धेऽस्मिन् १।२० स्वगृहबलाद्दिहीने मित्रगृहबलेवायो
जितेऽधिमित्रगृहबलं जातमिदम्। २२।३०। अनेनार्द्धाधिकं मित्रमधिमित्रमित्यधिमित्रशब्दस्य मुख्यार्थोपि वक्ता
भूत इत्याहुः प्राञ्चः। तद्यथा। अधिमित्रे मित्रापेक्षयाऽर्द्धमित्रताऽधिका। एवमधिमित्रशब्दोपम्यादधिशत्रौ शत्रोर
पेक्षयाऽर्द्धशत्रुताऽधिका। अथ समगृहे। तत्र समशब्दार्थो द्विधा अर्द्धमित्रमर्द्धशत्रुरित्येकः। न मित्रं न शत्रुश्चेति द्विती
यः। ततः शत्रुगृहे दशबलमित्युक्ते द्विगुणशत्रुगृहेऽर्थाद्यथा पञ्चबलं प्राप्यते तथाऽर्द्धशत्रोरपेक्षया शत्रोर्द्धगुण्य
मिति समेऽर्द्धशत्रुता सत्वाच्च शत्रुगृहबलाद्द्विगुणम्। अर्द्धमित्रता सत्वान्मित्रगृहबलस्यार्द्धयथा स्यात्तथा समगृहब
लं न्याय्यमतो मित्रगृहबलार्द्धे १। ३० जातं समगृहबलम्। एतदेव शत्रुगृहबलाद्द्विगुणमित्यस्यार्द्धे ३।४५ शत्रुगे
हबलमपि सिद्धम्। समो न मित्रं न शत्रुरिति समान्मित्रतोऽपचये मित्रगृहबले मित्रतानिबन्धनं समगृहबलाच्चावद

रामः
२४

चरतावदेवान्तरमपचीयमानमेवंशत्रुतानिबन्धनंशत्रुगृहबलेवाच्यमितियुक्त्याशून्यबलमत्रायाति। एतत्तुवा
 धितम्। रिपुमन्दिरेऽत्यमित्यल्पफलौपम्येनात्रात्यबलस्यावश्यकत्वानीचएवफलाभावस्योपपादितत्वाच्च। अथा
 धिशत्रुगृहेऽसमेशत्रुत्वमित्रत्वाभावात्ततः शत्रुतौऽपचयेनशत्रुगृहबलेशत्रुतानिबन्धनःसमगृहबलाद्यावान्हा
 सस्तावानधिशत्रोरपेक्षयाशत्रोरर्द्धशत्रुताधिक्यानिजार्द्धसहितः५।३७।३०समगृहबलादूनः७।३०सन्नधिशत्रु
 गृहबलंजातम्।१।५२।३०।अत्रशत्रुगृहबलस्यसमगृहबलेनैवसिद्धत्वादधिशत्रुगृहबलस्यापिसमगृहबलाधी
 नेयमेवसिद्धिर्न्याम्यानान्या। एवंमृहबलमुपयन्म।अथस्वाधिमित्रादिहोरादावपिस्वाधिमित्रादिसंबन्धसाधार
 ण्यत्वाधिमित्रादिगृहबलमेवबलंयुक्तम्।वर्गेस्वाधिमित्रमित्रादीनांपतीनामुपात्तत्वाद्गृहादिपक्षशक्तिसिद्धिमा
 बृहज्जातकेस्वत्रिकोणनवांशैः।स्वस्वत्रिकोणचनवांशश्चतैरित्यर्थः।पश्चात्त्वपदेनाधिमित्रादयोनवांशपदेनहोरा
 दयश्चलक्षिताः॥इतिसप्तवर्गबलोपपत्तिःसुन्दरमिश्रोदिता॥अथयुग्मायुग्मराशिनवांशबलमाह॥ ॥ शुक्रेन्दु
 समभांशकेहिविषमेऽन्येद्वयूरद्विबलम् ॥ ॥ समभांशकेस्त्रीराशिनवांशकेस्थितौशुक्रेन्दूहीतिनि
 श्चयेनाङ्गिरूपचतुर्थशबलंदद्याताम्।मंशकश्चमंशकमित्यत्रद्वन्द्वैकवद्भावः।समंचतद्वांशकंचसमभांश

नौ. म. २५ कंतस्मिन् अयमर्थः स्त्रीराशौ स्त्रीराशेर्नवांशे वा यदि शुक्रैर्नूभवतस्तदा रूपचतुर्थीशो बलं यदा तु स्त्रीराशौ स्त्रीरा
 शेर्नवांशे चोभयोः स्थितौ भवतस्तदा पादद्वयं बलमित्यर्थः समाजमहिमैवोपलब्धम् अन्ये सूर्यभौमबुधगुरुशन
 यः विषमे भांशके पुराशिनवांशे अङ्गि बलं दधुः पुरुषराशौ पुरुषराशिनवांशे वा स्थिताः सूर्योदयः पादबलदधुः
 यासु पुराशौ पुराशिनवांशे च स्थिता भवन्ति तदा पादद्वयमित्यर्थः अत्र विषमपदस्य पुमर्थोपलक्षकत्वं स
 मपदस्य च स्मर्योपलक्षकत्वमतीवृषस्य द्वितीयनवांशे स्थितस्य सूर्योद्यन्यतमस्य द्वितीयनवांशस्य सुम्नत्वा
 त्पादबलं न स्यादिति भ्रमो निरस्तः अत्र द्वितीयनवांशः कुम्भस्येत्यस्य पुंभात्मकत्वमेव अत्रोपपत्तिः स्त्रीराशिषु
 स्त्रीग्रहाणां पुरुषराशिषु पुरुषग्रहाणां बलाधिक्यं प्रसिद्धम् तथा चान्नमेवाद्याः पुंस्त्र्याख्याश्चरस्थिरद्विस्वभावसं
 तावैत्यादिना समराशीनां स्त्रीत्वं विषमराशीनां पुरुषत्वमुक्तम् तथा बुधसूर्यसुतौ न पुंसकारव्योशशि शुक्रौ युव
 तीनराशौ वाकृतिशशि शुक्रयोः स्त्रीग्रहत्वं चातस्तयोः समरस्युपलक्षिते स्त्रीराशौ बलाधिक्यम् तथैवेतरेषां
 पुरुषग्रहाणां विषमराश्युपलक्षिते पुरुषराशौ बलाधिक्यम् अत्र शनिबुधयोर्न पुंसकत्वेऽपि पुरुषाकृतित्वात्
 ग्रहेष्वन्तर्भावः तथा चलघुजातके चन्द्रसितौ स्त्रीक्षेत्रे पुरुषक्षेत्रे पगाः शेषाः बलिन दृतिराशिसमं शस्तौ शेषि

रामः
 २५

बलं सिद्धम् किंचान्न द्वाविन्दुशुक्रौ युग्मांशेति शिरोजांशं काः परदति। पराशरवाक्येऽपि अंशे बलमुक्तम्। यथा सप्तव
 र्गबले ग्रहबलेन वांशबलं च स्वतन्त्रं तद्वत्त्रापि पुंस्त्रीरशिबलं पुंस्त्रीरशिनवांशबलं चोभयं स्वतन्त्रमेव। अतो युग्म
 रशिगतत्वे सति युग्मांशगत्वं विवक्षितम्। तयोरन्यतमे स्थितस्य पादबलं नोत्पद्यत इति सूर्यज्योतिर्विदो मतं परास्त
 म्। जातकसंग्रहे। मित्रगेहबलद्वेकाणबलपुंस्त्रीरशिनवांशबलानां फलसाम्यनिर्देशान्मित्रगेहेयद्वलं तदेषां त्र
 याणामिति विशेषमुक्त्या पादबलं सिद्धम्। यदा तु शुक्रेन्दुसमभेसमभांशे च भवतस्तदोभयोरपि स्वतन्त्रत्वात्पादद्वयं
 बलं युक्तियुक्तमिति गुरुचरणाः॥ येऽपि तान्त्रिकाः। समभेसमभांशे वा स्थितयोः शुक्रेन्दोः पादो बलमुभयत्रापि स्थित
 योरपि पादएव बलेन पादद्वयमिच्छाद्वयविचारितरमणीयम्॥ अथ केन्द्रादिबलमाह ॥ ॥ केन्द्राद्येषु च रूप
 कार्द्वचरणान्यकुन्तिखेटाः क्रमाद् ॥ ॥ केन्द्रमाद्येषां तानि केन्द्राद्यानि केन्द्रपणफरापोक्लिमानितेषु
 स्थिताः खेटाः क्रमाद्रूपकार्द्वचरणान्वलानि यकुन्तिदति। रूपमेव रूपकं स्वार्थकप्रत्ययः। अर्द्वरूपा र्द्वचरणोरूप
 चतुर्थभागः। क्रमादिति केन्द्रस्थारूपबलं पणफरस्थारूपार्द्वम् आपोक्लिमस्थाः पादबलं दद्युरित्यर्थः। केन्द्रादिसंज्ञा
 गृहज्ञातकै। कटककेन्द्रचतुष्टयसंज्ञाः सप्तमलग्नचतुर्थस्वभानाम्। केन्द्रात्परंपणफरं परतश्च सर्वमापोक्लिममिति

प्रौ. म. २६ अत्र केचिद्वावस्वीकारः कृतस्तन्मतं न ग्राह्यमिति द्योतनार्थं चकारः। अथोपपत्तिः। भगवान्गर्गः। केन्द्रस्थः पूर्णबलः
 मध्यमबलः पणफरस्थितस्तद्वत् आपोक्लि मगः प्रोक्तो हीनबलः खेचरो मुनिभिरिति। केन्द्रे स्थितस्य संपूर्णबलम्
 संपूर्णतारूपात्मिकेति रूपं बलम्। पणफरस्थस्य मध्यबलं मध्यत्वर्द्धरूपव्यवस्थितमित्यर्द्धरूपं बलम्। एवं स
 त्पणफरपेक्षया केन्द्रस्थस्य द्वैगुण्यमित्यन्यैव युक्त्या योक्लि मस्थस्यापेक्षया पणफरस्थस्य द्वैगुण्यसिद्धमतः
 पणफरस्थबलार्द्धपादो हीनबलमापोक्लि मस्थस्यातः सर्वमुपपन्नम्। अत्र रत्नावलीकारेण भावस्वीकारः कृ
 तः। तथा च तद्वक्तव्यम्। केन्द्रादियाताद्युसदोत्रभावफलं तदूर्द्धचरणोन्मितं चेति। न चैतद्युक्तं मुनिभिरनुक्तत्वात्।
 तथा च पराशरः। केन्द्रादिषु स्थितालग्नात्षष्टिः त्रिंशत्तिथिः क्रमादिति। आचार्येणाप्युक्तम्। अत्र केचिद्वावफलष-
 ष्णशकल्पनयात्रैराशिकमिच्छन्ति। तदप्ययुक्तमिति। कुत्रचित्युक्तकेतदप्युक्तमिति दृश्यते तल्लेखकदोषात्पति
 तमिति बोध्यम्। अतः सूर्यगणेशदामोदरादिभिर्भावस्वीकर्णकृतं तदायैग्रन्थविरुद्धत्वाद्बुधस्याप्यनुपातेन न
 तोच्चतबलसाधनमित्रोपेक्षणीयम्। इदानीं द्रेक्षाणबलमाह ॥ ॥ स्त्रीखेटौ चरमे नराः प्रथमकेल्कीबौच
 मध्ये तथा द्रेक्षाणे वितरन्ति पादम् ॥ ॥ स्त्रीखेटौ चन्द्रशुक्रौ यत्र कुत्रापि राशौ चरमे तृतीयस्मिन् द्रेक्षाणे स्थि

रामः
 २६

तौ पादं बलं दत्तः । नराः सूर्यभौमगुरवः प्रथमके द्रेकाणे पादं बलं वितरन्ति ददति । क्लीबौ न पुंसकारख्यौ बुधशनी म
 ध्ये द्रेकाणे पादं बलं ददाते । भत्रोपपत्तिः । पराशरः । आदिमध्यावसानेषु द्रेकाणेषु स्थिताः क्रमात् ॥ पुंनपुंसकयोषा
 ख्यादद्युत्तिथिबलं ग्रहादिति । सारावल्यामपि पुंस्त्रीनपुंसकारख्याः क्षेत्रेष्वद्यन्तमध्यसंप्राप्ताः ॥ बलिनदति । अतः
 केशवश्रीपत्यादिभिराचार्यैर्ग्रहदुक्तं तत्समूलमेवायत्तु होरा मकरन्दे । हेत्रादिमध्यान्तगतान्यौषिन्नपुंसकारख्या
 बलिनः क्रमेणेति गुणाकरेणोक्तं तदतिभ्रान्तिविलसितम् । यद्यपि विज्ञानशून्येन ज्ञानराजसुतैर्न सूर्येण श्रीप
 तिपद्धतिटीकायामेतदाचार्यैः केषांचिन्मतमङ्गीकृतम् । यतो दिनकररुधिरौ प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवन
 समध्यातौ । रवि सुतशशिनौ विनिर्गमस्यौ शशितनयः फलदस्तु सर्वकालमिति बुवतां वराहादीनामनभिमतमि
 त्यगादितदप्यसत् । दिनकररुधिरावित्यादिवराहवाक्यस्याष्टवर्गफलविषयत्वात् । उत्पलेनाप्येवमेवोक्तम् । अ
 तौ वराहादीनामाशयमजानता सूर्येण यदभिधायित द्युक्तमिति सिद्धम् ॥ अथोपसंहरति ॥ ॥ उदितं स्यात्स्या
 नवीर्यं त्विदम् ॥ ॥ इदं यत्पञ्चधा बलमुदितं कथितं तत्स्यान्वीर्यं स्यात् । पञ्चानां योगे स्थानबलं स्यादित्यर्थः ।
 अमुमेवार्थं प्रकटयितुं शब्दोपादानमत्रेति बोध्यम् । एवं समेदं स्थानबलमुक्त्वा धुना क्रमप्राप्तदिग्बलमाह ॥

प्रो. म.

२७

॥ मन्दालग्नमिनात्कुजाच्चहिबुकं शोधं विधोर्भोगवान्माध्यं जादुरुतोस्तमत्ररसभात्युष्टं त्यजेच्च
॥ ॥ दिग्बलेनामयोग्रहोयस्यांदिशिबलवातुक्तस्तदुसन्नबलम् । एवं ग्रहाणां दिक् संबन्धेन बलौक्तं
अत्रोपपत्तिः ॥ दिग्बलेनामयोग्रहोयस्यांदिशिबलवातुक्तस्तदुसन्नबलम् । एवं ग्रहाणां दिक् संबन्धेन बलौक्तं
पकर्षो मिहिरागमप्रामाण्यतः सिद्धौ तदुक्तं बराहमिहिराचार्यैः । दिक्षु बुधाङ्गिरसौरविभौमौ सूर्यसुतः सितश्री
तकरोचेति । एवं ग्रहाणां दिक् भूतुराशिचक्रएवकल्पनीयो भवति तथा लग्नचतुर्थसप्तमदशमभावाः सव्यक्र
मेण पूर्वोत्तरपश्चिमयास्यदिक् स्थानीया इति प्रत्यक्षतो लक्ष्यन्ते । यतः क्रान्तिमण्डलसितिजसं पातोपलक्षित
स्य प्राग्लग्नस्य सूर्योदयादितः प्रवृत्तिर्दृष्टा सूर्योदयस्तु प्राच्यामेवेति लग्नस्य पूर्वदिक् स्थानीयत्वम् । तथैव प्र
त्यक्षसितिजे वस्थितस्यास्तलग्नस्य पश्चिमदिक् स्थानीयत्वम् । अथ लग्नास्तोपलक्षितयोः प्रागपरयोर्मध्ये स
व्यदक्षिणस्थितयोश्चतुर्थदशमभावयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणदिक् स्थानीयत्वम् । तत्र यथोक्तदिशि ग्रहस्य संपू
र्णबलं ततो यथा यथा विप्रकर्षस्तथा तथैव बलस्य ह्रासः । परमविप्रकर्षे बलाभावलक्षणाः परमोद्गासो युक्तः । प
रमविप्रकर्षस्तु यथोक्तदिशातः क्रान्तिवृत्तार्द्धे निजनिजसप्तमभावात्मके । अत्रानुपातः । बलाभावलक्षणा

रामः

२७

यथोक्तभावाद्वागीग्रतोपिक्रमेणबलस्योपचयेषडाशिभिः संपूर्णरूपं बलं भवतीति ग्रहादूलाभावलक्षणं भू
 र्वविशेष्यशेषं षडाश्यल्पं षड्भिर्भक्तं फलं दिग्बलम्। षडाधिकेतुशेषे चक्रादिशोधिते बलाभावलक्षणाद्वावाद
 र्वीचीनराश्यादिः शिष्यतद्वत्सौ षडुक्तः फलं दिग्बलमिति सुगमम्। अत्र शेषराश्यादिदशगुणलवादितौ दिग्
 गुणं च षष्ट्यंशं बलं स्यादिति सुगमोपायो वेद्यः॥ ॥ अथ कालबलं निरूपयिषु स्तावन्नतोनतबलमाह॥ ॥ अ
 थो समयजं रूपं सदा स्यादिति दक्षिणशुद्धं नतोनतेशशिकुजाकीर्णां परेषां बले ॥ ॥ अथोदतिदि
 ग्बलकथनानन्तरं समयजं कालजं बलमुच्यते। विदः बुधस्य सदेति दिनरात्रौ च रूपं बलं स्यात्। त्रिंशदुक्तं नतोनते
 शशिकुजाकीर्णां परेषां च बले भवतः। नतं च उन्नतं च नतोनते त्रिंशताभक्ते त्रिंशदुक्ते। त्रिंशदुक्ते च तेन तोनते
 च त्रिंशदुक्तं नतोनते। अत्रैतदुक्तं भवति। प्रागानीतं नतं घटिकाद्यं त्रिंशदुक्तं सच्चन्द्रभौमशनीनां बलं भवेत्। उ
 नतं त्रिंशदुक्तं सत्परेषां रविगुरुशुक्राणां बलं स्यात्। अत्र युक्तिः। बृहज्जातके। निशिशशिकुजसौराः सर्वदा
 त्रौहिकान्यदति। बुधः सर्वदा रात्रौ दिनेपि बली। चन्द्रभौमशनीनां रात्रौ बलमर्थी देवाग्रान्येषां बलाभावः। रविगुरुशु
 क्रानां दिवसे बलमर्थी देवान्येषां बलाभाव इति दिनकरकरनिकरप्रकाशशालित्वलक्षणस्य दितस्ममध्य हैदिसक

प्रौ. म. २८ रश्मिकाशोत्कर्षशालित्वादुत्कर्षता ततोदिनबलानामिहसंपूर्णरूपंबलम्। नक्तंबलानां तत्र बलाभावः। एवम्
 ईरात्रस्य महानिशात्त्वानिशाया मर्द्धरात्रस्य महत्त्वम्। अतो रात्रिबलानां रूपंबलम्। अत्र दिनबलानां तु बलाभावः।
 मध्याह्ने उन्नतं परमं मध्याह्ने तु नतं परममिति प्रसिद्धम्। अतः सिद्धमेतत्। उन्नतपरमत्वे दिनबलानां बलपरमत्व
 म्। उन्नताभावे बलाभाव इति। एवं मतपरमत्वे नक्तंबलानां बलपरमत्वं नताभावे बलाभाव इति। अथानुपातः। य
 दि त्रिंशच्चुल्याभिर्नतौ नतघटीभीरूपमिति बले लभ्येते तदेष्टनतौ नतनाडीभिः किमिति। नतौ नते त्रिंशदुक्ते स
 तीनिशादिनबलवतां वीर्यक्रमाद्वैत इति युक्तम्। अत्र लाघवार्थं पद्यमयुक्तम्। द्विघ्नं नतं प्राक्परिसाधितं यत्तमी
 शसौराखलं भवेत्तत्। षष्टिच्युतं स्यादितरग्रहाणामहर्निशं तस्य तु षष्टिरेव॥१॥ अत्र केन चिन्मन्दमतिना निज
 निजा होरात्रवशाद्ग्राहणानतं साध्यमित्युक्तं तन्निवारणाय प्राक्परिसाधितमित्युक्तम्। सूर्यस्येति यावत्। तथा
 बुधस्यापि नतानुपातेन बलं साध्यमित्युक्तं तद्धारणाय षष्टिरेवेत्युक्तम्। शेषं स्पष्टम्॥ अथ प्रसंबलमाह॥१॥
 ॥ ॥ शुक्ले न्येतिथि १५ हूद्रैष्यतिथयो वीर्यसतां भूच्युतं पापानां द्विगुणं विधोरिदम्॥ ॥ शुक्ले शु
 क्रा पसे अन्ये कृत्स्नपसेतिथिभिः पञ्चदशभिः १५ द्वियन्ते भज्यन्ते ते तथा तादृशा गतैष्यतिथयः सतां शुभग्रहाणां

रामः
 २

चन्द्रगुरुशुक्राणां पापवियुतस्य बुधस्य च वीर्यं स्यात्। तदेव वीर्यं भुवः रूपाः क्षुतं शुद्धं सत्यापानां सूर्यं भौमशनीनां
मेतेषां मन्यतमेन युतस्य बुधस्य च वीर्यं स्यात्। एतदुक्तं भवति। शुल्कपक्षे गताः सावयवास्तिथयः पञ्चदशभक्ताः
सतां बलं स्यात्। कृष्णपक्षे एष्याः गम्याः सावयवतिथयस्तिथिभक्ताः सतां बलं स्यात्। सदीर्यरूपा च्छेदितं पक्षद्व
येऽपि पापानां बलं स्यादिति। इदं पक्षवीर्यं विधोश्चन्द्रस्य द्विगुणं कार्यम्। अथ गतैष्यतिथि साधनमुच्यते। सूर्येन च
न्द्रस्यांशाद्वादशभक्ताः गतास्तिथयो भवन्ति। शेषं भागादिगतं तत्षष्टिगुणं कृत्वा पुनर्द्वादशभिर्भजेत्। लब्धं जन्मस
मये वर्तमानतिथ्याश्चाद्वा गतघटिकाः स्युः। पुनः शेषं षष्टिगुणं विधाय द्वादशभक्ते पलानि। एवमनेपि तथा कृते
चान्द्राः सावयवा गततिथयो भवन्ति। परं यदि शुक्लपक्षे जन्म स्यात्। यदि तु कृष्णपक्षे जन्मतदा ता एव गततिथि
यस्तिथिश्चैव द्वादशभक्ताः सावयवास्तिथयो भवन्तीति ज्ञेयम्। प्रतिपदमारभ्य पूर्णिमान्तं यावच्छुक्लपक्षः पूर्णिमा
न्तादमान्तपर्यन्तमसितद्विप्रसिद्धमेव। सूर्येन चन्द्रस्य लवार्कभागो गतातिथिः षष्टिगुणावशेषात्। द्विचन्द्र १२ ल
ब्धं घटिकादिचान्द्रं भवेदिदं पक्षबलस्य सिद्धौ॥ १॥ कृष्णे तु पक्षे रवगुणच्युता सौ गतातिथिः सावयवाः गता स्या
त्॥ गतविकलाः सूर्येन गत्यन्तरेण भक्ताः सत्यो गतघटिकाः करणादौ साधितास्तानां प्रयुज्यन्तद्विप्रसिद्धाः॥

प्री-म-
२८

मासास्तथात्रतिथयस्तुहिनांशुमानादित्युक्तेस्तिथिशब्देनचान्द्रदिनस्यैववाच्यत्वाच्चान्द्रोपटिकाः साध्यादिति २८
क्तंतद्युक्तम्। करणादौतुचान्द्रघटीनामज्ञातत्वात्सावनादेवव्यवहारसिद्धेः सावनाघटिकाआनीतादितिबोद्धव्य
म्। एतदन्यैर्वासनाबाह्यैरिष्यणकारैरनुक्तमपिमयैवपार्थक्येनोदितमित्यवधेयम्। ननुक्षीणेन्दोःपापत्वाभिधा
नात्कथंचन्द्रस्यशुभत्वमेवव्याख्यातम्। नचचन्द्रस्यसाहजिकशुभत्वाच्छुभत्वमेवाद्विपत्तदितिवाच्यम्। विनि
गमनाविरहाद्बुधस्यापिशुभत्वाङ्गीकारापत्तेरितिचेत्तमैवम्। चन्द्रस्यचयवनेश्वरवाक्यबलाच्छुभत्वमेवाङ्गी
क्रियतेबुधस्तुसर्वसंमतत्वाद्युक्तौवव्यवस्था। तथाचयवनेश्वरः। क्रूरग्रहोः। र्कः। कुजसूर्यजौतुपापौशुभाः
शुक्रशशाङ्कुजीवाः॥ सौम्यस्तुसौम्यैव्यतिमिश्रितेभ्यःपापैश्चतुल्यप्रकृतित्वमेति॥१॥ मासेतुशुक्लप्रतिपत्पु
न्यैःपूर्वशशीमध्यबलोदशाहे। श्रेष्ठोद्वितीयेऽल्पबलस्तृतीयेसौम्यैश्चदृष्टोबलवान्सदैव॥२॥ तस्माद्यवनेश्वरमते
चन्द्रस्यशुभत्वमेवेतिसिद्धम्। यद्यत्रचन्द्रस्यपापत्वंयवनेश्वरस्याभिप्रेतंस्यात्तदातृतीयेदशकेऽल्पबलद्वितीये
तमेवस्यात्। तस्मात्क्षीणेन्दुःपापइत्यन्येषामवम्। एवंमतभेदेपद्धतिकारैर्यवनेश्वरमतमेवाङ्गीकृतम्। यतश्च
न्द्रस्यचैष्टकेन्द्रजंबलंशुक्लपक्षबलंचसममेवभवतीतिपक्षवीर्यंचन्द्रस्यद्विघ्नमुक्तम्। चैष्टाबलपक्षबलसा

रामः
२८

म्यंतुचन्द्रस्यपापत्वाङ्गीकारेनसङ्गच्छते। तथाहि। पूर्णिमान्तेगततिथयः पञ्चदश १५ एतेपञ्चदशभक्ताजातं प
 स्रबलरूपम्। १ तथा व्यर्केन्दुः राशिषट्कं ६ षड्भक्ताजातं चेष्टाबलमपिरूप १ मेवाअष्टदशान्ते एष्यतिथिः पूर्ण
 म्। अतः पक्षबलाभावः। व्यर्केन्दुरपि पूर्णम्। अतश्चेष्टाबलाभावोपि। अतश्चेष्टाबलपरमत्वे पक्षबलपरमत्वं चे
 ष्टाभावे पक्षबलाभावद्वतिसिद्धम्। क्षीणेन्दोः पापत्वस्वीकारे तु भूच्युतं पापानामितिरूपं पक्षवीर्यदर्शान्ते समा
 याति। नेदं युक्तम्। यतश्चेष्टाबलाभावात्तत्रास्पापभावेन भवितव्यम्। अतः पङ्क्तौ सर्वत्र दृग्भलानं यने च क्राड्ढता
 नौतनुगेरवलरावभादिस्थले चन्द्रस्य शुभतैवा बुधस्य तु यथा प्राप्ता पापता शुभता वा ग्राह्या। एषां मतेरिष्टयो
 गादौ यत्रेन्दोः पापत्वाभिधानं तत्र क्षीणेन्दूपलक्षकं वेद्यमिति दिक्। अत्र सुन्दरमिश्रवाक्यम्। सदा शुभस्यैव वि
 धोर्द्विनिर्घेयपक्षस्य वीर्यगणकैर्निरुक्तम्। सर्वत्र पापाः कुजसूर्यमन्दाः प्रायैर्भूतो ज्ञोपि परेशुभाः स्युरिति ॥ १ ॥
 अधीपपतिः। बृहज्जातकैः बहुलसितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्रमेण। कृष्णपक्षे पापानां बलं शुभानां मर्याद्वला
 भवः। शुक्ल पक्षे शुभानां बलमर्थीत्यापानां बलाभावः। तत्र प्रतिदिनमुपवीयमानकला कलापकलानिधिल
 क्षणस्य शुक्लस्य पक्षस्य यौर्णमास्यन्ते सकलकलौ पचयादुल्लेखता। अतस्तत्र शुभानां बलं परमरूपमित्यम्।

पौ. म.
३०

ततिथयोपि परमाः पञ्चदश १५ शुक्लप्रतिपदादौ तु बलाभावस्तत्र गततिथ्यभावोपि। अतो नु पादाः। यतिः पञ्च
दशभिर्गततिथिभिरूपं बलं तदेष्टाभिः किमिति। गततिथितिथि १५ भागः शुक्लपक्षे सतां बलं स्यादित्युपपन्न
म्। एवं च एव पूर्णिमान्तः स एव कृत्स्नपक्षादिरितिकृत्स्नपक्षादौ रूपं बलम्। १। तत्रैष्यतिथयः पञ्चदश १५ पर
माः। अमावास्यान्ते शुभानां बलाभावः स्वत्रैष्यतिथ्यभावश्च। अतो नु पाते नैष्यतिथिपञ्चदशांशः कृत्स्नपक्षे सतां
बलं स्यादित्युपपन्नम्। एवं शुक्लकृत्स्नपक्षयोरेष्य गततिथ्यनुपातेन क्रूरणा मपि बलं साधनीयम्। तत्राचार्यै
र्लोघवाञ्छुभबलमेव भूच्यत शुभयोरपि पक्षयोरशुभानां बलं स्यादित्युक्तम्। उपपन्नमेतत्। यतः सितादेशु
भबलमपचीयते शुभबलं तूपचीयते कृत्स्नादितस्तु शुभबलमपचीयते क्रूरबलमुपचीयते यावानेवोपचय
स्तावानेवापचयदति। उपचयापचयौ तुरूपमध्यदतिरूपात्च्युतं शुभबलमशुभबलं स्यादिति। सदा शुभस्यै
व विधोः पक्षबलं वक्ष्यमाणचेशकेन्द्रं। त्यचेशबलेन सममेव जायतदतिषु नस्तयो र्योगे क्रियमाणे द्विप्रमेव
भविष्यतीति पूर्वमेव द्विप्रकार्यमित्युक्तम्। एवं सूर्यस्यायनबलमपि चेशबलेन तुल्यत्वाद्दिगुणां कार्यमित्यग्रे
प्रतिपादयिष्यते। अर्कस्य दृग्भूमिति। अतः पुष्पवतोश्चेशबले वीर्यं क्वे क्रियमाणे सति न योज्ये पूर्वमेव योजि

रामः
३०

तत्त्वादतएववस्यते। प्राग्बनवीयीयतेइतिसर्वनिखद्यम्। पक्षवीर्यसाधनं सुगमोपायेनोक्तं पराशरेण। चन्द्रद
 र्कविशोधयच। अङ्गाधिकेविशोध्यार्कद्रागीकृत्यत्रिभिर्भजेत्॥ पक्षजंबलमिन्दुशुक्रार्थीणांतुषष्टितः॥ हित्वा
 न्येषामिति। अत्रापि शुक्रार्थीणां यद्वलं तदेवेन्द्रोः पक्षद्वयेपि बलमित्यर्थलाभात् क्षीणचन्द्रः शुभएवेति प्रौढं
 निर्वृढम्। अस्योपपत्तिस्तैराशिकेनोच्चबलवत्सुगमा। अथ त्र्यंशबलमाह ॥ ॥ अथाह त्र्यंशं केषु क्रमा
 त्। सौम्यार्कार्कभुवां निशः शशिसिताराणां च रूपं स देज्यस्य ॥ ॥ अथेति। पक्षबलानन्तरम्।
 अहो दिनस्य त्र्यंशं केषु सौम्यार्कार्कभुवां क्रमाद्रूपं बलं स्यात् सौम्योर्ध्वः। अर्कः सूर्यः। अर्कभूः शनिः। तेषां सौम्य
 र्कार्कभुवामित्यत्र द्वादशमासः। निशः शत्रे त्र्यंशं केषु क्रमात् शशिसिताराणां चन्द्रशुक्रभीमानां रूपं बलं स्यात्।
 चकारः समुच्चये। ईज्यस्य बृहस्पतेः स देति दिवा निशं यत्र कापि त्र्यंशं रूपं बलं स्यात्। एतदुक्तं भवति। प्रथमतो
 दिने रात्रौ वा जननमस्तीति विज्ञायत तस्तन्मानस्य त्रेधा विभागं विधाय यस्मिन्ने शे जन्मतदंशं पते रूपं बलं गुरो
 रसु सदैव रूपं बलं ग्राह्यमिति। अत्र प्रोक्तग्रहाणां दिनरात्रिभिर्भागबलं होरागमप्रमाणसिद्धम्। तदुक्तं होरा मक
 रन्दे। निशामुखे शतरुचिर्बलीयान् भृगुर्निशीथे कुसुतो निशान्ते॥ प्रातर्बुधो मध्यदिने दिनेशः शनिर्दिनान्तेपि

प्रो.म.
३१

षणः सदेवेति॥१॥अथवर्षेणदिवलमाह॥॥अथाद्विचयाद्वलीकिलसमामासद्युहोरेश्वरद्विति॥॥॥अथशब्द
आनन्तर्ये।समामासद्युहोरेश्वरःअद्विचयात्पादद्व्याबलीस्यात्समावर्षमासःप्रसिद्धःद्युदिनेद्युदत्यव्ययं
दिनशब्दवाचकमितिहीरस्वाम्यादयः।होराकालहोराआसमीश्वरःस्वामी,अद्विचयाद्वलीवर्षेणस्यपादेव
लमासेशस्पाददिनेशस्यत्रयश्वरणाहोरेणस्यरूपबलमित्यर्थः।किलेत्यागमप्रामाण्यसूचनार्थम्।वर्षमासेश
योरानयनमुक्तंकेशवसांवत्सरैःस्वरुतटीकायाम्।तद्यथाद्विष्टोद्युपिण्डोरदभूमुतोःकयुक्खाङ्गाग्निहृतवा
ग्निहृतःफलेयुते॥वेदैर्गुणैस्त्रिद्विहतेःद्विशेषितेःकीदृह्यतुल्यकरणेऽब्दमासपौ॥१॥अस्यार्थः।ब्रह्मतुल्यकरणे
द्युपिण्डोऽहर्गणःद्विष्टःएकत्ररदभूभिर्द्वात्रिंशदधिकशतेनयुतः॥अपरत्रअर्केर्द्वादशभिर्युक्तःकार्यः।आ
द्यःखाङ्गाग्निभिःषष्ट्यधिकशतत्रयेणहृतभक्तः।अपरःखाङ्गाग्निभिस्त्रिंशताहृतः।उभेफलेक्रमेणवेदगुणैर्यु
तेततस्त्रिद्विहतेअद्विशेषितेसप्ततष्टेसतीअर्कमारभ्यगतौवर्षमासेशौभवतः।अत्रप्रगृह्यत्वाभावंप्रामादिकः।
अतस्त्रिद्विहताद्विशेषितेस्तौब्रह्मतुल्येरवितोब्दमासपावितिपाठःपाठ्यः।त्रिद्विहतेचतेअद्विशेषितेचेतिवि
ग्रहः।फलद्वतिसप्तम्यन्तं कृत्वा यथाश्रुतमेव व्याख्येयमिति वा।अत्रोपपत्तिः॥सावनवर्षमासेशौसाध्येते।तत्रता

रामः
३१

वत्कल्पादेः सकाशाज्जन्मदिनजार्कोदयपर्यन्तमहर्गणः साध्यः। ततो यदि दिनानां षष्ठ्यधिकशतत्रयेण ३६० त्रिंश
 ताचैकं वर्षमेको मासश्चक्रमेण लभ्यते तदेष्टाहर्गणेन किमित्यभीष्टाहर्गणः रखाङ्गाग्निहत्वाग्निहृतः फले सावना
 निगतवर्षाणि सावनागतमासाश्च भवन्ति। यद्येकै न वर्षेणे केन मासेन चैकमितो वर्षे शो मासे शश्चक्रमेण लभ्यते
 तदेष्टैर्वर्षैर्माभिश्च किमित्यभीष्टवर्षमासतुल्या एव तदीशः स्ततो बाराः सप्तैवेति सप्ततष्टाः शेषं वर्षे शं मासे श्चरौ भ
 वतद्वत्पुपपन्नम्। अथैतौ कस्माद्वासरादूणनीयाविति चिन्त्यते। कल्पादौ वर्षे शोर विरासीत्ततो द्वितीयवर्षे बुध
 स्ततीयवर्षे शनिरतोरवेरधः कस्माक्रमेण तृतीयस्तृतीयो वर्षे शद्वितीत्येतदुक्तं भवति। कल्पगतसावनवर्षगणे
 द्वितये यदि शून्यं शेषं तदा सूर्योऽब्दो यद्येकस्तदा बुध इत्यादि। एवं कल्पादौ मासे शोर विस्ततो द्वितीये मासि मासे
 शो भौमस्तृतीये गुरु रतोरवेरुर्ध्वं कस्माक्रमेण द्वितीयो मास पतिरित्यवधेयम्। उक्तं च सूर्यसिद्धान्ते। वर्षाधिपतय
 स्तद्वत्तृतीयाः परिकीर्तिताः॥ उर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृता इति। तद्वदिति मन्दादधः क्रमेणेत्यर्थः।
 शतानन्देऽपि। शास्त्रादिसौराब्दगणत्कलेर्वावर्षाधिपाः सप्तहतावशेषाः। शुक्रेन्दुवाचस्पतिसूर्यसौम्यशनेश्च
 राराः क्रमशो भवन्ति॥ १॥ अब्दोऽर्कनिघ्नोरविमासयुक्तः सप्तावशेषोरविमासनाथाः॥ तशुक्रसूर्यरसुरेज्यसौरिच

श्री. स.
३२

न्द्रायुगात्सावनमासतोऽन्ये॥ २॥ सूर्यादिभिः सावनवर्षमासनाथयोः साधितत्वात्साधितौ सौरवर्षमासपती सूर्यो दु-
क्तक्रमेणगणनीयावितिसिद्धम्। अहर्गणादावुच्चावचजनप्रसिद्धरविचन्द्रभौमबुधेत्यादिक्रमेणवारगणना-
याउक्तत्वात्। अत्रतुतदन्यथाभावेषिष्याः। क्रिष्येरन्निति यथातेनैवक्रमेणवर्षमासपत्योर्गणनाविधातुं शक्यते तथा
यत्तितमाचार्यचरणैः। तद्यथा। कल्पादौ रविर्वर्षस्वामीततो द्वितीयवर्षे वर्षे शोबुधस्तयोः प्रसिद्धक्रमे त्रिमितम-
न्तरमेवं प्रथमाग्रिममासस्वामिनोर्द्विमितमन्तरमतोऽनुपातः। यद्येकेनवर्षेणमासेनचत्रिद्विमितेभन्तरेलभ्येतेत-
देष्टवर्षेर्मासैश्चकिमिति। उक्तंचसूर्यसिद्धान्ते। मासाब्दिनसंख्याप्लव्धिप्रिष्टं रूपसंयुतम्। सप्तोद्धतावशेषौतुवि-
शेषौमासवर्षौ॥ अतः कल्पगताः। वाशिष्ठेपि। माससमादिनंभक्ताद्युगणाल्लब्धं पृथग्यमगुणप्रम्। सैकंचस-
प्तभक्तंमाससमाधीश्वरावकीत्। सोमसिद्धान्तेपि। युगणात्रिंशताषड्विंशत्याद्विहतेफले॥ सैकेसप्तावशेषि-
तेमासवर्षपतीक्रमादिति। वर्तमानगणनार्थं सैकमित्युक्तमत्र। अहर्गणो द्विष्टः स्वाङ्गाग्निहत्वाग्निहृतः फले
त्रिद्विहते अद्रिशेषिते। अकीदृतौ वर्षमासपती प्रसिद्धक्रमेणभवतइत्युपपन्नम्। अत्राचार्येणलाघवार्थंदिन-
गणस्यखण्डद्वयंकृतम्। एवंकल्पादेर्ब्रह्मतुल्यकरणादिपर्यन्तम्। अपरंब्रह्मतुल्यादेर्जन्मदिनजाकोदयाव

रामः
३२

धियदेवद्युगणस्पष्टितीप्रखण्डं स एव ब्रह्म तुल्याहर्गण इति प्रसिद्धतरम् । अतो द्विष्टो ब्रह्म तुल्यद्युपिष्टः स्वाङ्ग
 गिहृदित्याद्युपपन्नम् । परमेतौ वर्षमासे शौ ब्रह्म तुल्यादिजाब्दमासेषाभ्यां भवतोऽपेक्षितौ तुरविवादिताः से
 पान्वितौ कार्यौ तत्रक्षेपः साध्यते । कथितकल्पगतौऽर्कसमागणोरविगुणइत्यादिप्रकारेण ब्रह्म तुल्यादौ साधितोऽ
 हर्गणः करशरसुगसप्ताभाभ्रषड्विषट्खदितुरग १२० ६३ ६०० १४ ५२ प्रमितः ॥ अयं षष्ठ्यधिकशतत्रयभ
 क्तो लब्धागताब्दाः सावनाः । २०० ११ ६६ ६८१ शेषरदभूतुल्यम् । १३२ गताब्दास्त्रिगुणाः सप्तभक्ताः । शेषपञ्च
 ५ अतो ग्रन्थादितस्त्रिगुणवर्षेषु पञ्चमितिः सेपो योज्यस्ततः सप्ततष्टे सूरीद्रुतोऽब्देशः स्यादित्युक्तम् । यदि तु
 केवलवर्षेष्वेव सेपो योज्यतेऽनन्तरं त्रिभिर्गुण्यते तदा क्षेपस्त्रिगुणो योजितो भविष्यतीति त्रिभक्तः सेपो योज्यः
 अत्र पञ्चमिति सेपे त्रिभक्ते निरयं फलं नायातीति पञ्च सुसप्तसंयोज्य त्रिभिर्भागे गृहीते लब्धाभ्युत्थारः ४ अतो वे
 दैर्युतमिति युक्तम् । एवं द्युगणस्त्रिंशद्भक्तो लब्धागतमासाः सावनाः २४० २१ २०० २४ ८ ॥ शेषमर्क १२ तुल्यमाग
 तमासादिगुणाः सप्तभक्ताः शेषषट् अतो द्विष्टमासेषु षष्ठमितिः सेपः सेप्यस्तत्र सप्ततष्टे सूरीद्रुतो मासे शः
 स्यात् । अत्रार्थाः केवलवर्षेष्वेव सेपो योजित इति द्वाभ्यां भक्तौ जातास्त्रयः । अतो गुणैर्युतं फलमित्यपि साधु

श्री-म-
३३-

यद्वा सावनवर्षान्ते योवारः सोढपतिः सावनमासान्ते वारो मासे शब्दति। अहर्गणः स्वाङ्गाग्निभक्तः स्वाग्निभक्तः
अफले सावनवर्षमासा भवन्तीति प्रागुक्तं ततोऽनुपातः। यद्येकेन सावनवर्षेण षष्ठ्यधिकशतत्रयं दिनानि त
देष्टुं किमिति फलं ग्रन्थादेः सकाशादिष्ट सावनवर्षादिपर्यन्ते सावनदिनानि स्युस्ततो वारः सर्व्वेति सप्ततथा
निकायो गौति पूर्वमेव लाघवार्थमब्ददिनानि ३६० सप्तभक्तानि शेषं त्रयमतो ग्रन्थोदितः सावनाब्दगण
स्त्रिभिर्गुणनीय इत्युपपन्नम्। एवं मासदिनानि ३० सप्तभक्तानि शेषं द्वायमतो मासगणो द्विगुण इति युक्तम्। अ
भिन्मते सूर्यात्प्रसिद्धक्रमेणैव गणनेति सर्व्वमवदातम्। शेषोपपत्तिः प्राग्बदेव। अथाब्दमासशेषादिनयोग
कारणमुच्यते। ब्रह्मतुल्यकरणदौ सावनवर्षेशः शुक्रासीत्। वर्षशेषदिनानिरदभूतुल्यानि १३२ अतो ग्रन्था
देरष्टाविंशत्यधिकशतद्वयमितेषु सावनदिनेषु गतेषु सत्सु वर्षेशश्चन्द्र इति ज्ञायते। ग्रन्थादितो वर्षेशानयमे
वर्षदिन ३६० पर्यन्तं चन्द्रो नायाति। कल्याद्यहर्गणतो वर्षनाथे साध्यमाने ग्रन्थादितो गगनाद्गुण ३६० दिनम
ध्येपि चन्द्रो लभ्यते। अतो ग्रन्थादिजाब्दशेषदिनानि संयोज्य वर्षेशश्चरः साध्यः। अन्यथा ब्रह्मतुल्याहर्गणसाधित
वर्षेशस्य शेषयुतस्य कल्याद्यहर्गणसाधितवर्षेशतुल्यत्वं भज्येतैव। एवं मासे शेषेपि योज्यम्। एवममुना प्र

रामः
३३

कारेण जन्मकाले वर्षमासे शौसाध्ये॥ यत्र वारे रव्यादिके जन्मस एव दिने शङ्कति स्पष्टम्॥ अत्र वारप्रवृत्तिरर्कोद-
यादेव न तु गणितसाधितवारप्रवृत्तिकालात्॥ यत्तुरत्नावल्याम्॥ वारप्रवृत्तेर्जननोत्पत्त्यवारः प्रकल्पनीयः सदिना-
धिनाथ इति गणेशेनोक्तं तदपुक्तं मुनिमतविरोधात्॥ तथा च वसिष्ठसंहितायाम्॥ वारप्रवृत्तिविज्ञानं क्षणवार्-
थमेव तत्॥ अन्येषु सर्वकार्येषु दिनादिरुदयोरवेरिति॥ १॥ यद्रूपितेन वारप्रवृत्तिसाधनं कृतं तत्क्षणवार्थ-
कालहोरासाधनार्थमित्यर्थः॥ अन्यकार्येषु सूर्योदयादेव वारस्य प्रवृत्तिरिति॥ होरेश्च राशयनं वसिष्ठसिद्धान्ते॥
प्रभाकरस्योद्गमनात्सुरेस्याद्वारप्रवृत्तिर्देशकन्धरस्य॥ चरार्द्धदेशान्तरनाडिकाभिर्लुध्वं तथा धोष्यपरत्रतस्मा-
त्॥ भावारप्रवृत्तेर्घटिकादिने शक्ता लारव्यहोरापतयः क्रमेण॥ सार्द्धेन नाडी द्वितयेन २।३० षष्ठः षष्ठ-
षष्ठः षष्ठः पुनः पुनश्चेति॥ २॥ सार्कोदयाद्येन कालेन प्रागूर्ध्ववालङ्काकोदयः सकालो वारप्रवृत्तिकाल इति स्प-
ष्टम्॥ सौरमते तु लङ्कार्द्धरात्रे सृष्टिरिति सार्द्धरात्राच्च राभावेन केवलं देशान्तरघटीभिरेव प्रागूर्ध्ववा वारप्रवृत्ति-
रित्युक्तं सूर्यसिद्धान्ते॥ तद्देशान्तरनाडीभिः सप्तार्द्धेभ्यधिको न कदापि दिना॥ वसिष्ठादिमुनिब्रह्मगुप्ताद्याचार्यम-
ताविशेषा यमभ्यरात्रादित्यध्याह्न्यतस्माद्देशान्तरनाडीभिः प्राक्यश्चाद्देशयुक्तेने सप्तार्द्धमिते काले वारप्रवृ-

क्रौ. म. १४ तिः परमत्रस्यार्द्धपदं निरस्य जस्यार्द्धविषयमित्यनेन सौरभाष्येऽस्य तित्वचरणैः सम्यग्गम्याख्यातम्। एवमने
 न प्रकारेण होरे शो र्हेय इति प्राञ्जः। केचित्तु तत्कालार्कन्यूनलग्नां शपिण्डो भक्तः पञ्चसोणि १५ भिर्मुक्त होरा इ
 त्यनेन होरे शमाहुः। अत्रैवं मतद्वयेऽर्कलग्नान्तरसाधितो होरे शोऽत्र पद्धतौ ग्राह्य इत्यस्मद्गुरुणां मतम्। एतदे
 व युक्तमुक्तमस्मभ्यः। तथा हि। भवनस्यार्द्धहोरे त्युक्तेर्दिनावसानसमये षट् लग्नानि व्यतीतानि भवन्ति तदानीं
 च द्वादश तुल्यानीति द्वादशैव होरा युक्तास्ता एव तत्कालार्कन्यूनलग्नां शपिण्ड इत्यनेनायान्तीत्ययमेव होरा सा
 धनप्रकारेण होरा शास्त्रे ग्राह्य इति युक्तम्। न चानेनैव प्रकारेण सर्वत्र होरे शो र्हेयने पूर्वप्रकारेण तदानयनमुच्य
 तप्रलपितमिव स्यादिति वाच्यम्। अस्य ग्रहस्य चारे यत्किंचित्कर्म प्रकीर्तितम्। तत्तस्य कालहारायां सर्वमेव वि
 धीयत इत्यादौ तस्योपयोगात्। तस्मात्पद्धतावर्कलग्नान्तरसाधितो होरे शो ग्राह्योऽन्यत्र तु वारप्रवृत्तैर्घटिका इ
 त्यादिप्रकारेण तो होरे शो ग्राह्य इति विषयव्यवस्था सुस्था। तत्कालार्कन्यूनलग्नस्य राश्यादेर्भाष्यकारणार्थं त्रिंश
 दुणकः पञ्चदशहरश्चागुणहरे हरेणापवर्त्य लब्धं द्वयं गुणस्थाने। अतोऽर्कनलग्नराश्यादि द्विगुणं कार्यं तथा कृ
 ते राशिस्थाने यन्निष्पद्यते तेन सप्त ७ तद्वेन तुल्या एव दिनाधिपाद्या रविशुक्रसौम्यशशाङ्कसौरेज्यकुजा इत्यनेन ग

रामः
 ३४

ताहोरेणः स्युः। यद्वा। द्विष्यस्यार्को नलग्नस्य केवलं राशयः पञ्चगुणाः सप्तभक्ताः शेषसमो गतो होरे शोदिनाधियाक्र
 मेणैव स्यादितिलाघवम्। अतएवोक्तं पद्धतिप्रकाशे वीनाङ्गदृग्घातगृहेषु पञ्चातो होरापतिर्कीरपतेः प्रयातं द
 ति। अधुना चेष्टाबलं विबुधुस्तावत्तदङ्गीभूतमायनबलं भुजङ्गप्रयाते नोद॥ ॥ सदाक्रान्तिभागैर्युता ज्ञस्य सि
 द्धाः २५ शनीन्द्रोऽर्युतो नाः क्रमाद्याम्यसौम्यैः॥ विलोमपरेषां गजामोधिभक्ताभवेदायनं वीर्यमर्कस्य दृ
 ग्घ्रम्॥ २॥ ज्ञस्य बुधस्य सदेति। दक्षिणैरुत्तरैर्वीक्रान्तिभः। मर्युताः सिद्धाः गजामोधिभक्ताः सन्तः आयनं वीर्यं भवेत्। श
 नीन्द्रोः क्रमादितियाम्यैर्युताः सौम्यैरूनाः सिद्धाः परेषारविकुजगुरुशुक्राणां विलोममिति सौम्यैः क्रान्त्यंशैर्युता
 याम्यैरूनाः सिद्धाः गजामोधिभक्ताः आयनं बलं स्यात्। एवं साधितं सूर्यस्यायनबलं दृग्घ्नं कार्यम्। दृग्घ्नं हन्य
 तैतद्दृग्घ्नं द्विगुणं कार्यमित्यर्थः। क्रान्तिसाधनं ग्रहलाघवो। चत्वारिंशदशीतिरदिकुभुवः कृसेन्दुवोभूषण
 खाक्षीणिजिनाश्विनोद्गुर्विकृतीखाभ्याश्विनः सायनात्॥ खेटाहोर्लवदिग्लवप्रमगतोद्गोसौतदूनागतः ६५
 शनिर्लब्धियुग्दशहृतोऽंशयोऽयमः स्यात्त्वदिक॥ १॥ अत्रोपपत्तिः॥ अयनं गमनं तद्वशादुत्पन्नं बलं यान
 त्रलमित्यन्वर्थं नाम यत्रायने येषां बलं तदुक्तं सागवल्गम्। उत्तरमयनं प्राप्ताः शुक्रकुजार्कसुरमन्त्रिणो बलिनः॥

पौ. म.

३५

याम्यशशिरविपुत्रौ द्वे अपिशशिजः सूर्यगर्गसंस्थेति। उत्तरायणे शुक्रार्ककुजगुरुणां संपूर्णबलसंज्ञं तत्र
सायचमिथुनान्ते परमोत्तरगमनात्संपूर्णबलसंपूर्णतारूपात्मिकेति रूपं बलम्। अर्धद्वैतौ सायन-
न्ते दक्षिणगमनस्य परमत्वाद्बलाभावः। दक्षिणगमनपरमत्वे रूपं बलम्। चन्द्रशब्दोः परमोत्तरगमने
भावः। बुधस्य तु परमोत्तरगमने परमदक्षिणगमने च रूपं बलम्। बलाभावस्यानादौ परमत्वस्यान-
गुणे परमक्रान्त्यंशागजाम्बोधिमिताः सन्ति। अथ बलाभावस्यानादौ रात्रवृत्तनिष्ठेष्टग्रहस्यानस्यान्तरेयेऽपमां
शासौर्बलानयनं कर्तुं सूचितमिति चन्द्रशब्देनैश्वर्यो यीम्यक्रान्तौ जिनां शमितयां परक्रान्तौ योजितायां सत्यां सौ-
म्यार्यां तु वियोजितायां बलाभावस्यानग्रहस्यानान्तरात्सोपमांशाभवन्ति। कथिरविगुरुभौमानां सौम्यक्रान्तौ पर-
क्रान्तौ २४ युक्तायां याम्यायां विद्युक्तायां बलाभावस्यानादग्निमाक्रान्तिर्भवति। सौम्यक्रान्तौ भाग्यन्त-
रे खेटोऽस्तीति भावः। बुधस्य तु सौम्यायां याम्यायां च योजितायां भुज्यमानायनादेरग्निमाक्रान्तिर्भवति। यदाष्टचत्वारिंशद्भागान्तरे ग्रहस्तदा संपूर्णबलम्। अथात्र पातः। यदि बलाभावस्यानान्तरेणाष्टचत्वारिंशन्मितेन रूपं बलं त-
देहेन किमिति सर्वमुपपन्नम्। ननु सर्वत्र साध्यस्य परमत्वमभावश्च द्वाविमौ निर्णीयतत्र चान्यस्यापि परमत्वाभा-

रामः

३५

वौनिर्णीयतदन्यवशादन्तरेऽनुपातः क्रियते। यथाग्रहफलाभावे गतिफलं परमं ग्रहफलपरमत्वे गतिफलाभा-
 वस्तत्र केन्द्रकोटिज्याया अपि परमत्वाभावो तस्तदन्तरे केन्द्रकोटिज्यातोऽनुपातः क्रियते। प्रकृते च बुधस्यायन-
 द्वितयेऽपि बलस्योक्तत्वात्क्वाम्यभावस्य निर्णेतुमशक्यत्वाच्चैराशिकं कथं प्रवर्ततेति चेत् सत्यम्। बुधस्य दक्षिणग-
 मनसमाप्तौ संपूर्णबलं ततो ह्रासक्रमेण सायनमेषादावर्द्धबलस्य ह्रासः। तदेव द्विक्रमात्परमोत्तरगमने संपूर्ण-
 बलं पुनर्द्धासक्रमानुलादावर्द्धबलापचयः। यद्यत्र बलाभावशब्देन बलभूत्यत्वं विवक्षितं तत्तु कथमपि न स्या-
 त। अयनद्वयेऽपि संपूर्णबलाङ्गीकारात्। किंतु सायनमेषादौ तुलादौ च क्रान्तेरभावेन रूपबलस्यार्द्धतुल्यपरमह्रा-
 साच्चैराशिकप्रवृत्तेरन्यथानुपपत्त्या तदेव बलाभावस्यानमिति मन्तव्यम्। अथानुपातः। बलपरमाप्रचयलस-
 र्णाभावस्थानस्य बलपरमत्वस्थानस्य चान्तरे चतुर्विंशतिभागाः सन्तीति चतुर्विंशतिभागैरूपार्द्धबलं यथा-
 स्थितं ग्रहक्रान्त्यंशैः किमिति। एवं च क्रान्तिभागाश्चत्वारिंशदंशो निष्पन्नः। अयं रूपार्द्धयोज्यस्तत्र मिथो भ्या-
 मित्यनेन समच्छेदविधाने कृते सदा क्रान्तिभागे र्युताः सिद्धाः। अष्टचत्वारिंशदृक्ता बुधस्यायनबलं स्यादिति उक्त-
 म्। एतदायनबलानयनं पद्धतिप्रकाशे लाघवेन मयोक्तम्। याम्योत्तरैः स्वाद्वि-युतापमांशैर्युता युतः पूर्णगुणः

यो.म.
३६

शनीन्दोः॥ व्यस्तं परेषामनिशं बुधस्य युता भवेदायनवीर्यमेतत् ॥ १॥ गणेशदासोदरसूर्यमुख्यैः स्पष्टाष्टमात्मा
धितमात्मतन्त्रे॥ उपेक्षितत्वाद्गुरुकेशवाद्यैरयुक्तमेवेति सुधीभिरूह्यम् ॥ २॥ स्पष्टार्थाविमोः अत्र वासनादि
चतुर्विंशत्यंशैस्त्रिंशत्कलानुल्यंबलंतदेष्टक्रान्तिभागैः किमिति। अत्र गुणहरोषद्विरपवर्त्यजाता गुणस्य पञ्च
५ हरेस्तारः ४ योराशिः पञ्चभिर्हन्यते चतुर्भिर्ह्रियते स स्वाङ्घ्रि-मुत एव भवतीति स्वाङ्घ्रि-युतापमांशैः तमांशे
षोपपत्तिः प्रतिपादितैवा स्पष्टाष्टमाद्वलसाधनस्यायुक्तत्वे मयेव दिष्ट्यामः। प्रकारान्तरमपि तत्रैवा क्तमाय
हापक्रमसिद्धां २४ शसंस्कृतं रूपमर्दितम्। रूपाद्यमायनं वीर्यस्याद्रवेर्द्विगुणं कुरु ॥ ३॥ दृष्टक्रान्ति सं
स्कृतापरक्रान्ति २४ र्गजाम्बोधिभक्तामनबलं स्यादिति प्रागुक्तम्। तत्र चतुर्विंशत्यापवर्तेरुतेः पक्रमसि
द्धां शसंस्कृतमित्यादि प्रकारे निष्पद्यते। नन्वेतदायनबलं स्पष्टक्रान्ति एव साधयितुं युज्यते न मध्यक्रान्ति
तः। तथाहि। अयनं गमनं तदुत्पन्नं बलमायनबलमिति तावत्प्रसिद्धम्। गमनं तु चन्द्रादीनां स्पष्टक्रान्तिवशे
नैव भवति। क्रान्तिर्नाम नाडीमण्डलाक्रान्तिवृत्तावधिदक्षिणोत्तरगमनं क्रान्तिवृत्तादपि दक्षिणोत्तरमन्तरं श
रः। तयोः संस्कारेनाडिकामण्डलाद्ग्रहस्य स्पष्टदक्षिणोत्तरगमनं सैव स्पष्टक्रान्तिरुच्यते चन्द्रादीनां परमश

रामः
३६

शंशाः	चं	मं	वु	रु	शु	श	एभिर्द्युताश्चतुर्विंशत्यंशजाताश्चन्द्रादीनां परमाः क्रान्त्यंशलिख्यते	च	मं	वु	रु	शु	श
दमां	४	५	४	१	८	२	परक्रान्तिं गृहीत्वा यदि द्विगुणयारूपं बलं तदेष्टस्यष्टक्रान्ति	२८	२९	२८	२५	३२	२६
संस्कृ	३०	३८	००	३०	००	३०	तपरक्रान्त्या किमित्यनुपातेनायनवीर्यसाधनं युक्तं जिनां	३०	३८	००	३०	००	३०

शतुल्यायां परक्रान्तौ तु ग्रहस्य विमण्डलस्थत्वेन परमगमनाभावाज्जिन्यंशमितपरक्रान्तिवशतो यनबला
 नयनं नितरामयुक्तमेवेति पूर्वः पक्षः ॥ अत्र ब्रूमः ॥ किं भवता जिनांशमितक्रान्तिं पठितशरयोगेन
 यास्यष्टक्रान्तिः सा परक्रान्तिशब्देनोच्यतेऽथवा प्रतिगोलमत्यधिकायास्यष्टक्रान्तिः सा परक्रान्तिशब्देनोच्यते।
 नाद्यः पक्षः। चन्द्रस्य बलसंपूर्णत्वाभावयोः सततं व्यभिचारात्कदाचिदव्यभिचाराच्च। भौमादीनां वर्षशतैरनेकैः संपूर्णबलालाभाच्च। तथाहि। यदाऽयनांशेन नवराशिसमश्चन्द्रः पातस्त्वयनांशसमस्तत्र चन्द्रशरः पठितशरतु
 ल्यः परम ४।३० क्रान्तिर्जिनांशमिता २४ एतत्संस्कारे जाता परक्रान्तिरष्टाविंशत्यंशाः सार्द्धाः २८।३० अतस्तदे
 व संपूर्णबलम्। यदा तु दक्षिणगोले सप्तविंशतितुल्या परक्रान्तिश्चन्द्रस्य तदापि परमगमनात्संपूर्णबलेनाव
 स्थं भवितव्यम्। भवन्मते सार्द्धं गजाश्चिमितक्रान्तिव्यतिरिक्तस्थले संपूर्णबलं नायातीति दक्षिणगमने परमत्वे

श्री. म.
३७

पिसंपूर्णबलं नास्तीति नितरामयुक्तः प्रथमपक्षः। न च तदानीं परमगमनमेव नास्तीति वाच्यम्। नाडीमण्डलादु-
त्तरवोदक्षिणतो वागच्छतो ग्रहस्य पुनर्नाडीमण्डलाभिमुखगमनप्रवृत्तिजक्रान्तेः परक्रान्तिशब्दवाच्यत्वात् किं-
चाभौमादीनां पातो यद्ययनं शस्यते स्यात्तदा चन्द्रवत्संपूर्णबलमपि कदाचित्स्यात्। अयनं शस्यते तु पातस्य म-
न्दतरगतित्वादि ह्युगे वर्षशतैरनेकैरपि न संजायतीति भौमादीनां संपूर्णबलं कथमपि न स्यादिति दूषणा-
न्तरम्। नान्यः। तस्यादिगुणत्वेनासुक्तत्वात् तथा हि। एकस्मिन् अयने यावती परक्रान्तिस्तावत्येव चेदन्यस्मिन् अ-
यस्य तादातयोर्योगे कृते दिगुणे च पूर्वक्रान्तिर्भवतीति दिगुणया परक्रान्त्येत्याद्यनुपातः सार्थकः स्यात्। अन्याय-
ने तु। परक्रान्तिर्विलक्षणे बभूवतीति दिगुणपरक्रान्त्येत्यस्यानुपातस्यानर्थक्यादसत्प्रसोदितो योपि। न चायन-
द्वयेपि ये परक्रान्ती तद्योगेन यदि रूपं बलं तदेष्टस्य षट्क्रान्ति संसृत परक्रान्त्या किमित्यनुपातो सुक्त इति वाच्य-
म्। अयनद्वितयज परक्रान्तिज्ञानस्य दुर्गमत्वात्। अथ वक्तव्यं यत्र षट्क्रान्तेः परमत्वं सोऽयनसन्धिरिति प्रसिद्धे-
रयनं शोनितपातादित्यादिपाताधिकारोक्त्या चन्द्रादीनामयनसंधी संसाध्यततस्ताभ्यां परक्रान्तिज्ञानं सुलभमि-
ति। पुनर्भवेदेवम्। यदि षट्क्रान्तिवशादायनवीर्यायनमार्षमूलकं स्यात्। आर्षमूलकत्वाभावादेव परमत्वाद्य-
राम ३७

विकैराचार्यैर्जिनां शमितक्रान्तिरेव परमायनस्थानमङ्गीकृतं तद्युक्तमेव। तथाच पराशरः। सायनांशग्रहभुजरा
 शीनिषब्धि ४५ भिः सुरैः ३३॥ सूर्ये १२ हेत्वाक्रमाद्राशिभागः स्यादनुपाततः॥ १॥ एवं राश्यादिके युज्यादर्कार्यो
 शनस्य च॥ राशित्रयमथोयुज्यान्मेषादिस्थेषु ते घथ॥ २॥ तुलादिस्थेषु राश्यादींस्त्रिराशिभ्यो विवर्जयेत्॥ चन्द्रा
 क्योर्विपरीतं स्यात्सदायुज्याद्बुधस्य तु॥ ३॥ भागीकृत्य त्रिभिर्भक्तं ग्रहाणामयनं बलम्। रवेर्द्विगुणमेवं स्यादिति।
 अस्यायमर्थः। सायनांशग्रहभुजराशिप्रमितखण्डकैर्कर्मभोग्यखण्डाहतशेषांशत्रिंशदंशलब्धभागादियुक्तं
 कार्यं तन्निशदृक्तं राश्यादिकं स्यात्। एवं राश्यादिकेषु सायनेषु सूर्यभौमगुरुशुक्रेषु मेषादिस्थेषु सत्तुराशिस्थाने रा
 शित्रयं योज्यम्। तुलादिस्थेषु तु प्राप्तराश्यादिकं राशित्रयाद्विशोधयेत्। चन्द्रशन्योर्विपरीतमाबुधस्य तु सर्वदायो
 न्यम्। ततस्तद्देशानां न्यशः षष्ठ्यंशात्मकमायनं बलं स्यात्। सूर्यस्य द्विगुणं कार्यमिति। अत्रोपपत्तिः। क्रान्त्यभावे
 ग्रहस्य रूपार्द्धबलं तत्स्थानबलाभावस्थानान्तरे चतुर्विंशतिक्रान्तिभागात्मके त्रिंशतिायनराशयः संन्तीति जिनां
 शीस्त्रयोयनराशयस्तद्देष्टव्यक्रान्त्या किमित्यनुपातेन योयनराशयस्ते क्रान्त्यभावस्थानादागताः। अये सितस्तु बलाभा
 वस्थानादिति सौम्यगोले सूर्यभौमगुरुशुक्राणामयनराशीनां अधिकत्वान्निषु योज्यायां मेध्यस्य त्वान्निषु हि योः।

प्रो.म.

३८

शनीन्द्रोऽस्तु याम्येयोज्याः सौम्येशोऽध्याबुधस्योभयतोऽप्युपचयात्रिषु योज्यास्ततो यदि षडयनराशिभिरूपे तदेष्टैः
किमित्यायनं बलं स्यादिति युक्तम्। अत्र भगवता पराशरेण शिष्यानुकम्पया प्रतिगृह्यमयनभागाद्यं प्रसाध्य प्र
थमं द्वितीयाद्वितीयं तृतीयादपास्य त्रीणि खण्डान्युक्तानि। ततोऽनुपातेनायनभागसाधनं चोक्तमिति सर्वमनव
द्यम्। नहि निरवयवद्वादशांशमिताक्रान्तिरेकराशौ भवतीति किंचित्स्थूलमिदं कल्पान्तरत्वाद् दोषः। यदि षण्मि
तायनराश्यंशैः स्वाष्टेन्दुप्रमितैः षष्टिकलानुत्यं बलं तदेष्टैः किमित्यत्रापवर्तनेनायनराशिभागानां त्रिभागः षष्ट्यं
शाद्यं बलमिति जातम्। अतोऽयुक्तमुक्तं भागीकृत्य त्रिभिर्भक्तमिति। परक्रान्त्यात्र योऽयनराशयस्तदेष्टैः किमिति
प्रागदर्शितेऽनुपाते त्रिभिरपवर्तकत्वाऽतिसूक्ष्मप्रकारान्तरं पद्वतिप्रकाशे मयोक्तम्। क्रान्तिभागगज ८ भागलब्ध
भाद्येन संस्कृतगुणाः षडुद्धृताः॥ आयनं बलमिदं भवेन्मुनिस्त्वेवमेव हि पराशरो जगौ॥ १॥ पराशरोक्तप्रकारेण
जिनां शमितायामेव परक्रान्तौ संपूर्णबलमागच्छतीति स्पष्टक्रान्तिवशादायनवीर्यसाधनं सूर्यादिकृतं नितरामयु
क्तमिति सिद्धान्तः। किंच। एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थः सर्वत्रोपयुज्यत इति यायनबलवासनासैवायनबलनस्येत्याय
नबलानयने सिद्धान्तसुन्दरे त्वत्पित्रा ज्ञानराजेन स्पष्टक्रान्तिर्नीहताऽथ चटीकायां त्वत्सहजेन चिन्तामणिनापि ना

रामः

३८

दृतातस्त्राभ्यासहविरोधोपिमहदूषणम्। तस्माच्छ्रुतं संस्कारोत्पद्युक्तस्य। अतएवायनवशेनवलनमायनव
 लनमिति प्रसिद्धेरयनसंकेतस्योद्देशपागयनेमृगकर्किणोरिति चकृतत्वाच्छ्रुतं संस्कारोत्पद्युक्तस्य। एवंजा
 तकपटतायायनबलेपि बोध्यम्। एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थः सर्वत्रोपयुज्यत इत्यायनशब्दस्य तत्रापि सत्त्वादि
 ति वार्तिकरुदुक्तिरिति संगच्छते। क्रान्ति साधनेन शिष्याः क्रिष्येरन्निति तां विनाप्यायनबलानयनं पटति प्रका
 शे मयोक्तम्। अन्यज्ञयोः सायनभादिकस्य कोट्युक्तमज्याङ्घ्रि ४ तदून षष्टिः॥ गोलक्रमाद्व्यस्तं मथापरे षां
 याम्येतु चान्द्रेः खरसंस्तं वा ॥ १॥ अत्र कोट्युक्तमज्याखार्क १२० त्रिज्याप्रमाणेन ग्राह्येत्यभिसंधिः। शेषं स्पष्ट
 म्। वासनातु। यदि त्रिज्या तुल्यया सायनग्रहदोर्ज्यायाजिनज्या तुल्यपमज्यालभ्यते तदेष्टमाकिमिति जाताक्र
 न्तिज्या। इयं द्विभक्ताक्रान्त्यंशाभवेयुः। ते च पञ्चगुणाश्चतुर्भक्ताः फलं पूर्णगुणेषु संस्कार्यं तदायनं भवतीति
 प्रागुक्तम्। अत्र गुणयातो गुणः २४३। ४५ हरयातो हरः ८६०। एतौ गुणेनापवर्त्य स्वल्पान्तरत्वाद्धरे चतुरो गृहीत्वा
 दोर्ज्याङ्घ्रि संस्कृतास्त्रिंशदायनबलमिति पर्यवसितम्। तत्र शनीन्द्रोः सौम्यगोले योगोन्तरं तुल्यहरं शक्ता ना
 मित्युक्ते दोर्ज्या चतुर्थी शस्त्रिंशत्समच्छेदविधानेन शोध्यः। समच्छेदं तु कृतं खगुणस्थाने त्रिज्या जाता। तत्तदे

३८

ज्यो शोधिता जाता कोट्युक्रमज्या। यतो भुजज्यो नात्रिज्या कोट्युक्रमजेति सिद्धान्ते प्रसिद्धतरम्। तस्मात्कोट्युक्रमज्याः प्रवृत्त्यं सौम्येवलमिति युक्तम्। याम्येतु दोर्ज्या द्विघ्नस्त्रिज्या चतुर्थी शेषो ज्यस्तत्र दोर्ज्यायाः खण्डद्वयम्। एकं कोट्युक्रमज्या तुल्यमृणगतम्। अपरं त्रिज्या तुल्यं तत्र त्रिज्या द्वययोगश्चतुर्भक्तो जाता षष्टिः। अतः कोट्युक्रमज्या दृष्ट्या नाष्टिर्बलमित्युपपन्नम्। शेषं सुगमम्। प्रकृतमनुसरामः। अर्कस्य दृष्टमिति त्रयोपपत्तिः सा रावल्याम्। सूर्येन्दु पुनरुत्तरेण बलिनौ सत्योक्तचेष्टाबले। सूर्योत्तरेणागनेन गमनेन चेष्टामूलकबलवान्। परमोत्तरगमने रवेरत्र विपुलतेजस्वलक्षणचेष्टा शालित्वात्सं पूर्णबलम्। दक्षिणगमनसमाप्तौ विपुलमन्दतेजस्वलक्षणचेष्टाभावशालित्वाद्बलाभातः। गमने क्रान्तिवशादेवेति क्रान्त्या अनुपातेन्यायेन आयनवीर्यं तुल्यमेवेदं चेष्टाबलं जातमतोरवेरायनवीर्यं द्विघ्नकृतं तद्युक्तमेव। अयनस्य गमनक्रियारूपस्य चेष्टाशब्दवाच्यत्वादिदमपि चेष्टाबलमेवेति ज्ञेयम्। अथ भौमादीनां द्वितीयं चेष्टाबलं वृत्तार्द्धेनाह ॥ ॥ मध्यस्यष्टयुतेर्दलो नितचलं चेष्टारव्यकेन्द्रं कुजात्स्यात्तच्चैद्गुणाञ्जुतं षडधिकं षडहञ्च चेष्टाबलम् ॥ ॥ मध्यस्यष्टग्रहयोर्गोर्द्धनर्द्धनितचलं शीघ्रोच्चं कुजेमारभ्य चेष्टाकेन्द्रं स्यात्। तच्चैत्यद्वाशिभ्योऽधिकं तदा द्वादशराशिभ्यो विशेष्यं ततः षड्भक्तं

रामः
३८

स चैषा बलस्यादित्यर्थः। च शब्दो न तुङ्ग-वीर्या नयने यो भजनविधिः स एवावधार्य इति ज्ञापनार्थम्। मध्यस्पष्टवि-
 द्दिहानिदलभाङ्गधोनशैघ्र्यं कुजादिति पाठे व्याख्या। मध्यात् स्पष्टेया विद्वद्विराधिक्यं हानिर्नूनता वा तयोर्दलं भ-
 जतिस तथा स चासौ मध्यश्च तेन ऊनं शैघ्र्यमुच्चकुजाच्चैषा केन्द्रे स्यात्। रातदुक्तं भवति। मध्यस्पष्टयो रन्तरं कार्ये त-
 दर्द्धं मध्ये संस्कार्ये यदि मध्यात् स्पष्टोऽधिकस्तदा न्तरार्द्धं मध्ये देयमन्यथा हेयमिति। तादृशो मध्यमश्च लोचाच्छो-
 ध्यश्चैषा केन्द्रे स्यात्। अस्मात्पाठात् प्राक् प्रदर्शित एव पाठो बरीयान् गणितलाघवात् सत्त्वरमणीय बोधाच्च। अत्र
 र्थेणापि स्वकतरीकायां मध्यस्पष्टयुतेर्दलो नितमिति पाठो लिखितोऽस्ति। अत्र मध्यस्पष्टयोगे द्वादशाधिके द्वाद-
 शभिस्तत्क्षणं न कार्यमिति बोध्यम्। अत्रोपपत्ति र्बृहज्जातके। उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमगाः परि-
 शेषाः॥ विपुलकरयुधिचोत्तरसंस्थाश्चेष्टितवीर्ययुक्ताः परिकल्प्याः॥ वक्रसमागमगाः समागमः संबन्धस्तेन व-
 क्रसंबन्धं प्राप्ता वक्रगा इति यावत्। परिशेषाभौ मादृशश्चैषा बलमुताः स्मर्यतां विपुलकरा विपुलबिम्बा इति
 यावत्। लघुजातके। वक्रे न्येस्तिग्धविपुलाश्चेति। समागमपदं त्यक्तैवोक्तं तेन। वक्रगास्तथा समागमगाश्च न-
 सहित्यबलिनदस्य लब्ध्या व्यानसाध्वी। अत्र विपुलकरा इति चेष्टितवीर्ययुक्ता इति वचनादस्य बलस्यावश्यं

४० शेषे वमूलम्। सा च चेश परमविपुलविम्बतारूपा परमवक्रगतिस्थानेषु द्वापितुल्ये चलकेन्द्रेऽन्यसमेशीघ्रके
 न्द्रे परमसूक्ष्मविम्बतारूपश्चेष्टाभावः। अतः शीघ्रकेन्द्राण्येव चेशकेन्द्राणि षड्वाशितुल्ये शीघ्रकेन्द्रे रूपं संपूर्णं ब
 लं शून्यतुल्ये बलाभावः। अन्तरा तु यदि षड्वाशितुल्ये मचेशकेन्द्रेण रूपं बलं तदेष्ट षड्वाशितुल्ये चेशकेन्द्रेण किमन्यतु
 पातेन बलानयनं युक्तम्। अत्राचार्यैः शीघ्रकेन्द्राण्येव चेशकेन्द्राणीति सुगमं विस्तृतं फलद्वयार्द्धसंस्कृतम
 ध्योनं च लोच्चं चेशकेन्द्रं स्यादित्यङ्गीकृतं तत्रोपलब्धिरेव घासना। अथ फलद्वयार्द्धसंस्कृतमध्ये नोनं च लोच्चं किल
 चेशकेन्द्रम्। तत्र प्रकृते फलद्वयमज्ञातं तत्साध्यते। मध्यस्फुटान्तरं फलद्वयम्। यतो मध्यः फलद्वयसंस्कृतः स्पष्टो
 भवति। तदूर्ध्वं न संस्कृतो मध्यश्च लोच्चोऽध्यश्चेष्टाकेन्द्रं स्यात्। अतो मध्यस्पष्टविबुद्धिहानिदलभागित्याद्युपपन्न
 म्। यद्वा विपरीतफलद्वयार्द्धसंस्कृतचलोच्चादेव मध्यः शोध्यश्चेष्टाकेन्द्रं भवति। तथा च श्रीपतिः ॥ मध्यस्पष्टद्युचरवि
 वरार्द्धेन युक्ता च लोच्चान्मध्ये स्पष्टादधिकवपुषि न्यूनके वर्जिता च। जह्यान्मध्यग्रहमिति च भवेत्तच्च चेशाख्यकेन्द्र
 मिति। अत्र जह्यात्स्पष्टग्रहमित्यपपाठः। बहूनामसंमतत्वात्। अत्राचार्यैः क्रियोपसंहारं कृत्वा मध्यस्पष्टयुतेरिति
 पाठान्तरमुक्तं तत्र युक्तिर्मध्याधिके स्पष्टे तावदुच्यते। मध्योनः स्पष्टः फलद्वयं तदूर्ध्वं फलद्वयार्द्धं जातमेतमस्मिन् ११

रामः
 ४०

न्मध्ये समच्छेदविधानेन योजितं जातं मध्यस्थयोगार्द्धम् । म-स्थ-यो शुभतो मध्यस्थष्टयुतेर्दलमित्यनेन फलद्वया
 र्धसंस्कृतो मध्यद्वितिसाधितं भवति । एवं मध्येने स्पष्टे योज्यम् । अनेन हीनं च लोचं चेशकेन्द्रं स्यादत्र किंचित् । अतः सर्वमुपप
 नम् ॥ इदानीं नि सर्गबलमह ॥ ॥ स्यादेकोत्तररूपमद्विविहतं नैसर्गिकं स्याद्वलं मन्दारजसुरेज्यशुक्र
 शशभृत्तौष्णद्युतीनां क्रमात् ॥ १० ॥ स्यादिति पूर्वणान्वयः । एकोत्तररूपमद्विविहतं सप्तभक्तं सन्मन्दादीनां
 क्रमात् नैसर्गिकं बलं स्यात् । एक उत्तरोऽधिको यस्य तच्चथा । तच्च तद्रूपं च एकोत्तररूपम् । एकादिसप्तान्ता अङ्गः स
 पुभक्तानैसर्गिकं बलं स्यादिति निष्कर्षः । अत्रोपपत्तिर्बृहज्जातकोशकबुगुशुचराद्या रद्वितो वीर्यवन्तः । अत्र
 शादिभिराद्यास्तैरुपलक्षिताः शन्यादयोग्रहा वृद्धितो बलिनः स्युः ॥ अत्र सर्वापेक्षयारवेः संपूर्णबलं संपूर्णतारू
 पात्मिकेति रूपं बलम् । अतोरूपसप्तमांशः शनेर्बलमेवं सप्तमांशोपचयाद्द्वैमस्य सप्तमांशद्वयमेवं बुधादीनां नि सर्ग
 बलमुपपन्नम् । स तद्वलकदापि न क्षीयते नाप्युपचीयते सर्वदा सममेवेति नैसर्गिकबलमित्यस्य नानुभूतं परा
 शरद्वैतैः नैसर्गिकस्वाभाविकमिति यावत् । अत्र पुस्तकेषु स्यादेकोत्तररूपमित्यस्यार्द्धस्य युदेनाणवियोगो न हृदि
 त्यर्द्धस्या कलिरवनं लेखकभ्रमजं द्रष्टव्यम् । अन्यथा समेदस्य चेशबलमन्त्रविधानान्मध्यस्थद्वितिसर्गबलमभिध

प्र. म.
४१

ने अर्थान्तरं स्यात् । यद्वा यौद्धबलस्य कादाचित्कत्वाद् योरेव योगे चेशबलं तदुभयाभवतीति तस्य चोक्तत्वात् निसर्गव
लमुक्तमिति च किंचिद्विरुद्धम् । अथ युद्धजबलाख्यं भौमादीनां तृतीयचेशबलमाह ॥ ॥ युद्धे बाणविशेषो गृह
त्वचरयोर्वैयैक्ययोरन्तरं स्वं सौम्यस्य बलेऽयं च यमदिकं संस्थस्य कुर्याद्वले ॥ ॥ स्वचरयोस्तां गृ
हयोर्युद्धे सति वैयैक्ययोर्युद्धजबलातिरिक्तसर्वबले कयोरन्तरं रूपादिबाणयोः कलात्मककदम्बाभिमुखश
रयोर्वियोगेन हृद्भक्तं सद्युद्धबलं स्यात् तत्सौम्यस्य स्योत्तरदिक्स्थितग्रहस्य बलेऽयं धनं कुर्यात् । यमदिकं सं
स्थस्य बलेऽयं मृणं कुर्यात् । गुणकद्वितीयेषः । शरान्तरं तु समदिशोः शरयोरन्तरेण भिन्नदिशोऽर्थेन भवति ।
यस्योत्तरः शरः स उत्तरदिक्स्थो ग्रहो दक्षिणशरो दक्षिणदिक्स्थः । दिक् साम्ये यस्यात्मशरः सौम्यदिक्स्थ इति
ज्ञेयम् । ननु किं नाम युद्धे तच्च केषां भवतीति न जानाम इति चेत् । उच्यते । समागमाभावे सति स्पष्टग्रहयोराश्वं श
कला साम्यमेव युद्धम् । केवलं राश्यं शकला साम्यमेव युद्धमित्युक्ते समागमेऽपि स्पष्टग्रहयोराश्वं शकला साम्य
युद्धलक्षणमतिव्याप्तमतस्तद्वारणाय सत्यन्तम् । भिन्नराशिस्थत्वेऽपि समागमाभावाद्युद्धलक्षणं मा प्रसाद- ही
दितिराश्वं शकला साम्यमित्युक्तम् । नन्विदं लक्षणमयुक्तम् । परमास्तमये समागमाभावे सति स्पष्टग्रहयोश्चन्द्रा

रामः
४१

दिग्द्वान्यतरसूर्ययोरार्षंशकलासाम्यस्य सत्वेनातिव्याप्तेः। सूर्येणास्तमयः सहेतिसूर्यसिद्धान्तोक्तिविरोधा-
 त्। तस्यास्तमागमपरमास्तमयाभावकालीनस्यष्टग्रहसूर्यशकलासाम्यमेव युद्धमिति वाच्यम्। तथा सति नका-
 प्यतिव्याप्तिः। न च घटसत्वेपि घटपटौ नस्तद्वति प्रतीतेर्यासृज्यवृत्तिप्रतियोगिकोभावोऽवश्यं स्वीकरणीयः।
 तथा च समागमे समागमाभावाभावेपि समागमपरमास्तोभयाभावादेवं परमास्तमये परमास्तमयाभावाभावे-
 पिसमागमपरमास्तोभयाभावाद्वा र्षंशकलासाम्यश्च युद्धलक्षणतवाप्यतिव्याप्तिमिति वाच्यम्। समागमस्य
 परमास्तमयस्य च प्रतियोगिनः सत्वेन तत्र तदभावानभ्युपगमात्। तथा सति पूर्वलक्षणमसंगतमिति चेत्। मे-
 वं वोचः। स्यष्टग्रहयोरित्यत्र भौमादिपञ्चकान्यतमयोः स्यष्टग्रहयोरित्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। परमास्तमये स-
 मागमस्य सिद्धातिर्दिग्भ्यां निषेद्धुमशक्यत्वाच्च। समकलयोस्ताराग्रहयोः सूर्यसांनिध्यवशेनास्तमये युद्ध-
 शङ्कास्य दासार्थं सत्ताभावकालीनमिति विशेषणं देयम्। केचिदायनदृक्कर्मग्रहेषु देयमित्याहुस्तद्धारणाय वा-
 स्तव्यमपि देयम्। तथा च समागमास्त्वाभावकालीनं भौमादिपञ्चकान्यतमयोर्वास्तवस्यष्टग्रहयोः र्षंश-
 कलासाम्यमेव युद्धमिति फलितम्। ननु भेदयोगान्ययोगे दृक्कर्मदेयमित्युक्ते दृक्कर्मदानमावश्यकं तथा स-

प्रौ.म.
४२

तिनदेयमितियदुक्तंतदयुक्तमिति चेन्न। यद्यकलेपि दृक्कर्मणियुतिः साध्यते। अपि भवतीति भाष्ये भास्कराचार्यै
रुक्तत्वात्। परं सायुतिरायातिसाकदम्बाभिमुखीलोकैकदम्बप्रसिद्धतारयोरभावाद्दृष्टः प्रतीतिर्नोदाद्यतदिति
तत्र दृक्कर्मदेयमैव। प्रकृते तु बलानयने दृष्टः प्रतीतेरनपेक्षितत्वादृक्कर्मव्यर्थम्। अतएवाहुर्मिश्राः। बास्तवस्य
षष्ठे दानामिति। चन्द्रादीनां सूर्येण संयोगोऽस्त्वमूनसंतः। भौमादीनां चन्द्रेण संयोगः समागमश्च वाच्यः। भौमा
दीनां परस्परसंयोगः कदाचित्समागमः कदाचिद्युद्धम्। तदुक्तं सूर्यसिद्धान्ते। ताराग्रहणामन्योन्यस्मातां युद्धं
समागमौ॥ समागमः शशाङ्के न सूर्येण स्तमयः सहेति ताराग्रहाणां ताराकाराणां ग्रहाणां भौमादीनां पञ्चानां यु
द्धं समागमश्च द्वावेतौ भवतः। तत्र युद्धभेदाश्चत्वारः। तथा च वराहः। आसन्नक्रमयोगाद्देहो ह्येखांशुमर्दनास
र्यैः॥ युद्धंचतुः प्रकारं पराशरादौर्मुनिभिरुक्तम्। लक्षणानि सूर्यसिद्धान्ते॥ उल्लेखस्तारकास्पर्शभेदे भेदः प्रकी
र्त्यते॥ युद्धमंशविमर्द्दीर्घमंशयोगे परस्परम्॥ १॥ अंशादूने पसव्याख्यं युद्धमेकौत्रचेदणुरिति॥ अंशादूनेन्तरे स
दाद्वावपि स्वल्पविम्बैस्तदाकूरविग्रहारख्यो भेदः। अयमपि भेदः पराशरेणापसव्याख्यभेदान्तर्गत एव कृतः। भौमा
शादूनेऽन्तरे उभावपि पृथुविम्बौ तदा समागम एवापसव्याख्यं युद्धम्। अतएव तत्रोक्तम्। आसन्नावप्युभौ दीप्तौ ४२

भवेत्तसौ समागमेदति॥ अंशधिकेन्तरेयदाहावपि पृथुबिम्बौ तदा समागमरावनकूटविग्रहः॥ समागमांशादधि-
 केभवतश्च द्वालां विदौदति॥ अत्र बलशब्देन स्थानादिबलं न ग्राह्यं किंतु बिम्बस्थौल्यरूपं रूपबलमेव ग्राह्यमिति
 ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तम् स्थानादिबलचिन्तात्र व्यर्थं केनापि न स्मृता॥ प्रश्नत्रये शब्दाप्यस्मिन् स्थौल्यसौ स्मृतं बलं स्मृतमि-
 ति। सूर्यसिद्धान्तटीकायां चोत्पलभट्टेनाप्येवमेव व्याख्यातम्। अंशादधिकेन्तरेयदाहावपि स्वल्यौ तदा कूटविग्र-
 हरावनसमागमः। अंशान्मूनेन्तरेपि यदाहावपि स्वल्यौ तदा कूटविग्रहराव। अतएवाविशेषेणोक्तम्। स्वल्यौ हाव-
 पिविध्वस्तौ भवेतां कूटविग्रह इति फलितोयमर्थः। तारकास्पर्शनिमित्ते उल्लेखारम्भं युद्धं तारकाभेदे निमित्ते भे-
 दाख्यं युद्धम्। अंशयोगे निमित्तेऽप्युविमर्दाख्यं युद्धम्। अंशादूनांतरयोगे द्वयोरेकस्यां तुल्ये निमित्तेऽप्यस्यारम्भं यु-
 द्धं द्वयोरणुबिम्बत्वे कूटविग्रहाख्यं युद्धं द्वयोः पृथुबिम्बत्वे निमित्ते समागमरावनं युद्धम्। अन्यथा युद्धसमाग-
 मसंकर इति भौमादिपरस्परयोगस्य सप्रभेदाभवन्तीत्याहुर्वी सनावार्तिकप्रणेताः। तत्पितृचरणानसिंहदैव-
 ज्ञाः॥ इदमत्रावधेयम्। शरयोगविशेषात्मके ग्रहान्तरे मानैक्यखण्डतुल्ये तारकास्पर्शस्तन्यूने तारकाभेदोपा-
 नैक्याद्वा दधिके शार्धान्यूनेऽप्युविमर्दः। आरादेशार्धमंशूनां व्याप्तिरिति ब्रह्मसिद्धन्तोक्तेः। ग्रहान्तरे अंश-
 दधिके शा

४३ दूवे सत्ये कस्या णुत्वे पसव्या खं युद्धं द्वयोर णुत्वे कूट विग्रहाख्यम् । अंशदने धिकेवान्तरे द्वयोर णुत्वे वृट् विग्रहो
द्वयोः पृथु बिम्बत्वे समागम एवाशीघ्रकर्णे त्रिज्याधिके णु बिम्बत्वे त्रिज्यात्ये पृथु बिम्बत्वमिति । अनयद् द्वयोः पा
दान्त्समागमादौ नायं संस्कार इति बोध्यम् । एवं त्रादीनामपि युद्धे द्वयोर्द्वयोर्ग्रहयोर्द्वयस्य व्यतिरिक्त सर्वबलै
क्ययोरेवान्तराद्वहान्तरेण फलमानीय यथोक्तवत्संस्कारः कार्यः । अत्र ग्रहे आयनद्वयं कर्मशरे नति संस्कारस्तद
नुपस्थाद्युचरविशिवस्तदित्स्त्रिज्यायापदत्यन्तेन स्पष्टताचन कार्यः । इमाजनाभावात् । अथोपपत्तिरुच्यते । बृ
हज्जातके विपुलकरादुपि चोत्तरसंस्थाश्चेष्टितवीर्ययुताः परिकल्प्या इति । परिशेषादत्यनुपपत्तिः । रवीन्द्रोश्चेष्टा
बलस्योक्तत्वात्स्मिन्नेषाभौमादयो युद्धे उत्तरसंस्थाश्चेष्टाबलयुताः स्युः । यतो विपुलकराः । विपुलकरा इति चे
ष्टाबलहेतुभूतचेष्टापन्यासः ग्रहयुतावुत्तरस्य स्पष्टजयवशाच्चेष्टाधिक्यं दक्षिणस्य स्पष्टपराजयवशाच्चेष्टाहासस्त
दिहोत्तरस्य स्पष्टजयवशाद्दले यावदाधिक्यं तावानेव पराजयवशाद्दक्षिणस्य स्पष्टबलेहास इति सिद्धम् । केचुर्चिदक्षि
णस्य स्पष्टपराजय उक्तस्तन्मतमत्र न गृहीतम् । बृहज्जातके उत्तरसंस्था इति विशेषोक्तेः । अथ लोके समेदरे योऽर्थः । रामः
पराजयो नास्ति । तयोरेकस्य षष्ठ्यंशमात्राधिक्यं स्पष्टदृष्ट्या साम्येपि स्पष्टदृष्ट्या षष्ठ्यंशमात्रो जयः पराजयश्चास्ति । ४३

तिनलान्तरतुल्योजयः पराजयश्च पर्यवसितः। बलं त्वत्र सामान्याकारेण सर्वमेवागतं परंतु बलान्तरतुल्योजयः
 पराजयविचारस्पृष्टत्वादितरेतराश्रयभीत्येतदतिरिक्तसर्वबलैक्ययोरन्तरं बहुमुद्देयिन्याय्यम्। यदत्र भणितं
 न पूर्वप्रदिष्टबलसंकलनं विदित्वेति वदतानन्तरं प्रदिष्टं दृग्बलं न योजितं तदतीव तुच्छमित्यवगच्छ। अत्र सर्वेषां
 कलापर्यन्तमेव ध्यानात्कलातोऽप्येग्रहान्तरेऽन्तराभावलक्षणसाम्यमेवेति मिश्राः प्राहुः। ततोत्र पद्धतौ यत्र कलाव्य
 वहारस्तत्र स्फुटग्रहयोः साम्ये शरसाम्ये चैककलातोऽप्यन्तरे साम्यमेवेति फलितम्। एवं सति बलान्तरतुल्यः परमो
 जयः पराजयश्च युद्धस्य परमो लक्ष्यपरमसांनिध्ये शरयोरन्तराभावलक्षणसाम्ये समुचितः। शरयोरेक
 कलातोऽप्यन्तरे युद्धे कलान्तराभावलक्षणसाम्याद्याम्योदकस्थत्वव्यवहारभावेन जयव्याप्तं स्काराभावरावा
 ततः शरयोः कलामात्रान्तरेयाम्योदकस्थताप्रवृत्तेस्तत्र बलान्तरतुल्योजयोऽङ्गप्रश्नात्। यदिकलामात्रेण
 ग्रहान्तरेण बलान्तरतुल्यं बलं प्राप्यते तदैककलादिना ग्रहान्तरेण किमिति। अत्र साक्षात्पक्षेन च युद्धे युद्धे
 वृद्धौ फले ह्यसादिति व्यस्तत्रैराशिकेण बलान्तरस्य कलादिग्रहान्तरं हरः फलमुदकस्थस्य जयोक्तेस्तस्य बलं पुक्तं
 णस्य पराजयोक्तेस्तद्वले हीनं कर्तव्यमिति युक्तम्॥ एवं सभेदं चेष्टा बलं व्यवस्थाप्येदानीं दृग्बलं

प्री.म.

४४

॥ ५ ॥ सहस्रपुण्ययुगग्रहचरणो न खेटवीर्यं भवेत् ॥ ॥ प्रागानीतवीर्यं सतां शुभग्रहाणां ॥ ॥
शेनमहेशिणाचतुर्थीशेनरूपादिनायुक्युक्तं कार्यम् ॥ उग्राणां पापानां दृष्टिचरणो नो नो कार्यम् ॥ एवं कृतं न खेट
वीर्यं भवेत् ॥ जातावेकवचनम् ॥ तेन खेटवीर्याणि भवेयुरित्यर्थः ॥ मदाशुभदृष्टिः ॥ न ॥ शीशोपदृष्टिः योगचतुर्थी
शयोरन्तरं ॥ न मज्जरवीर्यं स्यात् ॥ शुभदृष्टिः योगचतुर्थीशत्यापदम्योगतुर्थी ॥ शुद्धेशेन ॥ गतं दृग्बलमित्यर्थः ॥
मिति लेख्यम् ॥ ततः परां नला नां ये गुरुतेषु दुर्लभं तदेवात्र सर्वत्र बलशब्देन व्यवह्रियते ॥ प्रपन्निः ॥ लघुजातके
बलवान्मित्रस्वर्गहोचनवीर्योक्षितः शुभैश्चापि ॥ शुभैर्दृष्टो गहो बलवानर्थो त्यापदृष्टो निर्बलः ॥ भन्नेन्दोः सर्वदे
वशुभत्वादुपस्पचशुभत्वे चत्वारः शुभाः स्युः पापत्वे चत्वारः पापाः ॥ यदि चत्वारः शुभाः पापावा ॥ संपूर्णदृष्ट्या
स्येयुस्तदारूपतुल्यं दृग्बलं धनमृणं च क्रमेणोचितम् ॥ अतोऽनुपातः ॥ यदि चतुरूपमितया सर्वदृष्ट्या रूपं तदने
न दृष्टियोरेन किमिति शुभदृष्ट्योगस्य पापदृष्ट्योगस्य च चतुर्थीशः क्रमेण धनं दृष्टिबलमिति निष्पन्नम् ॥ ॥ इदानीं
भावानां विधिवत् बलमाह ॥ ॥ भावानां बलमीशजं च नृचतुष्पादारब्धकीटां मुखजाः ॥ ११ ॥ ऊ. मा. सु. २. ख. भे. रामः
निताः खलु ततो दिग्वीर्यवत्तद्युतं सहस्रपुण्ययुगग्रहचरणो नो ज्येष्ठदृष्ट्युक् पुनः ॥ ॥ अस्यायतात् ॥ ४४

योर्थः। भावानां स्वामिबलमेव बलमेकम्। च पुनर्न चतुष्पादाख्यकीटाख्यजाः। नरचतुष्पादकीटजलधराशयोभा
 वाः। न चतुर्थतनुदशमभावेरुनिताः। यदिषड्भाधिकास्तदाचक्रशुद्धाः १२ षड्भाल्यायथास्थिताः। फ
 लंदिग्बलं द्वितीयम्। अनेनदिग्बलेन स्वामिबलेन युतं कार्यं सबलहृत्प्रयोगो भवेत्। शुभग्रहदृष्टियोगचतुर्थीशपापद
 गैक्यचतुर्थीशयोरनरप्राग्वदनमृणंदग्बलम्। तदुधस्यगुरोश्चसमग्रयादशायुतं कार्यम्। यदिह्रिवत्साधितंद
 ग्बलं धनगतंतदातननुधगुरुदृष्टियोगो योज्यः चेदणंतदाबुधगुरुदृष्टियोगेन सहान्तरं कार्यं शेषं पुंदग्बलं स्यात्।
 दंतुत्तमं चतुर्णां योः वस्य बलं स्पष्टं भवति। अत्र मत्पद्यानि पदतिप्रकाशे। अथ त्रिधा भवति। यदा मिस्वसा
 मिदोर्थं बलमुक्तमेकम्। न भेगवदृष्टिबलं द्वितीयं समग्रचान्द्रीज्यदगैक्यमुक्तम्॥१॥ धनं सायदगुग्नदृष्टि
 र्केणाभिधैक्यधनयोस्तु योगः॥ धनं योरन्तरमेव योगस्त्वेवं विदित्वा युतिरः कार्यी॥ २॥ शीटपश्चस्वचराणि भा
 निजाप्राद्यवेषमाग्वरभोनितानि॥ यथा षड्भा निलबीकृतानि त्रिभिर्विभक्ताः॥ ३॥ तानि॥ २॥ अत्रोपपत्तिः॥
 सागवत्यामूलग्राधिपेन तुल्यं बलमिह चूडामणिर्वदति। लयमित्युपलक्षणं तेन शवशबलमेव भावः। मित्य
 र्थः। अतो युक्तमुक्तं भावानां बलमीशजमिति। नरचतुष्पादादि राशयः केते च कस्यादिशि बलिनदतिभग ११ गरी

प्रो. म.
४५

प्रोक्तमनुमुक्तलाघटः कन्यापूर्वमर्द्धं च धन्विनः ॥ लग्नस्याबलिनोनित्यमेतेहिनराशयः ॥ १ ॥ चतुर्थे कर्के शोभने
मकरार्द्धे च पश्चिमम् ॥ विज्ञेयाबलिनोनित्यमेतेहिजलराशयः ॥ २ ॥ सप्तमे वृश्चिकः कर्के नवान्तर्हतिः ॥ धन्व
र्द्धे कन्ये सिंहाबलिमः खेचतुष्यदाः ॥ ३ ॥ इति ॥ अत्रार्द्धशब्देनावशिष्टो मकरप्राद्वर्द्धो बोधः ॥ १ ॥ चतुष्यदादि राशीनां
प्रोक्तदिशि संपूर्णबलं ततः सप्तमे बलाभावस्तदन्तरेऽनुपातेन बलानयनस्य खचरदिग्व
नाम्नोक्तं ॥ अत्रार्द्धमानुष्यार्द्धं चतुष्यदमित्युक्तम् ॥ अन्येन तु संपूर्णः कुम्भोजलचर इत्युक्तः ॥ यमपि गार्ग्य
राशरादिविरोधात्प्रकृत्ययम् ॥ किंचाप्रराशरेण कर्क वृश्चिकौ कीटादित्युक्तं तदपि नादरणीयम् ॥ नाम संमत
त्वात् ॥ कर्कजलचरो वृश्चिकः कीट इति सर्वसंमतम् ॥ अथ शुभदृष्टौ राशिर्बलवान्यापदृष्टेन बलवामिति शुभदृष्टेः
पापदृष्टे श्रुतार्थो योज्यो वियोज्यश्चक्रमेणेदं प्रागुपपादितमेव ॥ बुधजीवनिरीक्षितो राशिर्बलवानितिलघुजात
काद्वै बुधजीवदृष्टेर्विशेषेण पुनरुपात्तत्वात्समग्रबुधदृष्टौ संपूर्णजीवदृष्टौ च संपूर्णरूपं बलमिति सिद्धे हि दुर्मेव
लेजाते गणितागतया सकलया बुधदृष्ट्या जीवदृष्ट्या च युतं कार्यमिति सर्वपरिच्छिन्नम् ॥ यत्तु नरराशीनां गुरुशुक्र
योस्त्रिकोणत्वं बुधस्य च ग्रहत्वमिति प्रत्यक्षसिद्धमेवातस्ते आरूपं बलं वृश्चिकराशौ बलाभावः ॥ यतो नो चत्वाच्च

रामः
४५

नृस्यबलशून्यत्वमित्यादियुक्तिर्मन्दानन्दकरीसूर्येणगर्गादिमुनिग्रन्थापटुनाश्रीपद्धतिपद्धतिवृत्तौप्रतिपादितासा
 नितरामयुक्तेतिबोध्यमावृष्टिकेचन्द्रस्यबलाभावाल्लग्नस्यापिबलाभावेनभाव्यमितियोबूयात्सकस्यैवहास्येनस्या
 ता।यद्यत्रममएवप्रमाणंतदाकिमनेनवृष्टायुक्तिलिखनेना।अत्रशस्तेसर्वत्रागमएवप्रमाणं तथापिसद्युक्तिश्चे
 त्सुरितासालेख्या।तस्मादार्षगयानभिज्ञानंयत्किञ्चिद्युक्तिंप्रतिपादयतांतत्प्रकरणव्यसनमायुष्मतांवृष्टेव॥
 अथोत्तरार्द्धेनरवीन्द्रोश्चेशबलसाधनमाह॥ ॥ व्यर्केन्दुस्त्रिभयुक्तसायनरविश्चेशरव्यकेन्दुतयोर्गोकष्टे
 ष्विधावलेकुरुततः।प्राग्वन्वीर्योयते॥१२॥ सूर्येनश्चन्द्रश्चन्द्रस्यचेशकेन्दुस्यात्।रा।येणयनंशेश्च
 युतोरविः।तूर्यस्यचेशकेन्द्रमा।ततस्ताभ्यांकेन्द्राभ्यांप्राग्वद्वौ।मादिचेशरवलबद्धभगणाव्युत्पन्नपडधिकंषडह
 दित्यादिनातयोःसूर्योचन्द्रमसोर्बलेकुरुशिष्यनिमन्त्रणे।लोटा।कस्मिन्विषयेदृष्ट्याशङ्कतायामाहागोकष्टेष्टवि
 धाविति।गावोरश्मयः।कष्टम्।दृष्टंचप्रसिद्धम्।अनयोश्चेशबलयोरश्मीष्टकष्टसायनेउपदेष्टेगास्मिन्प्रथः।वी
 र्योया।बलैक्येकर्तव्येनोपयोगइत्यर्थः।अतएवबलसमाप्तावेतच्चेष्टाबलमभिहितम्।अत्रोपबन्धि।प्राग्गदाह
 तिसारावलीवाकीरवेरुत्तरायणेचेशायाःप्रतिपादितत्वादृग्गमनारम्भेसायननवराश्यन्तेभूमीचेशकेन्द्र

प्रो-३ मा परमोत्तरगमने सायन राशि त्रयान्तेषु द्वाशिमितं चेष्टा केन्द्रं तत्तुराशि त्रययोगेन भवतीति तथोक्तम् ॥ परमि
 ४६ दं स्थूलमावस्तु तस्तु गमनस्य क्रान्त्यधीनत्वात् क्रान्त्यनुपातेन प्रागुक्तेन रविचेष्टा केन्द्रसाधनं न्याय्यम् ॥ तत्क्रा
 न्तिभागगजभागलब्धभाद्येन संस्कृतगुणादस्य नेन ये द्वेषे राशिप्रभृतिफलमागच्छति ॥ तदेव रविचेष्टा केन्द्राद्यमा
 स्थूलस्य चेष्टा केन्द्रस्य ग्रहणोत्तु चेष्टा गुणवैलक्षण्याद् व्यायुषिमासाद्यन्त ॥ या तात्पर्यमिदं चेष्टा केन्द्रमसदे
 वेति सुन्दरोक्तः पन्था नितान्तरमर्णायः स्वीकारणीयः ॥ चन्द्रोत्तरेण बलीयादेकोत्तररूपमभित्यादावुत्तरशब्दस्या
 धिक्यार्थत्वादाधिक्येन च ॥ मूलकबलवान् ॥ आधिक्यत्वार्थो द्रव्यपेक्षया ॥ ततो रवेः षड्धाधिक्ये च ॥ रामविप्रकृष्टे पौ
 णिमास्यन्ते षड्मिहं चेष्टा केन्द्रं तथा मान्ते सूर्यसमे चन्द्रे आधिकाभावाच्चेष्टा केन्द्रं शून्यं तच्च व्यभिचरेणैव भवतीति
 तथोक्तम् ॥ अतो नुपातेनावा न्तरे साधितं बलं शुक्लपक्षबलतुल्यमेवाप्यातीति पूर्वपक्षबलं द्विप्रमुक्तम् ॥ एतेन द्वि
 सङ्गणे आयनपक्षवीर्ये चेष्टाबलेति मकराब्जयोः स्तः ॥ इतीरितं श्रीधतिना नितान्तेन तन्मतं चारुविचारयुक्त्ये
 तिरत्वावलीकारमतमपास्तम् ॥ अतो रवीन्द्रोश्चेष्टाबले प्रागेव योजितत्वात् नवीर्यो यभवत इति सर्वं सुखमम् ॥ ४
 हज्जानकं पि। उद्गमने रविशीतमयूखौ चेष्टितवीर्ययुतौ परिकल्प्या वित्यत्र चन्द्रपक्षे उदकपदपर्यायोत्तरपद

रामः
 ४६

वाच्यत्वसंबन्धेनाधिक्यार्थे लक्षणास्वीकर्तव्या। सर्वगत्यर्थाः प्राप्त्यर्थास्तदयने प्राप्तादति यावत्तेनोदगमनद्वय
 स्माधिक्यप्राप्तावित्यर्थे सर्वमनवद्यम्॥ सवासनायां समकारिवृत्तिर्दिवाकरेणामलकेशवोक्तेः। पितृव्यसंप्राप्ति
 पारवगानां कीर्याधिकारः समगात्समाप्तिम्॥ ॥ इति श्रीसांवत्सरवरतरकेशवदैवज्ञकृतजातककर्मपद्धतेशि
 कायां सवासनायां दिवाकरविरचितायां प्रौढमनोरमाभिधार्याबलाध्यायस्तृतीयः॥ ॥ अथेष्टकष्टसाधनाध्यायो
 व्याक्रियते। तत्र प्रथमं रवीन्दुचेशबलयोगीकष्टेष्टविधाबुपयोगोस्तीत्युक्तं तत्र कोनामरश्मिः केचनेष्टकष्टे इत्युप
 स्थितौ तदानयनं वृत्तेनैकेन द् ॥ ॥ ये चेष्टेष्टबले रसेर्विनिहते सै के निजारश्मयश्चेष्टेष्टुद्गबलाहतेः प
 दमिहेष्टेष्टादुलो नैकयोः। घातान्मूलमिहेष्टिकष्टमथ तद्रूपं दशायाः फलवीर्येष्टकष्टयगिष्टकष्टगु
 णितेहेष्टेष्टकष्टाहये॥ १२॥ ये चेष्टाबलेष्टबले सूर्यादीनां प्रागानीते ते रसेः षड्विनिहते गुणिते ततः सै के
 ऊर्ध्वस्थानेरूपसंयुते सती निजाः स्वकीयारश्मयो मरीचयः स्युः। चेष्टाबलाच्चेष्टारश्मये उच्चबलाद्दृष्टारश्मयः स्या
 त्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। स्तोत्रस्थे ग्रहे सप्तमरीचयः परमनीचस्थे तु परमाल्पारूपमितामरश्मिर्विरागमएव प्रमाणं स्यात्तत्रो
 चेनीचरवगान्तरं परमेषद्वाशिसमं नीचेनीचग्रहान्तराभावः। अतो नीचग्रहान्तरतएव रश्मिसाधनं कर्तुं युज्यते। त

प्रौ.म.
४७

ज्ञानुपायः। यदि षड्राशितुल्येन नीचग्रहान्तरेण षण्मरीचयस्तदेष्टुत्तल्यनीचग्रहान्तरेण किमिति। अत्र नीचग्रह
 न्तरे षड्भिर्गुणनीयं षड्भिरेव भाज्यमिति जातं। तत्र षड्भुक्तं नीचग्रहान्तरमुच्चबलं प्राक्। त्रिपादितमेव। अथ तदेष्टु
 द्विर्गुणनीयं ततोरूपमुत्तमुच्चरश्मयो भवतीति निष्पन्नम्। एवं अन्ये चेशकेन्द्रे पूर्ववदेकौ रश्मिः। पञ्चमि ते स
 रश्मयः। सप्तभावादिष्टकशार्थं चेशगुणार्थं च कल्पिताननुवास्तवाः। शेषं सुगमम्। यद्वा। चेशे च केन्द्ररश्मयः सैकादि
 गुणांशादियुताश्चेशे च रश्मिभवतः। तथा च पराशरः। नीचो ननु ग्रहं भार्हीधिकं चक्रादिशोभयेत्। उच्चरश्मिर्भवे
 द्राशिः सैको द्विप्राशसंयुतः। चेशकेन्द्रं कुजादीनां पूर्वाध्याये समीरितम्। उच्चरश्मि वदानीय चेशरश्मिमिति पूर्वप्रद
 शितेऽनुपाते षट्त्तल्ययोर्गुणहरयोः सत्वात्सर्वमिदमुपपद्यते। चेशे च रश्मयो र्योगार्थं स्पष्टरश्मयो भवति। तेषां योगो
 संख्या भवति ततः पञ्चेन्दुतो विंशतिरेव यावद्भस्मस्तयस्ते मनुजं सुशीलमित्यादि जातकफले निगाद्यम्। तदाह पराशरः।
 द्वयो र्युतेः। दले तु शुभरश्मिः स्यादिति। अथेष्टकष्टसाधनमाह। चेशतुङ्गबलाहतेरिति॥ अत्र पदार्थः। सुगम एवातात्प
 र्यो र्युत्तल्यतो चेशबलेनैव बलमुच्चबलेन चेशबलं चोच्चावचजनप्रसिद्ध्या खण्डगुणनात्मिकया गोमूत्रिकागु
 णनीरित्या गुणनीयम्। तस्य मूलमिष्टसंज्ञम्। चेशबलो न रूपतुङ्गबलो न रूपयो र्यो र्युत्तल्यमूलकं स्यात्। अत्रेदं त

रामः ४७

त्वमाबलघातस्यबलोन्नरूपघातस्यवामस्यमूलंग्रहीतुमिष्टं सत्रिष्टोपिषष्टिवर्गे ३६०० णगुणनीयः। ततोऽधःस्थिता
 द्वात्पञ्चाभागे लब्धमुपर्युपरि संयोज्य यदूर्ध्वस्थाने निष्पद्यते तस्मात्स्यत्कान्त्यादिषमात्कृतिमित्यादि पाटीगणि
 तात्तयामूलमानेयमा पुनर्यद्वेष्टं ततो मूलावशेषकं सैकं षष्टिघ्नं विकलान्वितमा द्विसंगुणादियुक्तेन मूलेनाप्रस्फुटं
 भवेदित्याद्यपरिभाषयामूलं ग्राह्यमा एवं लब्धं द्विष्टं पदं षष्टिभक्तं सत्रिष्टं मूलमतिस्फुटं स्यात्। तथा च करणकर्षा
 रदेकेशवार्कः। यत्षष्टिवर्गनिहतात्यदमभ्रषड्भिर्भक्तं स्फुटं तदिह मूलममूलदस्येति। अत्र बलघातो बलोन्नरूपघा
 तश्च द्विवारं षष्ट्या सवर्णनीयः षष्टिवर्गनिहतघातसमो भवतीति सुगमोपायो वेद्यः। ऊर्ध्वोङ्कः षष्टिगुणोऽधः स्यादङ्कः न
 युतः पुनरप्येवमेव कार्यमा एतदेव सवर्णनं त्रिष्टाङ्कः सैकस्थानस्थितत्वमिति यावत्॥ अत्रोपपत्तिः। उच्चस्थे ग्रहे
 शुभफलं संपूर्णरूपमितमशुभफलाभावः। नीचे शुभफलभावोऽशुभफलं संपूर्णरूपं मध्ये तु पातेनोच्चबलतुल्यमे
 वोच्चशुभफलं जातमुच्चबलोन्नरूपसममेवोच्चशुभफलं जातमा एवं षड्भूमिते चेष्टाकेन्द्रे संपूर्णरूपं शुभफलमशुभ
 फलाभावः। शून्ये चेष्टाकेन्द्रे शुभफलाभावोऽशुभफलं संपूर्णरूपमा अन्तरात्रैराशिदेन चेष्टाबलतुल्यमेव चेष्टारव्यं शु
 भफलं चेष्टाबलोन्नरूपतुल्यमेव चेष्टारव्यं शुभफलं जातमा चेष्टोच्चफलयोरनयोः ससंज्ञयेन फलनिर्णयः प्राप्ते संपूर्ण

प्रो. ताचारूपमितायाएव न्याय्यत्वे चोपपत्तिरनुपातद्वितयात्मकपञ्चराशिकेन। यदि रूपमिते संपूर्णे च फले संपूर्णे
 चेष्टाफले संपूर्णरूपं फलं तदस्मिन्नुच्चफले सिंघेष्टाफले किमित्यत्र पञ्चसप्तनवराशिकादिके न्योन्यपक्षनयनं फल
 च्छिदां। संविधाय बहुराशिजे वधे स्वल्पराशिवधभाजिते फलमिति लीलावती सूत्रेण चेष्टे च फलमोः शुभयोर्गोतद
 एव शुभयोर्धातः कंष्टं जातम्। अत्रीदाहरणम्। यत्रोच्चफलं रूपस्य पञ्चमांशश्चेष्टाफलं षष्ठांशस्तत्र पञ्चराशिके न्या
 सः

१	१
१	१
१	१
१	१

 फलच्छिदां न्योन्यपक्षनयनं विधाय न्यासः

१	१
१	१
१	१
१	१

 अत्र फलपक्षो बहुराशिस्तत्र न्योन्यबहुराशिजे घाते
 सिं

१	१
१	१
१	१
१	१

 न१ अन्यपक्षीय स्वल्पराशिवधेनानेन ३० भ

१	१
१	१
१	१
१	१

 के जातं फलम् १ फलयोर्धातोऽप्ययमेवातश्चेष्टो
 च

१	१
१	१
१	१
१	१

 बलतुल्य चेष्टे च शुभफलयोर्धातदंष्टं चेष्टो

१	१
१	१
१	१
१	१

 च बलोन रूपतुल्य चेष्टे च शुभफलयोर्धातः क
 ए मिति सिद्धम्। अत्र घातरूपे दृष्टे चेदाधिक्यं तदा तन्मूलेऽप्याधिक्यं कष्टे चेदाधिक्यं तदा तन्मूले
 प्याधिक्यमिति सत्यं भूवात्त्राचामाचार्याणां समतत्वाद् प्रमाणमपि मूलं गृहीतमाचार्येण तिथ्ये मम्। मूले मूलाभावा
 देवाग्रे वर्गस्य शुभाशुभफलस्य वर्गेश शुभाशुभफलस्य च घातरूपमेवेष्टुक्तं न तु तन्मूलरूपम्। अन्यथा युक्ति सा
 म्यात् तत्रापि मूलमेवोक्तं स्यादिति श्रीपतिपद्धतिटीकायां सुन्दरमिश्रा अप्याहुः। यदा फलद्वययोरेन रूपद्वयमितेन

रामः
 ४८

यदि रूपं संपूर्णं फलं तदेष्ट चेष्टोच्चफलद्वययोगेन किमित्यनुपातेन चेष्टोच्चशुभफलयो र्योगार्द्धमिष्टं स्यात्तद्रूपाच्छो
 धितं कष्टं स्यात्। अयं प्रकारो भगवत्पराशरस्याप्यभिप्रेतः। तथा च पराशरः। उच्च चेष्टा करौ व्येकौ दिग्भिर्हत्वा तु योजये
 त्। दत्तयेदिष्टमन्यत्स्यात्षष्टिभ्यो वंजितं फलम्॥ १५॥ अत्रोच्च चेष्टारश्मीरूपो नौ यावद्दशगुणौ क्रियेते तावत्षष्ठ्यं शाद्ये
 तुङ्गा चेष्टा बले एव भवतः। अतस्तद्योगार्द्धमिष्टं तदूनषष्टिमितं कष्टमिति। अत्रोपपत्तिः। षड्राश्यत्वं नीचग्रहान्तर
 मुच्चकेन्द्रं भवति। चेष्टाकेन्द्रं तु मध्यस्पष्टयोगार्द्धचलोच्चयोः षड्रत्यान्तरतुल्यं प्रसिद्धमेव। तदुच्चकेन्द्रं चेष्टाकेन्द्रं
 च राशिस्थाने सैकं द्विघ्नांशादियुतं सदुच्च चेष्टारश्मी भवतदुतितेनैवोक्तम्। अस्योपपत्तिः प्रागुक्तैवा। अथ रश्मि
 तो वैपरीत्येन केन्द्रे साध्येते। रश्मीरूपो नावधोदलीकृतौ केन्द्रे स्यातां ते सावयवे दशगुणे अधो द्विगुणे च षष्ठ्यं शा
 द्येतुङ्गा चेष्टा बले भवतः। तस्माद्रूपो न रश्मी दशगुणौ बले भवतदत्युपपन्नम्। शेषोपपत्तिः प्रागुपपादितैवा। त
 स्याच्चेष्टोच्चबलयो र्योतदष्टं बलोन रूपयो र्योतः कष्टम्। अथवा बलयोगार्द्धमिष्टं तदून रूपं कष्टमिति निष्पन्न
 म्। मूलरूपेष्टकष्टं तु पराशरादिमुनिमतविरुद्धत्वादमुक्तत्वाच्चायुक्तमेवेति बोध्यम्। तस्य दूषणान्तरमप्यग्रे वक्ष्य
 ते॥ साधितयोरिष्टकष्टयोः प्रयोजनमाह॥ अथ तद्रूपं दशायाः फलमिति॥ अथ शब्द आनन्तर्ये। दशायाः फलं शुभ

प्री-म-
४८

सशुभं च तद्रूपं स्यात् तद्रूपं तत्त्वरूपमिष्टकष्टतुल्यमिति यावत् एतदुक्तं भवति गणितागतमिष्टं संपूर्णमर्द्धं पा-
दोवायावद्वति तत्तुल्यं शुभफलं कष्टेन तुल्यमशुभं फलम् इष्टकष्टयोः साम्ये शुभमशुभं च प्राप्तं फलं संपूर्णं
मिश्रं फलमित्यर्थः । एतद्वारम्भानं मूलरूपेष्टकष्टपक्षे तावदुक्तम् मूले मानाभावात् किंच मिश्रफलस्य ले-
कापि संपूर्णशुभफलस्य संपूर्णशुभफलस्य चावश्यकत्वे मूलरूपे तु मिश्रफलस्य लेऽर्द्धाधिकमिष्टं कष्टं च कदा-
पिन स्यादिति दूषणान्तरम् घातयोगार्द्धपक्षयोरप्येतदूषणम् अपि च तथात्वे विसदृशाभ्यां घातयोगार्द्धपक्षसा-
धितेष्टकष्टाभ्यां शुभाशुभफलनिर्णये कथमप्येकवाक्यतान स्यादिति । यद्वा इष्टेऽधिके सा सामान्यतः शुभफलमधि-
कं कष्टाधिक्ये तु शुभफलमधिकं तत्साम्ये मिश्रं फलमिति । इदमप्युक्तम् स्वल्पाधिक्यवद्वाधिक्यस्थले सर्व-
त्राधिक्यस्य सामान्यरूपेण कथनस्यानौचित्यात् अतो न्ययाभ्यां क्रियते । दशायाः शुभमशुभं च फलमिष्टकष्टस्वरू-
पं स्यात् अयमभिसंधिः । इष्टेऽधिके कष्टाद्यावदधिकमिष्टं शुभफलमशुभफलात्तावदधिकं स्यादशुभं फलं शुभफ-
लात्तावदूनं स्यात् कष्टेऽधिके दृष्टात्कष्टं यावदधिकं तावदशुभं फलं शुभफलादधिकं स्यात् इष्टकष्टयोः साम्ये शुभ-
मशुभं च फलं संपूर्णमिति सुन्दरमिश्रसंमतमेतदुक्तियुक्तं च । सुन्दरमिश्रवाक्यम् । कष्टेष्टयोर्विवरतुल्यमसत्स

रामः
४८

तोः स्यादत्रान्तरहिफलयोः समता समत्वेदिति नन्विष्टकष्टान्तरतुल्यं शुभाशुभफलान्तरमित्युक्तं तच्च मृष्यामः ।
 घातरूपयोर्योगार्द्धरूपयोरिष्टकष्टयोर्विरोधादुभयोरपि प्रमाणसिद्धत्वेन विनिगमकाभावादन्यतरपक्षाश्रयण
 सकर्तुमशक्यत्वादिति चेत् सत्यम् । घातरूपयोर्योगार्द्धरूपयोरिष्टकष्टयोर्ध्वप्यङ्गुतो विरोधोऽस्ति तथाप्यन्तरे
 तयोरविरोधराव । अनन्तरोद्धारितव्याख्यानेन्तरस्थेयोपयुक्तत्वात् । मन्दप्रतीत्यर्थमत्रोदाहरणम् । पूर्वमुदाहृते
 उच्चवेष्टाशुभफले ११ एतदूनरूपं क्रमादशुभं फलं १५ शुभफलघात इष्टम् । १ अशुभफलघातः कष्टम् । ३०
 अनयोरन्तरम् । १६ एवं शुभफलयोगार्द्धमिष्टम् । ११ अशुभफलयोगार्द्धं कष्टम् । १६ अनयोरन्तरमिदम् । ३० हा
 भ्यामपवर्तितं जातम् १६ सममेव ततः सर्वमवदत्तम् । भावस्यानालोकयोगोद्भवमेतत्तत्सर्वं तस्य योज्यं दशाया
 मित्यभिहितत्वात् सर्वेणापि ग्रहफलेन दशायामेव भवितव्यमिति दशायाः फलमिति युक्तमुक्तम् । वक्ष्यमाणेनेष्ट
 कष्टेन केवलं सप्तवर्गफलमेव चिन्तनीयं तदतिरिक्तं सर्वफलमनेनैवेष्टकष्टेन विचारणीयम् । तथा च ३० । सप्तव
 र्गफलादन्यत्सर्वमेतेन चिन्तयेत् । सप्तवर्गफलं वाच्यं वक्ष्यमाणेन केवलमिति । अतो दशायाः फलमित्यत्र सामा
 न्यशब्दस्य विशेषपरत्वाद् दशायाः फलं सप्तवर्गफलातिरिक्तमिति व्याख्येयम् । ननु सर्वफलं दशायां योज्यमित्युक्ते

प्रो. म.
५०

देश्याः फलंतद्रूपमित्यनेनैव सप्तवर्गजफलनिर्णये प्राप्ते किमर्थं गुरुतरमाचार्येण पुनरिष्टकृष्टानयनं कृतमिति
शृणुतर्हि। यदिदमुक्तमिष्टकृष्टसाधनंतत्पराशरादिसंमतम्। ब्रह्ममाणं तु यथ न संमतमिति। प्रकारद्वयं स्वस्वम
तेभिन्नमेवास्ति। तथा सत्यं शाश्वदादीनां चतुर्णां स्वस्वमतभिन्नत्वेऽपि यथा पूर्वैरंशो द्रुवं लग्नबलात्प्रसाध्यमेत्या
दिव्यवस्था कृता तथेदानींतनैः सप्तवर्गोत्पन्नत्वाद्विद्यमानेष्टकृष्टस्या तस्तेन सप्तवर्गफलनिर्णयस्तदितरफलनि
र्णयश्चेष्टेच्च बलोत्पन्नेनेष्टकृष्टेनेति व्यवस्था कृतेति न कश्चिदोषः। न च सप्तवर्गजेष्टकृष्टं यवनोक्तत्वादप्रमाणमि
ति वाच्यम्। ब्रह्मविष्णुरुद्रमुखनिर्गतशायेन यवनतामधिगतेन भगवत्सूर्येणैव यवनशास्त्रप्रणयनात्। तथा चो
क्तमपावनं यावनशास्त्रं कथं विप्रैः पठितव्यमित्याशङ्क्यां पूर्वैः॥ केशविष्णुमुखनिर्गतशाया न्तेच्छताधिगततिग्म
मरीचैः॥ रोमकेन पुरिलब्धमशेषंतद्विजादिभिरतोऽध्ययनीयम्॥ १॥ स्तेच्छताधिगततिग्ममरीचेरिति पञ्चम्येक
वचनम्। पुरिरोमकपत्तने। अशेषंसमग्रं लब्धं शास्त्रमिति शेषः। अन्यत्पष्टम्। अत्रायं विशेषः। ग्रहस्य यन्नवांश
संबन्धिदृष्टि फलंतद्गौतमस्वपरांशुशुभं यदुक्तमित्यादिविद्यमाणविशेषवाक्येनैव विचिन्त्यम्। तत्रास्य सप्तव
र्गजं शुभाशुभफलंतुलग्नहोरादिस्वामि नश्चेष्टेच्च फलोत्पन्नेष्टकृष्टेन चिन्त्यमिति॥ ॥ अथेष्टकृष्टबलदृशोरानयन

रामः
५०

माह॥ वीर्यं दृक् पृथग्निष्टकं गुणिते हे चेष्टकं दृष्टा दृष्टे इति॥ ग्रहस्य वीर्यं षड्बलैक्यं पृथक् स्थानद्वये स्थाप्यम्। एकत्रे
 ष्टगुणमिष्टबलमपरत्रकं ष्टगुणं कष्टबलं स्यात्। दगित्यत्र जात्येकवचनम्। तथा च ग्रहं प्रतिदृशेयाः पूर्वमानीतास्ताः
 ग्रहेष्टेन कष्टेन च गुण्याः क्रमेणोदृष्टव्यः कष्टदृष्ट्यश्च भवेयुः। केचित्तु। ग्रहं प्रतियादृष्टयोरेषां ग्रहाणामानीतास्ता
 स्तत्तद्ग्रेष्टकं ष्टाभ्यां गुणनीया इत्याहुः। अस्य प्रयोजनं ग्रहस्य शुभफलं शुभबलवशाद्योज्यमशुभबलवशादशुभ
 फलं योज्यम्। एवं दृष्टिषु भाशुभफलमिष्टदृष्टिकष्टदृष्टिवशाद्योज्यमिति प्राञ्चः। मिश्रास्तु। बलदृष्टगुणनमिष्टकष्टेन
 व्यर्थमेवेत्युक्तं स्तदेव युक्तं मुत्पश्यामः। तथा हि। दृष्टे चेदाधिक्यं तदा तदुणबलदृष्ट्योरप्याधिक्यं कष्टे चेदाधिक्यं त
 दा तदुणितबलदृष्ट्योरप्याधिक्यम्। यावदाधिक्यपक्षे षीष्टकष्टयोः संपूर्णरूपान्तरस्य लेग्रहस्य यावद्वलमस्ति
 तावदेवान्तरमिष्टबलयोरेवं यावती दृगस्ति तावदेवान्तरमिष्टदृष्टिकष्टदृष्टयोश्च भवति पश्चान्नद्वलेन तया दृशा च
 संपूर्णपादषष्ट्यंशकल्पनायामिष्टकष्टयोरीवदन्तरं तावदेवेष्टकष्टबलयोरिष्टकष्टदृष्टोश्चान्तरमतो बलदृष्टो
 रिष्टकष्टगुणनं व्यर्थमेव। जातके यत्रोक्तमस्ति नृहे बलवती दं फलं स्यात्तत्र संपूर्णबले षड्पादिके संपूर्णफलमध्य
 बले षड्पादये मध्यहीनबले त्रिरूपात्येहीनं फलं युद्धवशात् शून्यबले शीत्फलाभाव इति संपूर्णबलमध्याद्यन्यत

प्रौ-म

५१

मेनशुभाशुभफलसमंनिर्णीयपश्चादिष्टेयावदाधिक्यशुभफलं तावदधिकं कष्टेयावदाधिक्यं तावदशुभफलमधि-
कं साम्यं समम् । एवं गणिता गतदृष्ट्या संपूर्णपादषष्ठ्यादिनाशुभाशुभसमंनिर्णीयपश्चादमुकग्रहदृष्टेयं ग्रहसं-
त्फलद्विदृश्यस्यैव फलदातृत्वाद्दृश्यस्येष्टेयावदाधिक्यं तावदशुभफलमधिकमित्यादीष्टकष्टान्तरतुल्यं तार-
तम्यमिति बलेन दशवेष्टकष्टस्य समुच्चयोनतु बाध्यबाधकभाव इत्यप्याहुः ॥ अथ सप्तवर्गशुभाशुभनिश्चयाय स-
प्तवर्गैश्चकष्टसाधनं वृत्तद्वयेनाह ॥ ॥ स्वोच्चैरूपं त्रिकोणे चरणविरहितं स्वर्क्षगेर्द्वित्रयोः शंशाश्चाधीष्ट-
दृष्टैर्युजिचचरणाः स्यात्समर्क्षेष्टमांशः ॥ भूपांशो धेरिगे हे ध्यरिभयुजिरदांशश्च नीचे खमीशादिष्टं गे-
हेतदनेकमसदृशदलं षट्सुकार्यैतदैक्ये ॥ १४ ॥ पट्-क्तयोः सप्तसुकोष्ठयोः प्रथमयोरिष्टासदैक्यकृता-
स्येस्थाय्ये भदलादिषट्सुचतर्द्धवर्गपानां पृथक् ॥ कृत्वोक्त्या सदसद्युतीनिजनिजेतन्निघ्नदृष्टाशुभे-
वर्गे दृत्तस्य खगौजसोः सदसतोर्ध्वा तात्पद्वे स्फुटं ॥ १५ ॥ प्रथमपदं व्याख्यातचरमेव तथापि किंचिद्व्या-
ख्यायते । स्वोच्चमूलत्रिकोणादिसर्तिनिग्रहे रूपचरणोन रूपप्रभृतिगे हे ग्रहस्थानेर्दृशाद्ग्राहीशवशादिष्टं स्यात् । अयं रामः
मभिसंधिः । ग्रहो यस्मिन् ग्रहे स्तितद्गृहस्वामी यदि स्वयमेव तदा रूपाद्धैबलं यदधिमिश्रं तदा त्रयोऽंशादति । अत्रेशप

रामः

५१

दस्य स्वाधिमित्रादावन्वयो न तु स्वोच्चत्रिकोणनीचराशिषु । अत्र गृहेशोऽस्वोच्चादिगामि निरूपप्रभृतिकं शुभं फलमिति
 केषां चिद्वाख्यानं प्राग्वत्प्रत्यारख्यम् । तस्यायुक्तत्वं दर्शितं दर्शयिष्ये च । तेनेष्टे न उ न मे कम सत्कष्टं गेहे स्यात् । अथा
 नंतरं षट्सु होरादिवर्गेषु दलं स्थाप्यं तत्र गृहवदागतशुभाशुभयोर्दलमिति केशवसंवत्सराणां व्याख्यानम् । अत्रोदा
 हरणम् । कश्चन ग्रहो मित्रहोरायामास्ते तेन गृहवत्प्राप्तं शुभं चरणप्रमितम् १५ एतदूनं रूपं जातं गृहवदशुभं च
 ४५ अनयोर्द्वौ जाते होरास्थानस्य क्रमेण शुभाशुभे ७।३०॥ २२।३० मिश्रास्तु यथा भदलादिकेषु वर्गेषु तस्यार्द्धम
 तो निधेयमित्यत्राश्रयगुणकरिष्टभङ्गदशाबलविषये च गृहस्थस्यैवार्द्धं होरादौ समं स्थाप्यते तद्दत्तपि गृ
 हस्यवस्थापितस्य शुभस्याशुभस्य चार्द्धं होरादौ सममेव स्थाप्यमित्यूचिरे । तत्र केशवदेवज्ञानामयमाशयः ।
 अस्मिन्त्यले सर्वैरपि शुभपापफलार्द्धमिति सामान्येनोक्तत्वाद्गृहवदागतशुभाशुभयोरेव दलं स्थाप्यम् । भद
 लादिकेषु वर्गेष्वित्यादौ रिष्टभङ्गबलादौ च तच्छब्दस्य पठितत्वात्तेन च पूर्वपरमर्शोद्गृहे स्थापितस्यैवार्द्धं स्थाप्य
 मा तया च रिष्टभङ्गे श्रीपतिपटुतौ । तद्दलं भवति शेषवर्गजमिति । आश्रयगुणकैश्च होरादिवर्गगुणकैश्च भवेत्त
 द्दलमिति । दशाशुभाशुभयोरेव होरादौ दलमिति ॥ ॥ अहं तु ब्रवीमि ॥ स्वोच्चे मूलत्रिकोणे च स्वर्षधिसुहृदिक

प्रो. म. मातृ मित्रैश्च समर्से च शत्रुभेवापिशत्रुभे ॥ १ ॥ नीचे च षाष्टिरिषभिः स्वामिनिः करकरास्तिथिः ॥ नागो वेदाः करौ शून्यं
 ५२ शुभमेतत्फलं विदुः ॥ २ ॥ षष्टिभ्यो वर्जिताश्चैते शिष्टं स्यादशुभं फलम् ॥ तद्वै तु फलं प्रोक्तमन्यवर्गं शुभाशुभम् ॥
 ॥ ३ ॥ इति परशुरेण तच्छब्दस्य प्रयोगाद्युक्तियुक्तत्वाच्च गृहफलस्यैवार्द्धं समं स्थाप्यम् ॥ ॥ कार्यं तदैक्यं इति ॥ सप्तस्थ
 नस्थफलानां शुभानामेक्यमशुभानां चैक्यं कार्यमित्यर्थः ॥ पट्टत्थोरिति । सप्तसु कोष्ठेषु पट्टत्थोः कृताष्टे दृष्टासदे
 क्ये स्थाप्ये इति योजना । सप्तशोभनाः कोष्ठा ययोस्ते तथा पट्टत्थोः शुभाशुभपट्टत्थोः । सप्तमी द्विवचनमेतत् । दृष्टं
 च असच्च दृष्टासतीत्योरैक्ययोगौ । दृष्टैक्यं प्रागानीतं चतुर्भक्तं शुभपट्टत्थौ स्थाप्यं कष्टैक्यमशुभपट्टत्थौ चतुर्भक्तं
 स्थाप्यमित्यर्थः । ननु सप्तकोष्ठानां सत्त्वादिनिगमकाभावेन कस्मिन्स्थाप्यमित्याशङ्क्या माह । प्रथमयोरिति । प्रथमयो
 रर्थोत्कोष्ठयोः । गृहकोष्ठकयोरिति यावत् । दृष्टमपि सप्तमी द्विवचनम् । होरादि वर्गेषु तु गृहे स्थापितफलस्यैवार्द्धं
 समं स्थाप्यम् । वर्गपानामिति । गृहादिसप्तवर्गस्वामिनां पृथक्प्रत्येकं निजनिजे स्वीये स्वीये सदसद्युती शुभैक्या

शुभैक्ये उक्त्या पूर्वोक्तप्रकारेण कृत्वा नन्तरं ताभ्यां निष्पेक्षं दृष्टाशुभेये पट्टत्थोः सप्तसु कोष्ठयोरित्यादिना स्थापि
 ते ते कार्यं उक्त्येत्यनेन स्वोच्चैरूपमित्यादिना स्थापितयोरेव शुभाशुभयोरैक्यं कार्यं न त्वनन्तरं स्थापितयोरिति ध्व

राम
 ५२

नितम्। भवेद्देहिबचनं गृह्यमिति प्रगृह्यत्वात्सु तप्रगृह्याअचिनित्यमित्यनेन प्रकृतिभावस्तस्मात्तन्निघेदृष्टाशु
भेदतिपाठेन भाष्यम्। एवं न ह्यन्देभङ्गो दुर्वारः अतस्तत्संगुणेषु भेदतिरुत समासः पाठो रमणीयः॥ ननु कार्ये तदे
क्येदित्यनेन प्राग्योगमभिप्रायपुनर्यदाचार्येण योगः कार्येदित्युक्तं तदयुक्तमिव प्रतिभाति पुनरुक्तिदोषादिति चे
त्। सत्यम्। यदि प्राक्साधित एव योगोऽनष्टः स्थाप्यते तदा पुनर्योगसाधनं व्यर्थमेव। तथापि यदि प्राक्साधितयोग
स्य चतुर्भागं गृहीत्वानाशः क्रियते तदा पुनर्योगकरणं सार्थकमेवेत्यनुशयेनाचार्यैरुक्तमिति न कोपि दोषः। यद्वा। ग्र
न्येदितिक्रतव्यतायां चलापवं प्रतिपादयताचार्येण यत्पुनर्योगसाधनमभिहितं तत्रेदमाकृतम्। प्राग्योगसाधनं व्य
र्थमेव। किंतु स्वोच्चेरूपमित्यादिना गृहस्थापितस्यैव शुभाशुभस्य चतुर्थीशः स्थाप्यइति। यद्येवमभिमतं बहिर्योगच
तुर्भागः स्थाप्यइति किमर्थमुक्तमिति नाशङ्कनीयम्। दामोदरादिग्रन्थाभ्यामवशादुक्तमिति वक्तुं शक्यत्वात्। अत्र
श्रीपतिभिरपि यैरेव भोच्चादिफलैः शुभाशुभैः सरूपवर्गीर्द्वाविभाजिते इति गृह्यशुभाशुभस्यैव चतुर्थीशः स्थापितो
न तु योगस्यायद्यत्र योगो भिमतः स्यात्तदा तदीयमुक्त्येत्यग्रिमग्रन्थवदुक्तः स्यात्। अतः पङ्क्तयोः सप्तसु कोष्ठयोः प्र
थमो रिष्टासतीते कृतापे स्थाप्येदतिपाठः पाठ्यः। यद्वा। शब्दक्रमादर्थक्रमो वलीयानिति न्यायात् त्वर्गपानां प्रथम्य

प्रे-
५३

त्वा पूर्व प्रकारेण ये निज निजे सदसद्युतीत निघे दृष्टा शुभे कृत्वा नन्तरं वक्ष्यमाणं कर्म कार्य मिति व्युत्पद्येयम् कलित
केशव मतेरेतदेवाभ्युपेयम् अमुना प्रकारेण साधिते ये दृष्टा शुभे ते वर्गे दृत्तस्य खगौ जसोः सदसतोर्धा तात्पदघ्ने स
ती स्फुटे भवतः ॥ बगे दृ वर्ग स्वामी ॥ तत्त्वः स्वगो वर्ग स्वग्रहः ओजसोः बलमोः सदसतोरिष्टगुणितयोः ॥ शेषं स्पष्टम् ॥ अत्रे
ष्टकष्ट बलयोर्धातः श्रीपति सुन्दरादिविरुद्धः किंतु केवलयोरेव बलयोर्धातः कार्यः ॥ अतो त्रैवंपठितम् ॥ वर्गे दृत्त
स्य खगौ जसोः सदसती घातात्पदघ्ने स्फुटे दृति ॥ अथोपपत्तिः सारा बल्याम् राशिपतौ बल युक्ते राशौ च बलान्विते त
था चन्द्रे ॥ राशिफलं तत्सकलं नीचोच्चादिविधिना च संचिन्त्यम् ॥ अत्र राशिबल स्वामिबल योगेन राशौ बलवती द्वयर्थ
मिति प्रागुक्त्या राशिपतौ बल युक्ते तथा चन्द्रे बल युक्ते तद्राशिफलं सकलं संपूर्णं संचिन्त्य नीचोच्चादिविधिना च संचि
न्त्यं नीचोच्चादिविधौ चकारेण राशिपति चन्द्रयोः समुच्चयः ॥ तथा सति चन्द्रस्य नीचोच्च त्रिकोणस्वगृहादिस्थानवशेन
चन्द्राधिष्ठितराशेः स्वामिनश्च नीचोच्च त्रिकोणस्वगृहादिस्थानवशेन चन्द्रस्य राशिफलं चिन्त्यम् ॥ अर्थादेवं होरादिफ
लेपि होरादिपतौ बल युक्ते तथा चन्द्रे बल युक्ते चन्द्रस्य तदधिष्ठित होरादिपते च नीचोच्च त्रिकोणस्वगृहादिस्थानवशे
न चन्द्रस्य होरादिफलं चिन्त्यम् ॥ पश्चादस्य वाक्यस्य स्वोच्चे स्थितः शुभफलमित्यादि वाक्यद्वयेन सहैकवाक्यतया सो

रामः
५३

चित्रिकोणस्वगृहादिस्थानजशुभाशुभफलस्यसंकोचेनसप्तवर्गफलेविषयेसिद्धेचन्द्रःस्वोच्चस्थःस्वसप्तवर्गफलेशुभं
 पूर्णमशुभंशून्यंकरोतिमूलत्रिकोणस्थःशुभंपादत्रयमशुभंपादंकरोतीत्यादिनाचन्द्रस्यस्वोच्चत्रिकोणस्वगृहादिस्थानजशु
 भाशुभफलसप्तवर्गपिसमानंसिद्धमागृहहोरादिपतेष्वनीचोच्चादिबिधौतारतम्येनशुभाशुभफलस्याकाङ्क्षायामविशे
 षात्स्वोच्चेस्थितःशुभफलमित्यादिसिद्धंतारतम्यमेवलब्धमाएवंसतिचन्द्राधिष्ठितराशिहोरादिस्वामीस्वोच्चस्थश्चन्द्रस्यराशि
 होरादिफलेशुभंपूर्णमशुभंशून्यंकरोतीत्यादिनातत्तद्वर्गेशस्यस्वोच्चादिस्थानजशुभाशुभफलमन्यदपिसिद्धमा त
 थाचायंनिष्पद्येः।चन्द्रस्यस्वोच्चत्रिकोणादिस्थानजशुभाशुभफलेनचन्द्राधिष्ठितराशिहोरादिपतेष्वस्वोच्चत्रिकोणादिस्थान
 जशुभाशुभफलेनसमुच्चयेनचन्द्रस्यराशिराशिदत्तादिफलनिर्णयः।एवंचन्द्रपदस्थानेभौमादिपदेह्येस्वकृत्ताभौमादिसप्तवर्ग
 पथसिद्धिःकर्मशिवदत्तोन्नेषत्तुपरिचिन्त्यादिसिद्धिराहोक्तेः।अथवर्गस्ववर्गेशयोःस्वोच्चादिस्थानजशुभफलतदूनरूप
 मशुभंफलमितिदिहेवर्गस्वस्वोच्चाद्यन्यतमस्त्वमजशुभाशुभफलयोःसप्तवर्गपिसमयोस्तत्तद्वर्गेशस्यस्वोच्चाद्यन्यतम
 स्थानजशुभाशुभफलयेस्तत्तद्वर्गविसप्तण्येष्वसमुच्चयेनवर्गस्वस्यराशिहोरादिसप्तवर्गफलस्यनिर्णयेप्राप्तेसंपूर्ण
 तामारूपमितीयान्याम्यत्वेप्राग्वदुपपत्तिरनुपातद्वयात्मकपञ्चराशिकेनायदिरूपोन्मितेसंपूर्णवर्गस्थलेसंपूर्ण

श्री-म
५४

वर्गेशफलेसंपूर्णरूपंफलंतदास्मिन्वर्गस्थफलेस्मिन्वर्गेशफलेकिमितिपूर्ववद्वर्गस्थवर्गेशयोः शुभफलघातद्वयम्
शुभफलघातः फलंजातम्। किंच। वर्गस्थवर्गेशयोरूपद्वयमितेनपरमफलयोगेनसंपूर्णरूपंयदिफलंतदानेनवर्ग
स्थवर्गेशफलयोगेनकिमितित्रैराशिकेनवर्गस्थवर्गेशयोः शुभफलयोगार्द्धमिष्टमशुभफलये
गार्द्धकष्टसिद्धम्। प्रमाणसिद्धयोरनयोरैक्यंपुराप्रदर्शितमेव। अतःसम्पुक्तं सकलजातकशास्त्रतत्त्ववेदिभिः श्रीम
त्सुन्दरमिश्रैः। वर्गस्थभप्राप्तशुभाशुभेयेवर्गेशगेहोक्तशुभाशुभाभ्याम्। युतेर्द्धितेसंगुणितेयवातेराश्यादिवर्गस्थशुभा
शुभानीति॥ अथप्रकृतेस्वोच्चेरूपमित्यादितदूनैकमसदित्यन्तंसर्वप्रतिपादितवासनमेव। प्रधानताराशिफलस्यनूनं
होरादिवर्गीद्विगुणं गृहंयदितियवनवाक्येनहोराद्यपेक्षयाशैर्द्वागुण्यलामेनराशौयत्स्यापितंतस्यार्द्धहोरादिषुसा
मस्याप्यमतउपपन्नं दलं षट्स्विति। अग्रेवर्गेशस्थशुभयोगेनाशुभयोगेनचगुणनीयमस्त्यतः कार्यैतदैक्यद्वतिसर्व
साधु॥ अथवर्गस्थस्थशुभाशुभफलंवर्गेशशुभाशुभफलेनगुणनीयं तत्रकेवलयोगुण्यगुणकयोर्घातेयत्त्वफलेता
वदेवगुण्यगुणकयोरेकस्मिन्समेनकेनचिदङ्केनगुणितेपरस्मिन्भक्तेपञ्चान्तयोर्घातेकृतेसतिस्यादितिप्रसिद्धम्। अथ
शागुण्यः ४ गुणकः १० अनयोर्घातेजातंगुणनफलम् ४० अथवागुण्योद्विभक्तः २ गुणकोद्विगुणितः २० अनयोरपि

रामः
५४

धाते जातं तदेव ४०॥ द्विभक्तगुणकेन ५॥ द्विगुणितगुण्ये च हते वा तदेव जातम् ॥ ४०॥ एवमत्राचार्येण वर्गस्थशुभाशुभफलं
 लक्ष्यं चतुर्भिर्भक्तकृतमतः पङ्क्तयोः सप्तकोष्ठयोः प्रथमयोरिष्टासीते कृतास्तस्याप्येदृति सुष्ठु कृतम् ॥ ऐकोदृति सं
 पातायातम् ॥ अत्रापि होराघपेक्षया राशेर्द्विगुण्येन राशिफलस्यैवाहोरादौ समं स्थाप्यमतो भट्टलोदिष्टं सूचतदर्द्धं
 दृतिशोभनमभिहितम् ॥ एवं वर्गेशस्य गेहोक्तशुभाशुभफलरूपोगुणकश्चतुर्गुणितो जातं वर्गेशस्य सप्तवर्गजशु
 भैक्याशुभैक्यतुल्यम् ॥ यतो गृहफलस्याहोरादौ स्थापितमस्ति तद्योगे गृहफलं त्रिगुणं भवति तत्र गृहफले
 योमिते चतुर्गुणं गृहफलमेव भवतीति गृहफले चतुर्गुणे सति सप्तवर्गजफलयोग एव भवतीति पर्यवसित
 म् ॥ असावेव गुणकः ॥ अनेन गुणकेन चतुर्भक्तवर्गस्त्वगृहफलरूपोगुण्योगुण्यो तोवर्गपानांष्टककृत्वो
 क्त्या सदस्तुतीनिजनिजेतद्वर्गगुणेशशुभेदृति सर्वमवदातम् ॥ अन्येतु गृहस्वामिनिस्वोच्चमूलत्रिकोणादि
 स्थैरूपपादेन रूपप्रभृतिकं शुभं फलं तदूनरूपतुल्यमशुभं च फलं स्थाप्य होरादौ तु गृहवदागतशुभयोर्दलेस्था
 प्यनगृहस्थितफलस्य तथा सप्तवर्गजशुभयोगाशुभयोगयोः चतुर्थीशः पङ्क्तयोः स्थाप्यो न केवलं गृहस्थशुभा
 शुभफलयोरित्याहुः ॥ तत्र गृहस्वामिनिस्वोच्चत्रिकोणादिस्थैरूपचरणोनरूपोदिशुभं तदूनैकशुभं फलमिति

श्री. म.
५५

तावदयुक्तम्। यतस्तथासतिवर्गस्य स्ववर्गेश्च स्वोच्चाद्यन्यतरस्थानजशुभाशुभफलाभ्यां समुच्चयेन वर्ग-
स्यस्य शुभाशुभफलनिश्चयर्हदृशोऽर्थः पर्यवस्यति। वराहकल्याणवर्मादिग्रन्थावलोकनेन तु वर्गस्य वर्गेश्वर-
योः स्वोच्चादिस्थानवशेन वर्गस्यस्य शुभाशुभनिर्णीयोऽयमर्थः प्रतीयते। अतस्तदसदित्यवधेयम्। होरादौ गृहबद्ध-
गतयोः शुभाशुभयोर्दलं स्थाप्य तथा सप्तवर्गजशुभाशुभैकौ चतुर्भक्तौ पङ्क्तयोः स्थाप्येदुत्यपि वासनाशून्यतया
नितरामयुक्तमिति बोद्धव्यम्। अन्यथा त्ररूपाधिकस्यापीदृकदृश्यसंभवात्सर्वत्र संपूर्णतारूपास्मिकेति पङ्-
क्तिरुतां गर्गपराशरादीनां सिद्धान्तो व्याकुप्येत। भावद्वयबलादौ सर्वत्र परमताया रूपमितायाः कल्पितत्वाद्
त्रैकस्मिकेयवरूपाधिकपरमतास्वीकारेऽननुगमोपि सद्दूषणम्। एतदननुगममभिधेयप्रागिदृकदृष्टैत्रैराशिकद-
यात्मकपञ्चराशिकेनोपपत्तिमुपकल्प्य चेष्टेः शुभाशुभफलघातः कष्टमित्युक्तं सर्वार्थः। तस्मादिदृकदृष्टिविषये सु-
न्दरोक्तिरेव सुन्दरेति दिक्। अथ वर्गे दृतत्परखगौजसोरित्यत्र युक्तिः। राशिपतौ बलयुक्ते इति पूर्वप्रदर्शिते सा रा-
वलीवाक्ये वर्गेशे बलयुक्ते वर्गस्थे च बलोपेते तत्फलं सकलमित्युक्तम्। तथा वर्गेशयोः स्वोच्चादिस्थानवशेन
फलनिर्णयइति चोक्तम्। एवं सति संपूर्णतारूपमिताया एव न्याय्यत्वेन सर्वेषां समुच्चयेन फलनिर्णये प्राप्ते

रामः
५५

उपपत्तिस्त्रैराशिकत्रयात्मकेन संप्रसारिकेन यदि संपूर्णवर्गस्य बले संपूर्णवर्गेश बले संपूर्णवर्गस्य वर्गेश सुभा
सुभफलघातरूपेकथिते एकहेच संपूर्णरूपं फलं तदास्मिन्वर्गस्य बले स्मिन्वर्गेश बले स्मिन्वर्गेश वर्गस्य फल
घातरूपेकथिते एकहेच किमिति। पञ्चसप्तनवराशिकादिकद्वत्यनेन वर्गस्य वर्गेश बलकथिते एकदृष्टान्तरूपे
ण भाज्यद्विति निष्पद्यते। तत्राचार्येण बलघातस्य पूर्वकृतः पञ्चात्तेन प्रोक्ते एकदृष्टं गुणनीयमित्युक्तम्। बलघात
स्य मूलं तु प्रागिक एकहेच हेच फलघातस्येव सत्यभावाद्गृहीतम्। पूर्वमथा चेष्टेच फलघातः समुच्चये घातमूलमुक्तं य
थाच वर्गस्य वर्गेश फलघातः समुच्चये घात उक्तस्तथापि घातमूलं घातश्च किमिति नोक्तद्वये तद्वन्मपरीक्षितं न व
त्तं शङ्कन स्यात्तस्यानिवारणार्थं सत्यभावाच्च वर्गस्य वर्गेश बलघातः समुच्चये घातमूलमुक्तं तेन चेष्टकष्टसमुच्चये गुण
नमुक्तमिति मिश्राः प्रयोजनमाहुः। वस्तुतस्तु द्वेष्टे चेत्सामान्यत आधिक्यं वर्गस्य वर्गेश बलघातमूलेन गुणने पित
स्मिन्नेवाधिक्यं कहेचेदाधिक्यं तदा तस्मिन्नेवाभावदाधिक्यपक्षे पीष्टकष्टयोः संपूर्णरूपान्तरस्थले वर्गस्य वर्गेश
बलघातमूलमुक्तं तुल्यमन्तरं भवति। ततो घातमूलेन संपूर्णपादषष्ठ्यंशकल्पनायां पूर्ववदेतयोर्न कोपि विशेषो
तो बलघातमूलेन गुणनाव्यर्थः। एवं सत्यपि ये चेष्टकष्टगुणितबलघातमूलेन गुणनमाहुस्तदेतौ बव्यर्थम्।

प्रो. म. विमर्शशुणनस्मन्मर्थत्वेपि प्राग्वत्प्रयोजनमूचुः। यत्तु प्रागुक्तमिष्टकृष्टान्तरतुल्यं शुभाशुभफलान्तरमिति तदुदाह-
 ५६ रणं प्रदर्श्यते- बृहज्जातकोशनिक्षेत्रस्य शुक्रफलम्। रविजर्ज्ञगते। मरारिपूज्ये सुभगः स्त्रीविजितोरतः कुनार्यमि-
 ति। वर्गस्थः शुक्रोर्ध्वशः शनिश्चाक्षिपद्रूपाधिकवीर्यस्तेनेदं शुभमशुभं च फलं संपूर्णं पश्चात्संपूर्णतायामेव सुभग-
 इति शुभफलतस्त्रीविजितः कुनार्योरत इत्यशुभफलमेतावदधिकम्॥ ५६ इष्टकृष्टान्तरे कृते कृष्टस्यैतत्तुल्यस्यैवाव-
 सीयमानत्वात्। एवं च शुभस्य तत्रैव स्वत्रिंशंशफलम्॥ मेधाकलाकपटकाभ्यविवादशिल्पशास्त्रार्थसाहसयुताः श-
 शिजेतिमान्याः॥ बुधस्य त्रिंशंशकोष्टके दृष्टं १ कृष्टम् १ एतदन्तरम्। १ अत्र वर्गस्थो वर्गेश्वरश्च बुध एव स च मध्यव-
 सस्तदिदं शुभमपि मध्यम् पश्चात्तत्रैव कपटयुतात्मकादशुभफलान् शुभफलं मेधाकलाकाभ्यविवादशिल्पशास्त्रार्थ-
 साहसयुतादिकमेतावदधिकम्। १ एवं सर्वत्र फलानां विचारे विधेय इत्यलमतिचापत्येन। सवासनाया समकारि-
 त्वतिर्दिवाकरेण मन्त्रकेशवोक्तेः॥ तत्रैष्टकृष्टानयनाधिकारः समग्रस्थारः समगात्समाप्तिम्॥ ११॥ इति श्रीकेशवे सांवत्स-
 रिकज्जातककर्मपद्धते शैकायां दिवाकरविरचितायां प्रौढमनोरमाभिधायं सवासनायामिष्टकृष्टाध्यायश्चतुर्थः॥ अ-
 षमवस्थानालोकयोगो दुष्पंचतनकर्त्तव्यतस्य योज्यं दशाया मिति बृहज्जातकोक्तेः सर्वेणापि फलेन दशाखेव भवितव्यम्। रामः ५६

दशाज्ञानं त्वायुर्दोषाधीनमेवं क्रमेण यदायुर्ज्ञानं जातकं फले प्रयोजकमत आयुर्दोषाध्याय आरभ्यते ॥ तत्रायुर्द्विविधं यो
 गजंगणितागतं च ॥ योगजमपि चतुर्द्विंशतिरिष्टं परमं नियतममितं च ॥ तत्र रिष्टजस्योदाहरणम् ॥ सिंहालिकुम्भस्थितसं
 हिकेयो विलोकितः क्रूरस्वभैर्यदि स्मृतः ॥ वर्षाणि सप्तैव तदीयमायुः प्रकीर्तितं जातकशस्त्रविद्विः ॥ परमायुषश्च अनि
 मिषपरमांशके विलम्बे शशितनये गवि पञ्चवर्गलिप्ते ॥ भवति हि परमायुषः प्रमाणं यदि सहिताः सकलाः स्वतुङ्गभेषा
 नियतस्य ॥ तस्मादृमारीन्दुयुतानचेत्सुः क्रूरः स्वभस्यायदि खेचरौ द्वे ॥ बलान्विता वम्बरगौ भवेतां जातः शतायुः कथि
 तो मुनेन्द्रे ॥ अमितस्यापि ॥ गुरुशशिसहिते कुल्लारलम्बे शशितनये भृगुजे च केन्द्रमाते ॥ भवति पुसहजोपगैश्च शेषै
 रमि तमिह्यपुरनक्रमादिना स्यादिति ॥ मणितगतमपि पञ्चविधम् ॥ अंशजं पिण्डजं नैसर्गिकं जीवशर्मोदितं मिश्रं च
 एतन्मिश्रमपि चतुर्द्विंशति ॥ एवं द्वादशप्रकारमायुरिति व्यवर्णयन्त्याचार्याः ॥ तेषां च होरा मकरन्दे ॥ आयुर्मुनेन्द्रे द्विविधं प्र
 दिष्टं योगोद्भवं चानियतास्त्वमेव त ॥ आद्यं चतुर्भेदविभिन्नमाहुरन्यत्तथा पञ्चमिरत्र भेदैः ॥ १ ॥ रिष्टं परं नियतमत्र त
 मिति च भेदा भवेयुरित्येन स मुद्रवस्य ॥ पैण्डित्यांशजनि तं च निसर्गमन्यत्सर्वांशमिह्यमिति चानियतस्य भेदाः ॥
 ॥ २ ॥ चन्द्रार्कयोश्चन्द्रविलग्नयोश्च लग्नेन योः सूर्यविधूदयानाम् ॥ साम्ये बलानामिति मिश्रभेदाश्चतुर्भेदाश्च दशभे

प्रो. न. व. म. नेति ॥ ३ ॥ तत्र योगजायुर्दीयभेदस्यामितायुर्दीयस्योदाहरणं तावद्वक्तुं नाह ॥ ॥ कर्कीन्दीज्ययुतोदये बु
 धसितौ केन्द्रेऽन्यरीशेतरेषु विद्मि तं हि योगजमिहान्यत्रोच्यते षोऽनितम् ॥ ॥ कर्कीकर्कराशेः द
 न्दश्चन्द्रः । देज्याहस्यतिः । एभिर्जीतश्चासावुदयश्च सतथा । तस्मिन्कर्कीन्दीज्ययुतोदये । कर्कलये चन्द्रगुरुसहित
 द्दत्यर्थः । केन्द्रे लग्नचतुर्थसप्तमदशमस्थानरूपे यद्विषुधसितौ मिलितौ पृथग्वाभवतः । त्रयश्च अरयश्च द्दशा
 श्च अन्यरीशाः त्रयस्त्वतीये स्थानम् । अरयः षष्ठम् । द्दशा एकादशम् । एषु स्थानेषु द्दतरैः सूर्यभौममन्दैः द्दहास्मिन्यो
 गे अमितमायुर्विद्धि । जानीहीत्यन्वयः । क्रियाबलादूणकैत्यध्याहारः । अन्यत्र ग्रन्थान्तरे योगजमायुर्विद्धि । अत्र
 तु ग्रन्थे उन्वितं गणितागतमायुरुच्यते । मयेति शेषः । योगजमित्यत्र सामान्यशब्दो विशेषपरद्वयमितायुर्दीया
 तिरिक्तं योगजमिति व्याख्येयम् । एतदर्थोपलभ्यायैव हि शब्दोदत्तद्वति बोध्यम् । अन्यथा मितायुर्दीयस्य योगजा
 युर्दीयाद्वहिर्भूतत्वमापद्येता तथा सति योगजमायुश्चतुर्द्वारिष्टपरनियतामितभेदादिति हौरिकोक्तं दत्तजला
 जलि स्यात् । योगजमिवान्यत्रोच्यते द्दतिपाठे अस्मिन्योगे अमितमायुर्विद्धि । किमिव अन्यत्र ग्रन्थान्तरे योगजमिव । रामः
 योगजमित्यत्र प्राग्वद्विशेषपरता । तथा च ग्रन्थान्तरे द्दमितायुर्दीयव्यतिरिक्तं योगजमायुर्जीनीहि । तद्वदेवात्र यो

गेमितमायुर्जानीहातिभावः। अत्रामितायुर्दीयस्ययोगजायुर्दीयोपमं जानांशसवः यद्वात्रयोगेमितमायुरिवग्रन्था
 न्तरेयोगजमायुर्विद्वातिद्वयशब्दस्यभिन्नक्रमयोजनार्थः साधीमान्। अद्यगणितगतायुरनयनं विवक्षुस्तवत्तद्देद
 स्यांशायुर्दीयस्योपयोगिभूतान् चेषागुणोच्चगुणस्पृष्टगुणान्वृत्तौत्तरार्द्धेनाह ॥ ॥ अल्पाश्चेत्किरणाः संरूप
 किरणाङ्गुलिश्चेन्नयोर्ध्वविभूगोर्द्धैश्चेष्टिकतुङ्गसंभवगुणौतद्वातमूलंस्फुटः ॥ १६ ॥ स्पष्टार्थः ॥ घातमू
 लप्रक्रियापूर्वाधिकारेकाबोधा ॥ अत्रोपपत्तिः ॥ लघुजातके। शत्रुक्षेत्रेऽयंशनीचेर्द्धसूर्यलुप्तकिरणाश्च ॥
 सपयन्तिस्वाद्यानास्तमातौरविजशुकैः ॥ अंशायुषिपरमोच्चेत्रितयगुणः परमनीचेर्द्धहानिः। दर्शितरीत्याचेष्टापर
 योर्वक्त्रास्तपदयोर्द्धयोरपि सत्त्वाद्वापरमचेष्टाहासेभूत्येचेष्टाकेन्द्रेर्द्धहानिः। षड्भितेत्रयं गुणः। ततोर्द्धहानिमार
 भ्यहान्यभावपर्यन्तमेकं त्रैराशिकं ततो गुणोपचयेन त्रिमितगुणपर्यन्तं द्वितीयम्। अत्रैकेन गुणनेहान्यभावेचतदे
 वायुस्तिष्ठतीत्येकगुणस्थानं हान्यभावस्थानं चैकमेव तत्रशून्यचेष्टाकेन्द्रानीचाच्चषड्वातरेत्रिमितगुणस्थानमतः
 कारणादर्थ्यदेकगुणस्थानं राशिद्वयान्तरे ॥ हानिरपि परिणामे गुणालिकैवेतिभूत्येचेष्टाकेन्द्रेनीचेचार्द्धगुणः। अ
 भ्यभूत्येचेष्टाकेन्द्रेनीचेचैकोरश्मिस्ततोऽग्रतो रश्मिद्वयोपचयेनार्द्धगुणोपचयस्ततोऽनुपातः। यद्विरश्मिद्वयेनरूपा

प्रेम-देगुणस्तदाविरूपकिरणतुल्यैः शून्यवेषाकेन्द्रनीचाग्रिमरश्मिभिः किमिति विरूपकिरणाद्भिर्गुणद्विजातम्
 ५८ रू. १. १॥ अयं रूपादमितगुणैः समच्छेदविधिना योज्यस्तत्र समच्छेदौ ॥ रू. १. २॥ रू. ३. ॥ अत्र रश्मिषु द्वयं योज्यम् ॥ ए
 कः शोध्योतः सरूपकिरणाद्भिर्गुणद्वत्सु पपन्नम् ॥ ददं साधनं रूपत्रयात्मरश्मिषु ज्ञेयम् ॥ अथान्योऽनुपातः ॥ यदि रश्मि
 त्रयाधिक रश्मिभिश्च तुर्मितेति तोगुणस्तदेष्टै रूपत्रयो न रश्मिभिः किमिति ॥ अत्र गुणद्वौ द्वाभ्यामप्यवर्त्य जातम् ॥
 रू. ३. १. १॥ अत्रैकगुणः समच्छेदविधानेन योज्यस्तत्र समच्छेदौ रू. ३. १. १॥ रू. २. ॥ अथ रश्मिषु द्वयं योज्यं त्रयं हेयम् ॥
 तत्रानयोरन्तरे रूपमेवर्णमवशिष्टमतो विरूपकिरणाद्भिर्गुणद्वत्सु पियुक्तम् ॥ अथ स्फुटगुणोपपत्तिः ॥ गगर्गः ॥ ध्रुवा
 यद्वा निःकर्तव्या ततो न्यासु बहुषु पि ॥ प्राप्तास्ते कैवकर्तव्या यास्यात्तासु महत्तरा ॥ १॥ ततोपि गुणानाकार्यये कैवमह
 ती सकृत् ॥ द्वाभ्यां वर्गोत्तमे स्वं शेषद्वेष्टाणे स्वके गृहे ॥ २॥ त्रिभिर्वैकृतस्यायस्ते च्चराशिगतस्य च ॥ समगुणस्य ते ए
 कान्यतरैव गुणानाकार्यो ॥ विषमगुणस्य ते महती सकृद्गुणानाकार्यो तदेतदर्थं लाभायैव सकृत्पदं पुनरुपात्तम् ॥ अत्र
 त्रिगुण एव महद्गुणस्तन्निगुणमिति विहाय महत्पदोपादानस्य निर्बन्धेनाचार्यकत्वं तु बहुघृतायामेकं तु यद्दूरितदे
 वकार्यमिति वगदवाक्ये भूरिपदग्रहणस्य चेदं तात्पर्यम् ॥ यन्निगुणत्वेनोनाग्रहः किंतु युक्तिसिद्धमेकं भूरिगुणनंका

रामः
 ५८

र्यम्। युक्तिसिद्धे तु मूलेन गुणनम्। विषमगुणस्थले च स्वल्पान्यतरस्यान्मूलमपि भूरि भवत्येवा लघुजातके। वर्गेत्तम
 खराशिद्रेकाणनवांशके सकृद्गुणम्। वक्रोच्चयोस्त्रिगुणितं द्वित्रिगुणत्वे सकृन्निगुणम्। अस्यार्थो मिश्रोक्तः। वर्गेत्तमादिवशाद्
 हुवारं द्विगुणत्वप्राप्तौ सकृदेकवारं द्विगुणं कार्यम्। वक्रवशेनोच्चवशेन च त्रिगुणत्वे प्राप्ते सकृन्निगुणितं कर्तव्यम्। अ
 नान्यगुणप्राप्तावेतयोरेव प्राप्तावन्यतरगुणानि यमनावश्यकत्वे सकृत्पदानुषङ्ग-आवश्यकः। वर्गेत्तमेत्याद्युक्ते स
 कृद्गुणे व्यवहारार्थमाश्रयगुणेति धृतसंज्ञे प्राप्ते वक्रोच्चयोरित्याद्युक्ते सकृन्निगुणे स्फुटगुणकसंज्ञे च प्राप्ते सकृ
 न्निगुणे भूरिगुणं कर्तव्यमिति। अत्र वक्रोच्चगोस्त्रिगुणान्यतरस्याणां वर्गेण गुणने प्राप्तेऽन्यतरस्त्रिगुणिते गुणके नियमि
 तेथीन्मूलेन गुणनमुक्तं पदस्य वर्गस्य न्योमूलम्। किंच। प्रकृते त्रयाणां वर्गेण सा सामान्यमगुणने प्रसक्तेऽन्यतरस्त्रिगुणित
 गुणनियमत्रतत्त्वो विशेष उक्तः। विशेषे च सामान्यसंबन्धस्यावश्यमपेक्षेति विशेषतस्तत्त्वोऽन्यतरत्रिगुणितगुणे सा
 मान्यवर्गस्य तन्मूलत्वमेव संबन्धः। तथा सतितन्मूलत्वपुरस्कारेणैव गुणने प्रसक्ते तन्मूलेनैव गुणनं तात्पर्यतः सिद्ध
 म्। विषमं द्वयघातेऽपि करणीरूपां वर्गावभवतीति द्वित्रिगुणत्वे स्फुटगुणाश्रयगुणघातस्थलेऽपि मूलेनैव गुणनेऽप्य
 त्तम्। यत्तु बहुताडनसंज्ञाप्रोयाकरोत्येकवर्गणाम्। वराहमिहाराचार्यस्मान्दृष्टाप्रसक्तैरितिसारावसीवाक्यस्तरस्य

प्रौ. म. ५८ दृष्टमंतदृष्टयताकेशवार्केणपृथगपिद्विगुणेत्रिगुणेसकृन्निगुणमित्यबहुक्तिरियंयतदतिविद्याहृन्दावनेऽभि
 धाषितदूर्गादिमुनिग्रन्थविरोधादसदेवेतिबोध्यम्।अथाश्रयगुणकमाह॥॥यःस्वाधीष्टसुहृत्समार्यधिरिपो
 वर्गेधृतिश्चैषिलाविष्वाङ्गेषुगुणागृहेद्विगुणितायोगःक्रमात्तहरेत्॥तद्वेषद्वसुगौशुमद्वतिजिनैः
 षड्वैश्ववर्गोत्तमस्वांशश्चैषागतेसदारसगुणैःस्यादाश्रयाख्योगुणदति॥१७॥योग्रहःस्वाधीष्ट
 सुहृत्समार्यधिरिपोर्वर्गेगृहादिसप्तवर्गेस्यात्तस्मधृतिरिषिलादत्यादयोङ्काःक्रमात्स्थाप्याः।चकारेणवर्गेदत्यनु
 षड्गःस्वादीनांयस्मिन्गृहाद्येवर्गेग्रहःस्यात्तत्रवर्गेधत्यादयोङ्काःक्रमात्स्थाप्यादत्यर्थः।स्वश्चअधीष्टश्चसुहृच्चसम
 श्चअरिश्चअधिरिपुश्चएषांद्वैकत्वंक्रीबताच।उक्तपुंस्कत्वात्पुंवद्रूपम्।धृतिरष्टदश।दक्षिलाःपञ्चदश।दृग
 भूवाक्सुराफुस्यादितिरान्तेषुपाठाद्रेफान्तएवेरशब्देनतुलान्तदतिकश्चित्।तन्मन्दम्।अस्तिचलान्तोपीलाशब्दः।
 भूगोवाचस्विडादलादतित्रिकाण्डिस्मरणात्।दूलाकलत्रेसौम्यस्यधिरिप्रांगविवाचिचेतिमेदिनीकोशाच्च।प्रहृष्ट
 पुष्टखिलगोकुलामिलामितिभास्करेक्तिरप्यनुकूला।विश्वेत्रयोदश।अङ्कानव।दृषवःपञ्चागुणास्तुयंदति।गृहे
 गृहवर्गेधत्यादयोद्विगुणिताःस्थाप्याः।यथास्वगृहेषट्त्रिंशदधिमित्रगृहेत्रिंशदित्यादि तेषांसप्तसुवर्गेषुस्थापिताना

रामः
 ५८

मङ्गलानां योगः कार्यः। तं योगं तद्देतेषां स्वाधीष्टादीनां भेदा शौग्रहे सति क्रमात्पटुस्वित्यादिभिरङ्कैः षट्पैः षट्पणितैः हरे
ता भजेत्। गणकद्वितीयेः। षट्प्रसिद्धाः वसवो ह्यै गावोनव अंशुमन्तो द्वादश धृतयोऽष्टादश जिनाश्चतुर्विंशतिः ए
भिः षट्पैरङ्कैः स्तं योगं भजेदित्यर्थः। क्रमादिति काकासिगोलकन्यायोऽनुभयत्र संबध्यते। वर्गोत्तमस्वांशत्र्यंशगते ग्रहे
सदारसगणैः षट्त्रिंशता तं योगं हरेत्। अंशश्च त्र्यंशश्च अंशत्र्यंशः। स्वस्व अंशत्र्यंशः स्वांशत्र्यंशः वर्गोत्तमाश्च स्वां
शत्र्यंशश्च वर्गोत्तमस्वांशत्र्यंशः। यत्र राशौ ग्रहस्तस्यैव राशेर्नवमांशे चेद्भवेत्तदा स नवमांशो वर्गोत्तमांशः। तदुक्तम्। रा
शिर्न्यः स्यात्सोऽपि नन्दांशकश्चेदुक्तस्तस्मिन्नेव वर्गोत्तमांश इति। स च कस्मिन् राशौ कतमो भवति। तदुक्तं बृहज्जातके।
वर्गोत्तमाश्च रागादिषु पूर्वमध्यापर्यन्तगाः शुभफलानवभागं संज्ञा इति। स्वांशः स्वराशिनवमांशः स्वत्र्यंशः स्वराशि
त्रेष्वाणः तेषु वर्गोत्तमाधेषु गते वर्तमाने ग्रहे षट्त्रिंशता भजेत् न तु प्रोक्तहरेणेत्यर्थः। एवं हरेण भजने पल्लभ्यते रूपा
दिस आश्रयनामा गुणो भवेत्। अथैवं सिद्धस्याश्रयगुणकस्य कदाचित् संस्कारमाह ॥ चेद्द्वर्गोत्तमपूर्वगोऽधिरसु
हृद्देतद्दहाद्वा त्रिषडुलब्धो नोऽयु गरिष्ठभेद्विनवकास्थ्यास्वे स मेकेवलः ॥ कार्यस्त्वाश्रयकः सः ॥ ॥
त्रेहृदो वर्मोत्तमपूर्वगः वर्गोत्तमनवमांशस्वनवमांशस्व त्रेष्वाणान्यतरस्मिन्वर्तमानः स न्नधिरसुहृद्देऽधिरिपोरधि

प्रो. म. मित्रस्य वा गृहे भवेत् तत्तदा गृहाङ्गात् पूर्वगृहवर्गे स्थापिता दङ्गा त्रिषड्विर्लब्ध्या प्राप्ता फलेन स आश्रयकः उ नो युक्त का
 ६० र्थ आश्रय एव आश्रयकः स्वार्थे कं प्रत्ययः । आश्रयगुणक इत्यर्थः । चेद्वर्गो तमपूर्वगः सन्न रिष्टभेदशत्रुशौ मित्रशौ
 का स्यात्तदा गृहाङ्गादभिनवकैश्चतुर्नवत्या आश्रया लब्धेन उ न युक्तार्यः । एतदुक्तं भवति । मित्राधि मित्रगे हयोगे गृहाङ्गा
 त्वहरेण फलं पुरानीताश्रयगुणे युक्तं कार्यम् । अधिशत्रुशत्रुगृहयोस्तु हीनं कार्यमिति । अत्रोपपत्तिः । वर्गो तमस्वरा
 शिद्रेष्ठाणनवांशके सकृद्गुणमिति लघुजातकोक्तेर्वर्गो तमादौ द्वितमगुण इत्युपपन्नम् । रिपुरशौ त्रिभागो नमि
 तिसारावल्यामभिहितत्वाच्छत्रुशौ त्र्यंशद्वानिः । हेतुघ्नरूपेषु लबाधनर्णे मेकस्य भागा अधिको न काश्चेदिति पाटी
 सूत्रेण तलस्य हारेणेत्यादिना वा समच्छेदसूत्रेण वा सिद्धेन त्र्यंशेन रूपगुणेन त्र्यंशद्वानिरेव भवतीति त्र्यंशेन रूप
 ३ गुणः । अधिशत्रुशौ अर्द्धशत्रुत्वस्याधिक्यात्त्वाद्द्विसहिततृतीयांशस्य प्रागुक्तसूत्रैः सिद्धस्यार्द्धात्मकस्य द्वासः अ
 यंरूपाञ्च्यतो ज्यतो धिशत्रुशौ अर्द्धमितो गुणः १ एवं मित्रशौ युक्त्या तृतीयांशस्य वृद्धिः । तलस्य हारेणेत्यादिना सि
 द्धेन त्र्यंशाधिकरूपेण गुणेन त्र्यंशोपचय एव भवतीति स त्र्यंशं रूपं ४ गुणः । एवमधि मित्रताया आधिक्यात्त्वाद्द्विसुत
 त्र्यंशस्य पूर्वसूत्रेण सिद्धस्यार्द्धात्मकस्य वृद्धिः । द्यंरूपान्विता जातो धि मित्रशौ गुणः ३ समगृहे समोर्द्धमित्रमर्द्धश
 ६०

रामः

अथेति पक्षे द्वे मित्रत्वाभावती वृद्धिरर्द्धशत्रुत्वात्तावती हानिरिति हानि वृद्धोरभावाद्द्रूपगुणः १ समोनमित्रं न शत्रुरिति
 पक्षे पितृवृद्धिर्नापि हानिः ॥ अतो रूपमेव गुण इति युक्तम् ॥ लघुजातके सा सवल्या मध्यं शत्रुमित्रं शत्रुशौवक्रं विहाय हा
 निः स्यादिति नोक्तम् ॥ क्वचिदुक्तमप्यस्ति ॥ तत्प्रते भेदे त्र पूर्वमतमेवाङ्गीकृतमिति प्राञ्जः ॥ अथ शत्रुमित्रादिराशौ स्वनवांशे
 स्वदेकाणे वा स्थिते स्वराशौ शत्रुमित्रादीनां नवांशे द्वेकाणे वा स्थिते ग्रहे सामान्यप्राप्ते गुणो राशिनवांशे द्वेकाणस्ततार
 तस्यादेतस्य ग्रहं युक्तमेवं होरादितारतम्यादपि ॥ समग्र एव गुणे संप्रवर्गकृततारतम्यविधिस्वीकारे त्यन्तायुक्ता बहुव
 र्गीणो यस्यादतः कारणाद्विभक्ते एकस्मिन् गुणो राश्यादिस्थानेषु विभागेनावस्थानमागतम् ॥ द्दहोरादयः षट्समा एव रा
 शेस्तु होरादिवर्गा द्विगुणं गृहमिति यवनवाक्ये द्वैगुण्यमस्तीत्यष्टौ वर्गीस्तेनाष्टभक्तो गुणो होरादिवर्गेषु ॥ अयमष्टभक्तो
 द्विगुणश्चतुर्भक्तगुणात्मको गुणो राशिस्थाने स्याप्य इति सिद्धम् ॥ अतः सम्यगुक्तं श्रीपतिभिः ॥ वर्गोत्तमे स्वभवने स्ववर्ग
 शके च स्वग्रंशके च गुणको द्विगुणं निरुक्तः ॥ अध्यर्द्धरूपमधि मित्रगृहे सुहृद्दे सत्र्यं शकं समग्रदेखलरूपमेव ॥ १॥
 ग्रंशानितं रिपुगृहे धरिभेदं स्यादेभ्यो गुणो भवति यः खलुकश्चिदेकः ॥ वेदोद्धतः स भगुणो गणकैर्निरुक्तो होरादिव
 र्गगुणकस्तु भवेत्तद्वर्द्धमिति ॥ २॥ अथाधि मित्रस्य स्वमित्राभ्यां क्रमाद्वर्द्धनत्वाद्दीधिकत्वमिति पूर्वयुक्त्या स्वराहमित्र

प्री-
६९

गृहगुणयोरनयो ३५५ रत्नरादेः स्मिन् १ स्वगृहगुणादनेमित्रगृहगुणे वा युक्ते जातोऽपिमित्रसंबन्धिनिसप्तवर्गगुणः
५ मित्रसंबन्धिवृद्धिर्निजार्द्धसहिताऽपिमित्रसंबन्धिवृद्धिरत्र विलोमविधिना तृतीयांशेनापिमित्रसंबन्धिवृद्धिर्मित्रसं-
बन्धिवृद्धिर्भवतीत्यपिमित्रसंबन्धिवृद्धिरियं ३ स्वतृतीयांशेनानेन ३ उनाजातमित्रसंबन्धिवृद्धि ५ रनया प्राग्बहु-
णोयं १३ मित्रसंबन्धिनिसप्तवर्गसमसंबन्धि नितुरूपमेवामित्राधिमित्रयो र्यावती वृद्धिस्तावत्येवामित्राध्यमित्रयो-
र्हानिरिति जातौ शत्रुसंबन्धिनिअपिशत्रुसंबन्धिमिसप्तवर्गक्रमादुणौ ५५१ स्वसंबन्धिनित्यं गुणोऽस्येवा एवमि-
द्वे राश्यादिसप्तस्थानस्य गुण्यभिर्गुणकैर्गुणनोयादस्युपपन्नम् । अतएवैकैतम् । गृहादिके वर्गगणे स्वकीयेद्विको गु-
णसंश्लेषविकर्जितः सः ॥ अधीष्टमेमित्रगृहे नवांशविधे च रूपं च समस्य रोहे ॥ १॥ नवांशकाः पञ्चविरोधिराशौ गुणं श-
काः स्यादधिदैवैरिणोभे ॥ पूर्वभपूर्वागुणकायउक्तावर्गेषु सप्तस्विहगुण्यसंज्ञाः ॥ २॥ गुण्यागुणैः स्वैरधिकारसंबैरु-
क्तैर्गुणः स्यादध्यमित्रितैस्तैः । स्यतोबुधैराश्रयसंज्ञितोयमिति ॥ यत्रवर्गोत्तमस्वनवमांशस्वद्रेष्ठाणान्यतस्वशास्त्रस्थोदि-
गुणः प्राप्तस्तत्रशत्रुसेत्रे त्र्यंशमिष्ट्यादिनाजातकवाक्येन शत्रुभेदानिः परिणामेन गुणात्मिकार्थान्मित्रभादिषु वृद्धिरपि प्रा-
प्तातदत्रैकाश्रयगुणसिद्ध्यर्थं संपूर्णे हि मितगुणे यथा प्राप्तां हानिं वृद्धिं वा विधाय पश्चादस्य राश्यादिसप्तस्थानस्थापना

रामः
६९

दिविधिरिति प्राप्नोस्त्यामुच्यते। द्यं हानिर्द्विर्वापरिणामेन गुणात्मिका स्तीति राशिवशाद्द्वर्गोत्तमादित्रिकान्यत
 मवशादत्र गुणद्वये प्राप्ते आचार्यकत्वं तु बहुघ्नतायामेकं तु यदूरितदेव कार्यमिति वाक्येन पुनः सकृद्गुणकस्य नि
 यमनाद्धानि वृद्धात्मकगुणकस्य बाधः प्राप्तः जातके हानिर्द्वित्वपुरस्कारेणोक्तत्वाद्बाधोपियुक्तस्तदबाधो बा
 धश्च यथा स्यात्तथा प्राप्ते त्रराशिवशाद्धानि वृद्धिः प्राप्ता स्तीति राशिस्थानस्थराशिगुणमात्रे नियोज्या। राशिवशाद्धानि
 वृद्धिस्तुराशिस्थानस्थराशिगुणमात्रे होरादिवशाद्द्वोरादिस्थानस्थ होरादिगुणेषु तारतम्यसिद्धसंघर्षगुणकल
 स्रणानियुक्तैर्वास्ति। एवंमबाधः सार्थकः। बाधस्तुराशिगुणातिरिक्तहोरादिस्थगुणेषु सार्थकः। ततो गुणत्वेन प
 रिणतया हानिर्द्वाराशिस्थराशिगुणगुणमित्वा पुनरावश्यकत्वेन तारतम्यप्राप्तसार्वदिकगुणैर्गुणनमिति सिद्ध
 म। स्वराशिस्थे वर्गोत्तमादित्रिकान्यतमस्ये च ग्रहे राशिवशाद्द्वर्गोत्तमादिवशादपि द्विमितगुणप्राप्तौ सकृद्गुणनेमि
 ति वाक्येनैकस्यैव गुणकस्य नियमनादपरदिगुणस्य सर्वथा बाध एव तदिह नैव पुनर्गुणनमिति बोध्यम्। अथैव
 राशिस्थानस्थगुणमात्रे पुनरधिभिन्नादिगुणकापेक्षायां प्रथमगुणकैरपरगुणकैर्वा गुणनीयमिति संदेहादेकतर
 प्रस्थानवत्सम्बन्धे युक्त्या गुणकान्तराणि साध्यन्ते। यथा प्रथमोधिभिन्नगुणः ३ द्वितीयः ५ अत्र यदि गुणयोरनयोरेका

मो. ६२

कारताभविष्यत्तदान्यतरेणेवचरितार्थताजातास्यादिदानीं त्वनयोरेकाकारतायुक्त्यायोगार्हविश्रान्तेति क्रमिकयोरन
यो र्योगार्ह १६ गुणोयुक्तः। अन्यच्च प्रथममित्रगुणात्प्रथमोऽधिमित्रगुणः सिद्धो द्वितीयसिद्धौ जातायामधिमित्रसं
बन्धिवृद्धिस्तृतीयं शोनामित्रसंबन्धिवृद्धिरित्यधिमित्रवृद्धेस्तृतीयं शोमित्रगुणे योजिते सत्यधिमित्रगुणो भवतीति सु
क्त्याधिमित्रसंबन्धिवृद्धेरस्या ३ स्तृतीयं शो ३ यद्यधिमित्रगुणानपेक्षे प्रथममित्रगुणे स्थिते च ४ योज्यते तदयम
प्यपरोऽधिमित्रगुणोयुज्यते १४। एवं पुनरपि गुणद्वये संदेहतादवस्थ्यादनयो १६। १४ यो गार्हस्योपमेकोऽधिमित्रगुणः
सिद्धः। अत्र १५ हारांशयोर्द्विसप्ततिसप्तमंशेन १२ अपवर्तेकते लब्धा हरस्थाने सप्त ७ अंशस्थाने स्वल्पान्तरमुपे
क्ष्य प्राप्ता एकादश। एवमयं गुणोऽधिमित्रराशौ ११ अस्य वृद्ध्या ४ स्वत्रंशोनया २ प्राग्वदयं मित्रगुणः २६। २१ सम
गुणोरूपमेव १ मित्राधिमित्रयो र्यौ वतीवृद्धिस्तावत्येवामित्राध्यमित्रयो र्हीनिरिति शत्रुगृहगुणा १३ धिशत्रुगुणौ
३ अतः सष्टुक्तं श्रीपत्याचार्यैः। नगंशकारुद्रमिताअधोहराशौ सुहृद्वे श्मनिमूर्च्छनांशः। नवाधिनोरूपमुदासराशौ
कुद्वंशकाविश्वमिताद्विषदे॥ त्रयो नगंशाह्यधिशत्रुराशावेते भसंज्ञानि जराशिबर्जम्॥ वर्गोत्तमात्मीयनवींशदृक् स्थि
ते ग्रहे तु द्वितयं गुणः स्यात्॥ एतैरधीष्ठादिगुणैर्निहन्त्यादौ रितं राशिगुणं पुनस्तमिति॥ इत्याश्रयगुणोपपत्तिः सुन्दरमि

रामः
६२

ओदिता॥ प्रकृतमनुसरामः॥ स्वगृहे गुणकः २ खेदोद्धतः सभगुणो गुणकैर्निरुक्तो होरादिवर्गगुणकस्तु भवेत्तद्वैमित्य
 कैरपमृभक्तो १ जातः अयमनन्तरताडकेन द्विकेन गुणितो जातः स्वसंबन्धिनिहोरादिष्वर्गगुणः १ अत्रांशहारावष्ट
 दशभिर्गुणितो १८ जातो यं स्वहोरादिष्वर्गगुणः॥ एवमधिभिन्नगृहे गुणः ३ अष्टभक्तः ३६ अनन्तरताडकेन ५ गु
 णितो जातो १८५ धिमित्रसंबन्धिहोरादिष्वर्गगुणः॥ एवं मित्रगृहे गुणो ५ एभक्तो १ नन्तरगुणेन १३ गुणितो जातो मि
 त्रसंबन्धिनिहोरादिष्वर्गगुणः १३ एवं समगृहयुक्तो एभक्तो १ नन्तरगुणेन १३ गुणितो जातो मि
 त्रगुणे जातो १३५ एवं शत्रुगृहे गुणो ३ एभक्तो १ नन्तरताडकेन ५ गुणितो जातः १ एतस्वहारांशयोर्नवभि
 रावमधिशत्रुगृहे गुणो ३ एभक्तो १ नन्तरताडकेन ५ गुणितो जातः शत्रुसंबन्धिहोरादिवर्गगुणः
 शत्रुसंबन्धिनिहोरादिष्वर्गगुणः ३६ एवमेते गुणः स्वाधिमित्रादियहस्यगृहे सति स्वाधिमित्रादिसंबन्धिहोरादिस्थानीया आ
 गतः॥ एवमन्यराशा बन्धहोरादिस्य गृहे तस्य गुणकाः स्थाप्याः॥ राशिगुणस्यार्द्धहोरादिगुणद्वितिराशिस्थाने तु द्विगुणः स्थाप्याः॥
 पञ्चांशयोगे कृते आश्रयगुणको भवतीत्युपपन्नम्। दर्शनम्। ननु न ह्यस्ति राजनिर्दे
 शो येन माधिवैरिसंबन्धिहोरादिगुणनामेव हारांशाः क्रमेण।

स्व.	अधि	मि.	स.	श.	अ.
१८	१५	१३	११	५	३
३६	४८	५४	७२	१०८	१४४

ननु न ह्यस्ति राजनिर्दे
 शो दर्शनवन्निर्गुणः

प्रो. न. नी. या. अ.

६३

तु न ह न्त व्या द तित स्मा द दृष्टा दृष्टा दिभिर्गुण नं व्यर्थम् । न च यावानेवाष्टादृष्टानां षट्त्रिंशद्दृष्टास्तावदेव रूपस्य
ह्रस्वित्यादिफले विशेषाभावाद्दृष्टादृष्टादिभिः स्वादिगुणहारांशगुणनं सार्थकमेवेति वाच्यम् । गुणान्तरेऽपि समाङ्के न
हारांशगुणने फला वैचित्र्यदर्शनादुक्तदोषतादवस्थात् । तस्माद्दृष्टादृष्टादिभिः स्वादिगुणहारांशगुणानां हारां
शगुणनं गौरवान्निष्प्रयोजनत्वाच्च व्यर्थमेव । अस्तु वा स्वसमाधिशत्रुगुणकानामेव समाङ्के न हारांशगुणनम् । परंतु
अष्टादृष्टादिभिरेव हारांशाहन्तव्यादृतरैर्न हन्तव्यादृदमपिशिष्यबन्धनमात्रम् । किंच मित्रराशौ मित्रहोरास्ये ग्रहे
यावान्होरास्वानीयो गुण १३ स्तावानेव शत्रुराशावपि मित्रहोरास्ये ग्रहे गुणः स्याप्यद्वत्युक्तं तदप्यसंगतम् । यत
स्तत्र शत्रुराशिमित्रहोराज्येन गुणान्तरेण भाव्यम् । अन्यथा मित्राधि मित्रादिगुणसाधनप्रयासवैयर्थ्यापत्तिः । अपि
च । सप्तवर्गस्थापितानां सर्वेषां गुणकानां योगः कार्यद्वत्युक्तं तत्र एच्छ्यते । किं सर्वगुणकाः सदृशच्छेदाविसदृश
च्छेदावा । आद्ये किं सार्वत्रिकाः कादाचित्कावा । नाद्यः । सर्वत्र सर्वगुणकानां समच्छेदत्वस्य बाधितत्वात् । नापरः ।
भौमादीनां होराधिपत्यभावात्पुष्पवतोस्त्रिंशंशधिपत्याभावाच्च कादाचित्कस्यापि समच्छेदत्वस्यासंभवात् । नापि च
रमः । असमच्छेदानां योगस्यायुक्तत्वात् । अन्यथा योगोत्तरं तुल्यहारांशकानामिति सिद्धान्तो व्याहन्येत । तस्मात्सप्त

रामः

६३

वर्गस्थगुणानामैक्यकार्यमित्युक्तम्॥ अत्र केचित् न द्विवचनसप्तवर्गस्थगुणकानां समच्छेदत्वं ब्रूमीयेन भवदुक्तो
दोषः प्रसज्येत। किंतु विसदृशहरा एव गुणास्तेषां समच्छेदान्विधाय योगः कार्यदतिवदामस्तेन सर्वं समञ्जसमे
वेति। स्यादेतत् समच्छेदविधानेन योगः कार्यदत्त्याचार्येण यद्युक्तं स्यात्। तस्मात्कथमेतदिति दुस्तरजातकार्णवसंदे
हतरङ्ग-सङ्ग-भङ्गि-तद्दयाहौरिकामिथः परिभाषन्ते। अत्र ब्रूमः॥ यस्मिन् शौग्रहस्तस्यैव चेद्द्वाराद्रेकाणान्यतमवर्गे
स्यात्तदा तत्रापितायानेव गुणकोऽथ तदुणकराशिगुणकयोः समच्छेदत्वाद्योगोऽपि युक्त एवेत्यत्र न कोऽपि विवादः।
होरास्थगुणोऽत्रेष्ट्या भगुणकस्यां शमात्रद्वैगुण्येऽपि सदृशच्छेदत्वमन्वाहतेवेति हृदयम्। अथान्यराशावन्यहो
रादिस्थे ग्रहे त्रैराशिकेन गुणान्तराणि यावत्साध्यन्ते तावत्त एव समानराशिहोराद्युक्तगुणा उत्पद्यन्ते किंतुराशिगुण
हरतुल्यहरातस्त एव गुणकाः स्थाप्याः समच्छेदत्वाद्योज्याच्चेति सर्वमुपपन्नम्। सप्तवर्गगुणानां समच्छेदत्वे
सिद्धे सर्वगुणकांशयोगरकेनैव हरेण भाज्यदतिसाधवाद्गुणकांशा एव स्थापिताः पश्चात्तेषां योगोराशिगुणस्य
हरेणैव भाज्यदतिसम्यगुक्तमाचार्यचरणैः॥ अत्रोदाहरणम्॥ खेः सप्तवर्गस्वामिचक्रं सप्तवर्गस्थगुणकचक्रं च
अथ

ग	हो	दे	स	न	हो	वि
बुधः	चन्द्रः	बुधः	भौमः	गुरुः	भौमः	बुधः
शुक्रः	समः	शुक्रः	अमि	सम	अमिः	शुक्रः

शत्रुसंबन्धिहोरादिस्थोयं गुणो ५ द्विगुणो जातेर

प्रो.म.
६४

हसंबन्धिगुणः १००। अत्रांशस्थाने
भीत्याइत्रिसुष्ठुक्तेद्रेष्काणत्रिंशंश

ग	हो	द्र	स	न	हो	त्रि
१०	८	५	१५	८	१५	५

दशसन्तीतितेस्थापिताः पञ्चात्यङ्गुणधृतिभि
मोरपिशत्रुसंबन्धित्वात्तत्रापिसरावगुणकः

५०। समच्छेदत्वात्तद्योगोपियुक्तएवेतिनकिंचिद्विरुद्धम्। अथहोरास्थानस्थगुणः साध्यते। तत्रसमराशिस्थेसति
समहोरास्थोगुणः १००। अपेक्षितस्तुशत्रुराशौसमहोरायां गुणदृतिशत्रुराशिपरिणामोस्यगुणस्यन्याय्यः। तत्रत्रैरा
शिकम्। यदिरूपचतुर्थीशमितेसमगृहगुणेयंहोरास्थानस्थगुणो १०० लभ्यतेतदारूपषडंशमितेशत्रुगृहगुणके
कियानिति। अत्रच्छेदंलवंचपरिवर्त्येत्यादिनाजातोयंगुणः शत्रुराशौसमहोरायाम् १००। अत्रांशस्थानेनवातोन्मरा
शवपिसमहोरायानवैवस्थाप्यादत्युपपन्नम्। हरेपिराशिगुणस्यहरेणतुल्यदृतिसमच्छेदत्वाद्योगोपियुक्तएव। किं
चयदिपूर्वसमसंबन्धिहोरास्थोगुणकोनवभिर्नगुण्यतेतदाशत्रुराशौसमहोरायांगुणः १००। अस्यपुनराशिगुणेन
साकंयोगेक्रियमाणेमियोहराभ्यामित्यनेनसमच्छेदत्वकरणमावश्यकम्। तत्रद्वादशभिरेष्टोत्तरंशतेपवर्तितेनव
लब्धस्तेरूपद्वादशंशमितगुणकस्यहारांशगुणनेजातः सएवगुणः १००। एवमग्रेसमच्छेदत्वकरणावसरेसमगृह
हगुणोनवगुणोभविष्यतीतिपूर्वमेवमहामतिभिराचार्यैर्नवगुणः प्रोक्तदृतिनकोपिदोषद्वत्यवगच्छ। एवंस्वाधि

रामः
६४

वैरिगुणकयोरपि धृतित्रयाभ्यां गुणनं नानर्थकमित्युदाहरणेन बोध्यम् अथ शत्रुराशावधिमित्रसप्तमांशे गुणो नु पातेन
 यद्येतावति ३ अधिमित्रगृहगुणो यमधिमित्रसप्तांशगुण १५ स्तदाशत्रुगृहगुणेस्मिन् १ किमानिति च्छेदं लवं च प
 रिवर्त्येत्यादिना जातः १५ स एव गुणको रशिगुणस्य हरतुल्य हरेतस्त एव गुणकाः स्याप्याः पश्चाद्वाशिगुणस्यैव ह
 रेण हरणीया इति सर्वं परिच्छिन्नम् अथ वर्गीत्तमस्वांशत्रयं गते ग्रहे गुणो द्विमितो वेदोद्भूतो जातो भगुणकोर्द्वि मि
 तः १ यदि तत्तद्ग्रहे गुणे तच्च होरादिगुणको लभ्यते तदास्मिन् नर्द्धमिते वर्गीत्तमादिगुणे किमिति त्रैराशिकेन गुणान्त
 राशिसाध्यन्ते तावन्त एव गुणाः षड्विंशत्तुल्यहरा उत्पद्यन्ते गृहस्थानेपि पूर्वप्रकारेण योगुणकं स्तद्वरस्थाने यावत्स
 षड्विंशत्स्थाप्यन्ते तावद् वर्गीत्तमान्यतरवशात्प्राप्तगुणकानन्तरत्वाद्दकघाततुल्य एव गुणक उत्पद्यते अतस्तत्राङ्क-योगं
 षड्विंशतैव भजेन तु प्रोक्त हरेणेत्यपि साध्या अथ वर्गीत्तमादित्रिकान्यतमस्यो ग्रहेत्यद्यपिशत्रुने हे भवति तदा गृहगु
 णकस्यास्य ६ त्रयो नगांशा ह्यपिशत्रुराशावित्युक्ते रयंगुणः ३ तत्र गुणनं खण्डाभ्यामपि संभवतीत्येतस्य खण्डद्वे
 यं च तत्रैकमे १० अपरं च ४ तत्र प्रथमखण्डेन गुणने गुणहरयोस्तुल्यत्वा न्नाशे कृते पूर्वी नीति आश्रयगुणको
 लब्धः द्वितीयखण्डेन तुराशिगुणं शाहति च्छेदवधेन भक्तेति भिन्नगुणनरीत्या गुणिते चतुर्भि रपवर्तिते च गृहाङ्क-स्ये

श्री.म.
६५

आधनखण्डगुणितत्वाद्गणतस्त्रिषष्टितमोभागोभवतीतिगहाङ्कःत्रिषष्टिभागोनःपूर्वानीताश्रयगुणकोवास्तव
आश्रयगुणोभवतीत्युपपन्नम्। एवमधिमित्रगहेगुणः। ११। अस्यापिखण्डद्वयंविधायगुणनेगहाङ्कःत्रिषष्ट्यंशर
वभवतीतिसौक्तम्। परमिमांस्तुविशेषः। अत्रसप्तचतुर्मितएकादशानांधनखण्डेकते—त्रिषष्टिभागोयोज्य
इतिअथशत्रुगहेगुणः १३ अयमीदृशःकल्पितः। ११। अनेनपुरानीताश्रयगुणेनगुणनेगुणकभाजकयोःसम
त्वादपंगमेकतेस एवजाते :। गुणकांशस्थानेशवधिकगृहीतादत्यष्टानामेकविंशत्यंशेनगुणितराशिगुणां १०
लब्धंपुरानीतश्रयगुणाच्छेद्यंतत्रषट्त्रिंशदेकविंशतितुल्यहरयोर्घातस्यास्य ७५६मातङ्गेपरपवर्तेकतेले
आसाहोचतुर्नवतिः ६४। १० स्वल्पान्तरत्वाच्चतुर्नवतिमेवगृहीत्वागहाङ्कचतुर्नवतिभागोनःपूर्वानीताश्रयगुणकःका
र्यदुत्पपन्नम्। अथवर्गोत्तमादित्रिकान्यतरस्थोग्रहोयदिमित्रगहेभवतितदायंगुणकः। १२। अस्यापिधन
खण्डेकत्वागहाङ्कचतुर्नवतिभागान्वितःपूर्वाश्रयगुणोवास्तवोभवतीतिनिष्पन्नम्। वासनाबोह्यास्वधिरिपु
सुहृद्त्रिषडुलब्धो नोमित्रारिभेतुचतुर्नवत्यंशमुतो गहाङ्कःकार्यदुतिवदन्तितदतीवतुच्छमित्यवगच्छ। स
मगहेतुरूपमुदासराशावित्कत्वाद्वैपणगुणनेविकृतत्वाद्यथास्थितएवगुणकः। खराशिस्थेवर्गोत्तमादित्रिका

रामः
६५

न्यतमस्येचग्रहेराशिवशादूर्गोत्तमादिवशादपिद्विमितगुणकप्राप्तौसकृद्गुणमितिवाक्येनैकस्यैवगुणकस्यनियम
नादपरद्विगुणसर्वथाबाधएवासःसम्यगुक्तंस्वेसमेकेवलइति॥इत्याश्रयगुणकोपपत्तिः॥कर्मयोग्यगुणकमा
ह॥ ॥ तत्स्फुटहतेर्मूलंसयोग्योगुणः ॥ ॥ स्पष्टमाउपपत्तिःप्रागुक्तैवा॥अंशयुर्दोषोपयोगिदायांशाना
ह॥ ॥ खेदानांनुमनोर्लवाःस्वयुगहच्छेषादहंशयुषः॥१८॥ ग्रहाणालग्नस्यचलवाश्चत्वारिंशद्रक्त
शेषाःसन्तोशाशुभोलवाभवन्ति॥अत्रोपपत्तिः॥ग्रहभुक्तनवांशराशितुल्यंबहुसाम्यंसमुपेतिसत्यवाक्यमित्युक्ते
र्मेषनवमांशस्येग्रहेकंवर्षमायुर्वर्षांशस्येद्वेवर्षेएवंक्रमेणमीनांशेद्वादशवर्षाणीतिनिर्णीतम्॥तत्रमेषादेश्च
त्वारिंशदंशान्वेमीनांशान्तोभवतीतिचत्वारिंशदंशेरेकःपरिवर्त्तोलभ्यतेतदेष्टेग्रहलग्नांशैःकर्तृतिचत्वारिंशद्र
क्ताग्रहलग्नांशागतपरिवर्त्ताःस्यःशेषोवर्तमानपरिवर्त्तस्यगतंभवति॥कलानांद्विशत्ये २०० कोनवांशस्तुल्या
न्येववर्षाणीतिद्विशतकलाभिरेकंवर्षेतदादायांशपरपर्यायशेषांशकलाभिःकिमिति॥वर्षादयमंशासुर्भवति॥अस
राववश्यते॥दायांशोत्पकलाःखयोग्यगुणकघ्नाःखाभनेत्रोद्गताइति॥अतःसर्वसयुक्तिकमेव॥अथचक्रार्द्धहानिमा
ह॥ ॥ षड्भाल्येसतिरेवचरोनउदयेस्यांशोद्धृतैःखाग्निभिस्त्वेकाल्येस्यचरवाग्निभाजितलवैःसौम्यो

प्रे-स नितेत्वर्द्धितैः। उनाभूर्गुण एकभेद्विबहुषुत्वेकस्य बह्वोजसः कार्यस्तद्वृणिताः स्वदायजलवाश्चक्रार्द्धहा
 र्द्ध निस्त्रियम् ॥ १८ ॥ खेचरोनउदयेषुद्राल्येसतिअस्यांशोद्धतैः खग्निरुनाभूर्गुणः स्यादित्यन्वयः। अयमर्थः। ग्रहो
 लग्नाच्छोध्यः शेषं यदिषुद्राधिकंतदानैषाहानिः। यदिचषुद्राश्रयत्वं तर्हिअस्यषुद्राल्यस्यखेचरोनोदयस्यराशयस्त्रिं
 शतागुण्याभ्युः स्यात्तुयुक्ताजंशभवेयुस्तैस्त्रिंशद्राज्यालब्धेनभूरेकः हीनः कार्यो गुणकः स्यात्। तुविशेषे। एका ल्ये
 खेचरोनोदयेजंस्पखेचरोनोदयस्यखग्निरुनाभूर्गुणः स्यात्। तुविशेषे। स्यात्तुनितेउदयेषुभ
 ग्रहोनेलग्नेकृतेसतिअर्द्धितैरंशोद्धतैः खग्निरुनाभूर्गुणः स्यात्। तुविशेषे। एकभेद्विब
 हुषुद्राज्यादिषुग्रहेषुसुखबह्वोजसः एकस्यैवगुणः कार्यः बहुओजोवीर्ययस्येति बह्वोजास्तस्या एकराशिस्थानांम
 ध्येयोरूपषष्ट्यंशधिकं बली तस्यैवगुणः कार्यद्वत्यर्थः॥ यदातु रूपषष्ट्यंशादिबलसाम्यं स्यात्तदा सर्वेषामपिगुणः
 कार्यद्वतिमिमाः प्राहुः। वस्तुतस्तनैसर्गिकबलमेतद्बलसाम्ये स्यादधिकचित्तेतिलघुजातकसारावल्याद्युक्तेरेकस्त्वे
 कर्षणेष्वेकद्वतिगोक्तेष्वयस्यनिसर्गबलमधिकंतस्यैवगुणः साध्यद्वतिअत्रविषष्ट्यंशस्यातिसूक्ष्मत्वाद् रूपषष्ट्यंश
 पर्यन्तंचक्रार्द्धहानिर्भवेत्। गुणकेनदायांशगुणनेपरिणामेहानिरेवभवतीतिभावः॥ चक्रार्द्धहानिर्नामचक्रघाताद्

रामः
 ६६

हानिः॥ पातो विपरीतस्तद्विपरीतत्वसंबन्धेन पातशब्दस्य विपरीताभिधेये लक्षणाचक्रस्य यदि पशेतां तत्संबन्धिना
 हानिरित्यर्थ इति मिश्राः॥ अत्रोपपत्तिः॥ बृहज्जातके॥ सर्वाङ्गत्रिचरणपञ्चषष्ठभागाः क्षीयन्ते व्ययभवनादसंस्तुवाम
 म॥ सत्त्वर्द्धं हसतितथैकराशिगानामेकौंशहरतिबलान्नयाहसत्त्वः॥ लग्नाद्द्वादशे राशौ पापग्रहे संपूर्णां युर्हानिरेकाद
 शेर्द्धा युर्हानिर्द्वादशे तृतीयांशस्य नवमे चतुर्थींशस्याष्टमे पञ्चमींशस्य सप्तमे राशौ आधुमः षष्ठांशस्य हानिः॥ शुभग्र
 हे तु लग्नाद्द्वादशे राशौ स्थितेर्द्धा हानिरेकादशे चरणस्य दशमेषष्ठांशस्येत्यादि॥ द्वादशे सर्वत्र संपूर्णां हानिर्न युक्ता क
 चिदेकत्र युक्ता तस्याऽवतिमेषादि भागेलग्नं लग्नाद्द्वादशे पितावत्येव मेषादि भागस्थिते ग्रहे ब्रह्मर्गसिद्धयुक्ता
 त्मके स्यात्तद्द्वादशस्य मेषादिसंज्ञावहारिक राशेरवश्यं भावाच्चोक्तवदेकादशराश्यन्तरे लग्नार्वाचीनैक राश्यन्त
 रात्मके सर्वे भागो हीयते॥ सर्वेषु जातकतन्त्रेषु भागपर्यायपदपर्यन्तधावनात् सर्वोपि भाग एक रूपहरेणायातीत्ये
 क रूपहरः॥ सर्वदशराश्यन्तरे लग्नार्वाचीनद्विराश्यन्तरात्मकेर्द्धा भागः क्षीयते॥ ऋभा गोपि द्विरूपहरेणागच्छतीति रू
 पद्वयहरः॥ एवं क्रमिक नवभान्तरे र्वाचीनत्रिभान्तरे त्रिरूपहरः॥ अष्टभान्तरे र्वाचीनचतुर्भान्तरे चतुरूपहरः॥ सप्तभा
 न्तरे र्वाचीनपञ्चभान्तरे पञ्चकंहरः॥ लग्नात्पद्मान्तरे षड्रूपपरमो हरः॥ अर्थादन्तराभावेद्वासाभावत्रतस्मात्सप्तम्यर्वाचीन

प्रे. ६७

निकृशपुपचयादेकहरोपचयदतिसिद्धम्। अथानुपातः। यदित्रिंशदंशैरेकरूपं१ हरस्तदेष्टुखेचरोनोदमराशं
शतुल्लग्नार्वात्रोपचयंशैः किमिति खेचरोनोदयांशत्रिंशदंशोहरः इतिनिष्पन्नम्। अनेनसच्छेदेनहरेणायुर्ल
वाभाज्यालब्धमायुर्लवेभ्यःशोधितत्रैदंलवंचपरिवर्त्यहरस्पर्शः कार्योश्चभागहरणोगुणनाविधिश्चेतिसूत्रे
णहरभक्तायुर्लवाजातम्। आ. ल. ३० अत्रायुर्लवास्त्रिंशतागुणनीयाः खेचरोनोदयांशैर्भाज्या भवत्वाखेचरोनो
दयांशभक्तत्रिंशतागुणनीयादुतिनिष्पन्नम्। तत्रखेचरोनोदयांशभक्तत्रिंशदुणाआयुर्लवाआयुर्लवेभ्यःशो
ध्याःखेचरोनोदयांशभक्तत्रिंशदूनरूपगुणायुर्लवावाफलंसममेव। तद्यथा। आयुर्लवाः१० खेचरोनोदयांशाः
६० खेचरोनोदयांश ६० भक्तत्रिंशता ३० आयुर्लवागुणितालब्धमायुर्लवेभ्यःशोधितजातम्। पा. यद्वाखेचरोनो
दयांशभक्तत्रिंशदूनरूपेणानेन०। ३० आयुर्लवागुणिताः फलंसममेवजातम्। पा. अतः षड्वात्येसतिखेचरोनउद
येस्यांशोद्धतैः स्वाग्निभिरूनाभूर्गुणः स्यादितियुक्तमुक्तम्। एकाल्येतुखेचरोनोदयेत्रिंशदुणायुर्लवेभ्यस्त्रिंशद
त्यखेचरोनोदयांशैर्भागेद्विगुणमाणेफलमायुर्लवाधिकमायुर्लवेभ्योनष्टद्वितीत्यस्तत्रैराशिकंकर्तुमुचितंमतः
स्वाग्निभाजितलवैरूनाभूर्गुणद्वत्यपिसुष्ठुक्तम्। सत्स्वर्द्धहसतीत्युक्तेः सौम्योनितेलगनेऽर्द्धितैः खेचरोनोदयां

रामः
६७

शभक्तत्रिंशद्भिः स्वाग्निभाजितलवैर्वैनाभूर्गुणः स्यादित्यपि निता न्तकान्तम् । अनेन गुणेनायुरंशा गुणनीया अतस्त
 दुणिताः स्वदायजलवाद्युपपन्नम् । अत्र केचिदाववशाच्चक्रार्द्धहानिकथयन्ति स्म तन्मतमाच
 र्येणानस्वीकृतम् । गर्गसत्याचार्येवरहकल्याणवर्मादिभिराशिपर्यायपर्यन्तधावनात् । अतोपदुक्तं तत्सर्वं निरवद्य
 म । पद्धतिप्रकाशे । चक्रार्द्धहानिगुणः प्रकारान्तरेण मयोक्तः ॥ एकाल्पकेभद्भिर्गुणशतुल्यं रसाल्पकेतद्भूतरूप
 तुल्यम् । शोध्यं तदनेकांशो गुणः स्यात्कुभोनितेशोध्यदलेन युग्वा ॥ १ ॥ खगोनलग्नद्वयमुपहृतः ॥ शेषं स्फुटम् । आचा
 र्योक्तप्रकारे त्रिंशताः पवर्तकत्वा स्योपपत्तिस्तान्त्रिकैरुद्ध्या । विस्तरभयादस्माकमनुद्योगः ॥ अपि पद्धतौ शुभम
 हस्यरूपा लघुहरेस्तर्कार्द्धहसतीति हज्जातकोक्तेर्द्वाद्विरूपाच्छोध्यम् । यथास्थितहरेन रूपं ह । ईमुक्तं वा गुणो
 भवतीति द्रष्टव्यम् । रजतहृदये हरः । रूपाल्पकोर्द्धितो हारस्ततोरूपादिशोध्ययेदिति । हरखण्डेन संयुक्तो गु
 णकः सगुणोऽथवा । आदिशर्मणा त्वज्ञातहानिकर्मणालग्नशुभोनिते हारगुणौ द्विनिष्ठाविति वदता हरेन रूपं
 द्विगुणं गुणो भवतीति स्वीकृतं तदसत् । लग्नराश्यादिसमेपापे सौम्येवान्तरभावाद्वा न्यभावदतिहासिकोपि प्रती
 त्त्येतो तत्र पापस्य हरः शून्यमिति रूपं गुणस्तेन दायं शानां गुणने दायं शा एव भवन्तीति न कापि हानिः । शुभस्य ह

प्रै-म द्विनिघ्नद्वितिरूपद्वयगुणस्तेन द्वायांशगुणने द्वैगुण्यं भवतीति यत्किंचिदेतत्तद्वा निगुणकेन गुणने हानिरेव भवितु
 ई८ मर्हति न वृद्धिरिति विजानाति। एवमन्यत्रापि व्यभिचरतीति परिहार्येयं पन्थाः। यदप्यायुष्मताखगानलग्रथ
 द्वाल्पं कहुदं हमेभ्यः उक्तं तदप्यमत्त॥ तत्र राशयोधो द्विघ्नलवादिना युक्ता हरो भवतीति ध्येयम्। यदपि गणेश
 नाम्ना द्विघ्नहरो नैतत्संगुणः स्थादित्यभिहितं तदपि तुच्छम्। कदाचिद्विघ्नहरस्य रूपादप्याधिक्यलभेन रूपाच्छुद्धिर्भवे
 भवात्। रूपमेव तस्माच्छोद्धमिति यदि तथापि व्यभिचरतीति धूलीकर्मणा प्रदर्शनीयम्। यत्तु भाववशादादिशर्मणा
 चक्रार्द्धहानिः स्वीकृतं तदसदिति प्राचोक्तं तदप्यसङ्गतम्। तद्वन्ध्ये तेन तथानङ्गीकारात्। स्वर्ग्येण क्षीणचन्द्रोत्रपाप
 इत्युक्तं तदपि पद्धतिकारविरोधादयुक्तम्। प्रकृतमनुसरामः॥ अथांशा युदीयसाधनमाह॥ ॥ द्वायांशोत्थक
 लाः स्वयोग्यगुणकघ्नाः स्वाभनेत्रोद्धृता अंशा युर्ह्युसदां समादितु तनोदीयांशकास्माह ताः॥ दिग्भक्ताश्च
 समादिचेतुबलवल्लग्नं तदालग्नभैस्तुल्याब्दैस्तद्विनिघ्नशरद्वागादितो मासयुक्॥ २५॥ यथा प्रा
 ष्चक्रार्द्धहानि संस्कृतद्वायांशनांकलाः स्वकीयकर्मयोग्यगुणकेन गुणिता द्विशत्याभक्ताः फलमेशायुर्वर्षाद्यं भ
 वति। अयमभिसन्धिः। द्वायांशकला द्विशत्याभक्ता लब्धवर्षाणि स्युः। शेषं सविकलं द्वादशभिः संगुण्यविकला स्थाना

रामः
 ई८

त्वष्ट्याप्तं कलासु संयोज्य द्विशत्याभक्ते मासाः। पुनः शेषं सावयवत्रिंशतागुणयित्वा विकलातः षष्टिलब्धसुपरिप्र
 सिष्यशतद्वयेन भागे गृहीते दिनानि स्युः। पुनः शेषं षष्ट्या निहत्याधः स्याद्भूयुतं द्विशत्याभजे लब्धघटिकाभवे सुरेव
 मग्रेऽपि। लग्नस्य द्वायांशास्त्रिगुणाः प्रोक्तरीत्या दशभिर्भाज्या वर्षाद्यं लग्नायुर्भवेत्। यदि तु षड्पाधिकबलं लग्नं तदा
 लग्नराशितुल्यवैयर्थ्यं कार्यम्। लग्नभागादेर्द्विगुणतश्च भिराप्तेन मासादिफलेन मासादौ चैव युक्तं कार्यं तल्लग्नसुः
 स्पष्टं भवति। यदा लग्नबलं षड्पात्यं तदा नीं द्वायांशास्त्रिगुणा दशभक्ता एव लग्नसुः स्यादिति तात्पर्यार्थः। बलवल्ल
 क्षणं न त्यजेत्। न बलोल्लीषडधिकद्वयग्रे वक्ष्यते। ग्रहासुः साधनवासनायद्येकनवांशकलाभिर्द्विशतमिताभि २००
 रेकं वर्षं तदेष्टुं शक्यं। किमिति नुपातेन सुगमा। दशभिरंशैस्त्रयो नवांशास्तुल्यान्नेव वर्षाणां तिथीणि वर्षा
 णि भवन्ति। अथानुपातः। यदि दशभिरंशैस्त्रिगुणितदेष्टुं लग्नद्वयांशैः कानीत्यत उक्तं नीं द्वायांशकालाहतादि
 भक्तादतिवैयर्थ्यं भवति। शिसमंचहोरेति बृहज्जातकोक्ते लग्नभेस्तुल्याब्देः सहितमित्युपपन्नम्। ततोऽनुपातः। यदि
 निशदंशे द्विदशमासास्तदेष्टुं लग्नभागैः किमिति। अत्र गुणहरेषु द्विरपवर्त्य लब्धगुणो द्वौ २ हरेषु च ५ अतो द्विनिघ्न
 शिरहदित्याद्युपपन्नम् ॥ अथ पिण्डनिसर्गजीवशमीयुर्दोषोपयोगिभूतान् द्वायांशान् साधयति ॥ ॥ स्तोत्रं

प्रे. म. ६६
 लुचरोद्ध- २५ त्समधिकोग्राह्यो ल्यको नार्कभं १२ तद्गागालुचरोरिभेयदिगुणांशोनाविनावक्रगम् ॥
 ॥ २१ ॥ स्वात्रेनेनेगुदेयदिष्टशिभ्योः धिकस्तदास्यभागाः कार्यः । यदिषड्वाल्पस्तदातद्दशभ्योविशोध्यभा-
 गाः कार्यः । ॥ २२ ॥ गंतीनामनभावेनवक्रगतिंप्राप्तंग्रहभौमादिपञ्चकान्यतमंविहाययद्यदिभेस्वभाविकंशत्रुराशौ
 ग्रहः स्यात्तर्हि तेतदीयाभागानिजचतुर्थीशेनहीनाः कार्यः । वक्रोग्रहः शत्रुराशौवपि त्र्यंशं नापहरतीत्यर्थः । अत्रके-
 चिद्विषयगकाराजोवक्रः कूरट्कावनेयद्वत्यभिधानाद्विहावक्रंरिपुग्रहगतैर्हीयतेस्वन्निभागद्वितिवराहौचौव-
 क्रशब्देनभौमं व्याख्यायतत्त्वरसाद्वक्रगमित्यत्रापिभौमं व्याचक्षतेतद्ब्रूनामसंमतत्वाद्दृपेक्ष्यमाज्ञानराजमुतसू-
 र्योपि । आरोवक्रोवक्रचारोमहीजद्वतिभौमनामानिस्वेच्छयाप्रकल्प्यवक्रचारगद्विशिष्टौपत्यौवक्रचारगोभौमद-
 तिभ्याख्यातवान् । तदपिस्वच्छन्देप्रवर्तमानस्यैकदेशिनोमतमुपेक्ष्यमेव । बृहज्जातकटीकायांहित्वावक्रमित्यस्य
 व्याख्यावसरेभट्टोत्पलेनाप्युक्तम् । वक्रंविपरीतगतिंहित्वावर्जयित्वायोग्रहोरिपुग्रहगतः शत्रुक्षेत्रगतोभवतितेन
 स्वादायुषस्त्रिभागोहीयते । एतद्ब्रूनाममतम् । आचार्यस्यपुनरेषवपक्षोभिमतः । अन्यथाहित्वाभौममित्याचक्षेत ।

रामः
 ६६

अतएव ज्ञायते यथा वक्रगो ग्रह आयुर्दीयं सबलत्वा त्रिगुणं ददाति तथा नापि नापहरतीति निश्चयदतिकथं पुन
 र्वक्रिणं विहायेति पक्षस्य बहुसंमतत्वमिति चेत् पश्य श्रीधरः। वक्रचारं विना त्र्यंशं शत्रु राशौ हरे द्रुह इति। श्रीपतिर
 पि। त्र्यंशकं हरति शत्रुभे ग्रहः स्वायुषो न तु वक्रचारगः॥ दामोदरे पि। विनावक्रगतिं हरेच्चानि जायुषस्त्र्यंशमरेर्द्रुह
 इति। होरामकरन्दे। त्र्यंशं हरन्त्यकुटिलारिपुराणि संस्था इति। बहुज्जातके पि। हित्वा वक्रमित्यत्र वक्रमस्यास्तीति
 वक्रः अर्थ आदिमो। च। वक्रिणं हित्वेति व्याख्येयम्। प्रामाणिकैः श्रीधरादिभिराचार्यैर्गर्गपराशरबादरायणदेवला
 दिपद्धतयस्तज्जातकानि च संपूर्णानि दृष्टान्यासन्नतस्तैर्यदुक्तं तत्सर्वं समूलमेव। यत्तु बहुज्जातकटीकायां न चा
 वनिमुतस्त्र्यंशं शत्रुक्षेत्रगतस्तथेति गर्गवाक्यं यदपि च भूम्याः पुत्रवर्जयित्वा रिभस्था हृत्युः स्वात्त्वादायुषस्ते त्रि
 भागमिति बादरायणवाक्यं तदुभयमप्यंशयुः प्रकरणेऽभिहितत्वा दंशयुर्विषयमेवेति बोध्यम्। पराशरेण शत्रुक्षे
 त्रगतस्त्र्यंशमिति वदत्तमभौ मं विहायेति नोपात्तम्। तथा लघुजातकसारावल्यादावपि नोक्तमेव मतभेदे पराशरमत
 मेव बहुसंमतत्वा दंशयुष्यादृतमाचार्यैरित्यपि ध्येयम्। अस्तम् इति प्राप्ते ग्रहे ते दामांशा द्विभक्ताः कार्याः। शनिषु
 क्ता वस्तुगतावप्यर्द्धेनापहरतः। अत्र त्र्यंशार्द्धहानिद्वये प्राप्तेऽधिकार्द्धहानिरेव कार्या न हानिद्वयम्। अनेन हानिद्वये

प्रो. म.
७०

पिहितयं विधेयमित्यधुना तनोक्तं परस्मैगर्गः। ध्रुवाय हानिः कर्तव्या ततो न्यासु बहुषुपि॥ प्राप्तास्वेकैव कर्तव्या
या स्यात्ता सुमहत्तरा। यवनः। खेचरो जायते योर्द्व्यंशयोरपहारकः॥ आयुषः सहरेर्द्व्यंशं शुक्रशनेश्चरौ। ननु ध्रु
वाय हानिः कर्तव्येत्यादि गर्गवाक्यस्यांशायः प्रकरणे पठितत्वात् नेनांशयुष्येव सकृद्धानिरुक्तानपि ण्डाद्या युषि॥
किंचानि कृत्वा प्रतिपादकैर्वरहश्रीधरश्रीपत्यादिभिरचार्यैः पिण्डाद्यायुदीयेषु सकृद्धानिर्नामिहिता। तस्मादेतौ
हानिद्वये प्राप्तेऽधिकैका हानिः स्यादिति यदुक्तं तदयुक्तम्। न चाचार्यकत्वं तु बहुघ्नतायामेकं तु यदुरितदेव कार्यमित्य
स्य व्याख्यावसरे शत्रुसेनस्योनीचस्य अथ द्वाग्रहो भवत्यस्तंगतो वातदासकृदेवाय हानिः कार्योनीचेतोर्द्वहसतीत्य
त्राप्यनुवर्तनीयम्। इति भट्टोत्पल्लोक्तेः सकृदुणननियमनौपम्येन सकृद्धानिरपि स्त्रीक्रियतामिति वाच्यम्। त
थासतिनीचस्येग्रहेशत्रुसेन गते स्तमिते वा सकृदर्द्धहानिरेव स्यान्न त्र्यंशहानिर्नापि द्वितीयार्द्धहानिरिति प्र
सज्येत। तत्र मया भवद्भिदीयांशसाधनेनैव नीचस्य त्वनिबन्धनामर्द्धहानिं विधाय पश्चाच्छत्रुराशिस्थे त्र्यंशहानि
रस्तद्गतेऽर्द्धहानिर्वाक्रियते तद्वदिहापि त्र्यंशार्द्धहानिद्वितये प्राप्ते विनिगमनाविरहाद्धानिद्वितयमपि स्यादि
तिसुन्दरोक्त एव पन्थानितान्त सुन्दरद्वितीयाति॥ अत्र वयं तु ब्रूमः। खेचरो जायत इत्यादि यवनमुनिवाक्ये वि

रामः
७०

शिष्यत्रयं शहान्यस्तंगतत्त्वनिबन्धनाईहान्योर्विर्णयस्योक्तत्वात्तद्धानिद्वयेप्राप्तेऽधिकार्द्धहानिरेवस्यान्वहानिद्वय
 म्। नीचस्थत्वनिबन्धनाईहानौप्राप्त्याप्तं तथा रिभस्थितत्त्ववशात्तूर्यलिप्तं किरणत्वाद्वापरहानौचप्राप्त्याप्तं सकृ-
 द्धानिनिश्चायकवृत्तवाभावाद्धानिद्वयेन किंचिद्वाधकम्। अतोहानिद्वयेनाधिकैकैति सर्वमवदातम्। खेचरोजा
 यत इत्यपि वचनमंशायुर्विषयकमिति प्राञ्जः। तन्न चतुरस्रं प्रमाणाभावात्। केशवतः परमप्राचीनेन भट्टोत्पले
 नने देयवनवचनं दृष्टम्। तः केशवदृष्टमिदं वचनं शककालप्राचीनयवनस्य नभवतीत्यप्याहुः। तदयुक्तम्। भट्टो
 त्यलेन पराशरजातकं न दृष्टमस्माभिस्तु किंचित्पराशरजातकं दृश्यते तत्र भट्टोत्पलादृष्टत्वादिदं पराशरीयजात
 कमेवनभवतीति वक्तुमशक्यम्। तस्मात्प्रामाणिकैः श्रीकेशवसांवत्सरैर्दृष्टं यवनवचनं भवत्येव। अथ विति। अ
 योदत्यानन्तर्ये। मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्तर्येऽथैव। अथेत्यमरः॥ चक्रार्द्धहानिर्भवेत्। पूर्वीनीतस्वकीयचक्रार्द्ध
 हानिगुणेन दायंशगुणनीयादित्यर्थः॥ अथादित उपपत्तिः॥ बृहज्जातके। मययवनमणित्यशक्तिपूर्वैर्दिवसकरा
 दिषु वत्सराः प्रदिष्टाः॥ नवतिथिविषयाश्चिभूतरुद्रादशसहितादशभिः स्वतुङ्गभेषु॥ १॥ नीचेतोऽर्द्धहसतिहितत
 श्चात्तरस्येनूपात इति। उच्चेपठितमायुर्नीचेपठितमर्द्धमायुस्तस्मान्नीचादग्रतोर्वागपि षड्वाशिभिः पठितवर्षोऽस्यो

पौ.मः

७१

पचयोभवतीतिनीचादग्निमाअर्वाचीनाश्रराशयः पठितवर्षाद्द्विगुणाः षड्भक्ताअथवापठितवर्षगुणाद्वादशभक्ताः
फलंपठितवर्षाद्द्विगुणं पिण्डायुः स्यात्। तत्रस्वोच्चोनेषड्भाधिकेषड्भक्तसंशोध्यशेषं नीचादग्निमराश्यादि तत्पठितवर्ष
गुणंद्वादशभक्तं फलंपठितवर्षगुणितषड्भक्तस्यद्वादशभागात्मके पठितवर्षाद्द्विगुणं ज्यमितिनीचादग्निमराश्यादौ प्रा
गेवषड्भाशियोगाद्यथास्थितंस्वोच्चोनेषड्भाधिकं गृहीत्वायुः साधनेनकोपिविशेष इति बालोपि जानाति। अतः
स्वोच्चोनेषुचरोद्ग-भात्समधिकोग्राह्यद्व्युपपन्नम्। षड्भास्तेतुस्वोच्चोनेतं षड्भाद्विशोध्यशेषं नीचादर्वाचीनराश्यादि
प्राग्वदिहापि प्रागेव षड्भक्तेगात्सङ्गाल्पंद्वादशराशिभ्यो विशोध्यग्राह्यमित्यपि युक्तम्। अस्यस्वोच्चोवषड्भाधिकग्र
हस्यराश्यादि पठितवर्षगुणंद्वादशभक्तं कार्यं तत्राचार्येणांशावकृता अतस्तद्गागाः पठितवर्षगुणाभगणांशैर्भा
ज्याद्व्युपपन्नम्। अतएववक्ष्यते। दायंशाः स्वगुणैर्हताहिभगणांशा ३६० प्राः समादिपिण्डायुरिति। त्र्यंशार्द्धहानि
वासनाहोरागममूलैव। अंशायुषि वक्रगतिग्रहस्यसबलत्वेनायुषस्त्रिगुणितत्वादिहापिसबलत्वान्नक्षत्राणां हानि
रुचिता। अतोविनावक्रगमितिसाधु। सूर्येणशुक्राणास्तमितयोरपिशनिशुक्रयोर्वैराभिनिवेशेननेवायुर्हीनिरित्य
पिसुष्ठुक्तम्। पूर्वोक्तंचिन्तयेत्सर्वमिति सारावल्यामुक्तत्वाच्चक्रार्द्धहानिः कार्येत्यपिसुष्ठुक्तम्। अत्रारिभद्वतिसामा

रामः

७१

न्यतो निर्देशात्स्वाभाविकशत्रुरेव ग्राह्यो न तात्कालिकशत्रुः। यतस्तथासतिकदाचिदधिशत्रुरपि संभवति। तद्वाशाव
 पि प्राग्वद्धानिविशेषेण भाव्यं। हानिस्तु नाभिहितातो यद्वात्मा तं स्वाभाविकशत्रुमदति तत्सर्वं समीचीनमेवानचा
 धिशत्रुरपिशत्रुर्भवत्येवेति तद्वैपि त्र्यंशहानिरिति वाच्यम्। अप्रयोजकत्वाद्बहुनामसंमतत्वाच्च॥ ॥ अथ लग्ने कू
 रे हानिमाह ॥ ॥ दायंशाद्युसदां पृथक्कनुलवादिघ्नाः खषट्त्र्यङ्गता आश्वीनास्तनुगेखले च यदि स
 दृष्टेर्द्वायायापरे॥ निघ्नो ग्रीदयभावजेन तनुगोग्रौ चेद्बलिष्ठस्य तत्साम्ये पुष्टफले न नैति तनुपेस्मिन्ना
 शजे सौ क्रिया॥ २२॥ घुसदां ग्राहणं दायंशा अनन्तरानीता मथाप्राप्तचक्रार्द्धहानिगणितास्ते पृथक्स्थाप्याः। त
 नोर्लग्नस्य राशीनपहायांशादिना गुण्याः षष्ठ्यधिकशतत्रयेण भाज्याः आप्तालब्धेनांशादिना पृथक्स्थाहीनाः कार्याः।
 तनुगे लग्नगे खले कूरग्रहे सति। अत्र कूरः सूर्यभौमशनय एवाप्यत आहवा दरायणः। सूर्याङ्गारशनीनामेकस्मि
 ल्लग्नमेव त्रतिहानिः। विधिना त्वनेन सौम्ये सिते दलं पातयेत्त्वद्वात्॥ लब्धा दलं लब्धस्यार्द्धं पातयेदित्यर्थः। आयुः पि
 ण्डादिति शेषः। यदा शुभः कूरश्च द्वावेतौ लग्ने भवतस्तदापि कूरक्रान्तत्वनिवन्धना हानिः स्यादेव। यदा ह पराशरः।
 तिष्ठत् शुभपापौ चेत्पापोदयविधिः स्मृत इति। एतदर्थं लाभार्थमेव च शब्दोपादानमत्रेति बोध्यम्। यदिलग्नस्य खलः

प्रे. म.

७२

सत्प्रभुग्रहेण दृष्टस्त्विह अर्द्धा आश्या ऊनाः कार्याः। अत्र प्रभुश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः। अथापरद्वितीया अथ शब्दो म
तान्तरसंचनार्थः। ग्रहाणां दायंश उग्रोदयभावजेन निष्प्रा आश्या ऊनाः कार्याः। उदयो लग्नं तदुदयभावात्तनु
भावात्साम्यं ते तदुदयभावजमर्थात्फलमुग्रस्योदयभावजं तेन लग्नवर्तिकूरस्य लग्नोत्पन्नारोहावरोहफ
लेनाग्निगुणनीयेत्यर्थः। सौम्यदृष्टे तु लग्नगोकूरे उग्रोदयभावजेन निष्प्रा अर्द्धा आश्या ऊनाः कार्याः। ननु यदि द्वित्राः
पापग्रहा लग्ने स्युस्तदा कस्य भावफलेन गुणनीयेत्यत आह। तनुगोग्नौ चेद्वलिष्ठस्येति। षष्ठ्यंशमात्रबलेनाप्य
धिकबलशालिन इत्यर्थः। तनौ लग्ने गच्छतस्तौ तथा तौ च तावुग्नौ च तनुगोग्नौ। अत्र द्वित्वं त्रित्वोपलक्षकं। बलसा
म्ये विनिगमकाभावाद्द्व्यादिफलप्राप्त्यं गुणनं निषेधति। तत्साम्ये पुष्टफलेनेत्यनेना तत्साम्ये पुष्टफलेनाधिका
रोहावरोहफलेन बलफलसाम्ये तु द्वादिफलगुणनमर्थात्सिद्धम्। अपरे ह्यालुगिरामकृत्सादय इति वदन्ती
त्यध्याहारः। एवमेकदेशिमतमनूद्य दूषयति। नेतीति। इति उक्तं यत्परमं तं तन्नरमणीयं नेत्यर्थः। लग्नगोकूरे ल
ग्नशेदयं हानिः कार्या न वेत्याकाङ्क्षाया माह॥ तनुपेस्मिन्निति। अस्मिन् लग्नगोकूरे तनुपे लग्नशेसति असौ हानिरू
पाक्रिया कार्या। अन्यं विशेषमाह॥ नाशजे सौक्रियेति। स्पष्टम्। असौ क्रियेति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र संब

रामः

७२

धते। यद्वा। नेति तनुपेस्मिन्नित्यत्र अस्मिन् लग्नगे कूरे तनुपे सति असौ हानिर्न कार्ये त्परे वदन्तीति व्याख्येय
 म्। अत्रोपपत्तिः। बहुज्जातके। सार्द्धोदितोदितनवांशहंतात्समस्ताद्वा गोष्टयुक्तेश्च तसंख्यउपैति नाशम्। कूरे विल
 य्नसहिते विधिना त्वनेन सौम्ये सिते दलमतः प्रलयं प्रयाति॥ अर्द्धशब्दः खण्डवाचकस्ततोर्द्धेन खण्डेनोदितोर्द्धो
 दितस्तेन सह वर्तमानाः सार्द्धोदिताः सावयवा इत्यर्थः। सार्द्धोदिता उदिताश्च तेन वांशाश्च ते हेतात् अत्र लग्नन
 वांशेति त्यक्तोदितनवांशोत्पत्त्यादा नं लग्नस्य राशीन्विहाय शेषभागां कलाः शतद्वयेन भाज्या लब्धं सावयवनवां
 शा इत्येतदर्थम्। उत्पलस्तु लग्नराश्यादिकं लिप्तापि षड्विंशत्युक्तद्वयेन भागमपहत्या वा षं भवति स्य तावन्तो
 नवांश उदिताः। अथ सार्द्धोदितनवांशः सतत्रोदितनवांशसमूहे योज्यः एवं कृते सार्द्धोदितोदितनवांशसमूहो भ
 वतीति व्याख्येयम्। तत्र अर्द्धे यमायस्माद्वा दरायणः। लग्नांशलिप्तिकाभिर्हेतायुर्भजे च कलिप्राप्तिः। कस्याणश्चर्मो ल
 ग्नांशलिप्तिका हवेत्यादि। श्रीधरः। लिप्तीकृतैर्लग्नभागैर्दीयान्द्वयान्यादिति गुणाकरोपि। लग्नस्य खलखेचरे तनुल
 वांशेऽप्यौकसामिति। दामोदरः। कूराय हानिश्च ततोत्र राशीन्विहाय लग्नस्य लवादिकेनेति। आदिशमोऽष्टमकस्य
 खेरायुस्तनुलवहतमिति। विश्वनाथोपि। तनुगखले खेटदायाः पृथक् चण्डिकादिघ्राइत्यादि। अत्र सार्द्धोदितनवांशपर्यायप

प्रो-म- दपर्यन्तधावनस्यलग्नराशिनिहायांशाग्राह्यादत्यत्रैवतात्पर्यम्। अन्यथा लग्नलिङ्गिकाभिर्हत्वेत्याद्युक्तं स्यात्। अतः
 ७३ एवमेतौक्तमन्येत्वेवं च सप्तदश्यादिनैतदपि समूलमित्यन्तेन। यत्तु कुम्भलग्नस्मादांशकउदयेआदित्यचन्द्रश्च
 त्राः परमौ चैव बुधजीवशनैश्चराः परमनीचेभौमश्च कुम्भेष्टाविंशतिभागद्वयस्मिन्नुदाहरणलग्नस्यभुक्तनवांशश्च
 न्यत्वेन पापग्रहभौमसंबन्धनिबन्धनहान्यभावेपि यद्दृच्छयाहानिं ग्राह्यामुदीयेषु कृत्वा सार्द्धं पञ्चदशवर्षतुल्यम
 ष्ठम्यर्द्धविंशतेरधस्तादायुरानीय च विंशतेरधस्तादायुर्न स्यादिति वराहोक्तमयुक्तमित्युक्तं तदयुक्तमिति बोध्य
 म। चक्रस्योदितनवांशाग्राह्यादत्यस्मिन्पक्षेपिलग्नस्यदशराशयद्वितिनवतिनवांशभुक्तास्तस्मादेकनवतिनवां
 शाभुक्तादत्युक्तं तदप्यसंगतम्। लग्नगतनवमांशस्यभुक्तत्वात्। तस्मान्नायुर्विंशतेः स्यादधस्तादित्युक्तमुक्तं वरा
 हमिहिराचार्यैः यद्वा विंशतेरधस्तादायुरुदाहरणान्तरेभवतु नास्माकमत्राग्रहस्तथापि भट्टोत्पलप्रदर्शितविंशत्य
 ल्यायुर्दोयोदाहरणमसंदेवेति ब्रूमः। किंचावक्रितः पुनः शत्रुक्षेत्रगतोपि नापहरति। एतद् हूनांमतमिति पूर्वमुक्तं प
 श्यादङ्गनरकस्य शत्रुक्षेत्रगतस्यापि न पततीत्यभिहितमतः पूर्वापरग्रन्थविशेषापि दूषणम्। यदपि चोक्तम्। परमोच्च
 गतानां परमनीचगतानां च शत्रुक्षेत्रस्थत्वाच्च शोस्तगतानां मर्द्धवनपात्यतो यतो निमिषपरमांशके विलग्नद्वयत्रय

रामः
 ७३

पश्यस्यचन्द्रस्यशत्रुक्षेत्रस्यत्वेनत्र्यंशंहानौकृतायांपरमायुर्नप्राप्नोतीति। तदपिमन्दमायवनमतेनशुक्रस्यचन्द्र
 शत्रुत्वेपिसत्यादिमतेनस्वाभाविकतत्कालमित्रामित्रप्रकाराभ्यांसममित्रत्वोपलम्भेनअशहानेरप्राप्तत्वेनतन्निषे
 धस्यान्याप्यत्वात्॥ किंचतत्कालजशत्रुगेहेत्र्यंशहानिवादिमदेषुकस्ययवनप्रकारेणचन्द्रस्वाभाविकशत्रुत्वेनतत्का
 लमित्रत्वेनचसमत्वात्त्र्यंशहानिकथनमयुक्तम्। ननुसत्ययवनमतयोर्विरोधेकिंज्यायः। उच्यते। बहुसंमतत्वा
 त्तस्याचार्यमतमेवप्रमाणमिति। एवमादिभट्टोत्पलेनासङ्गतमुक्तमित्यास्तांतावत्॥ ॥ प्रकृतमनुसरामः॥ ॥ ल
 ग्नप्रान्तेग्रहायुर्द्वादशांशशत्रुत्वपरमाहानिर्लम्भादौतुहान्यभावस्तत्रनवांशानामपिपरमत्वाभावावतोनवांशे
 भ्यःसाधनमुचितंहान्याः। तत्रनवांशानयनार्थमनुपातः। यदिकलानांद्विशत्या २०० एकोनवमांशस्तदेष्टविरा
 शिलग्नकलाभिःकिमिति। अन्योप्यनुपातः। यदिनवभिर्नवमांशैरायुर्द्वादशांशशत्रुत्वोपचयस्तदेष्टनवांशैःकि
 मिति। अनन्तरोद्धारितत्रैराशिकेद्वादशनवघातेहरं १०८ कृत्वाष्टयुक्तशतसंख्योभागोहीयतइतिसम्यगुक्तम
 त्रभघट्टिर्धराहमिहिराचार्यैः। एनमपिहरं १०८ द्विशत्यासंगुण्यनिष्पन्नचक्रकलातुल्यहरेणा २१६०० युर्द्वा
 पलगांशकलाहतंभजेदितिबोदरायणकल्याणवर्मश्रीपत्यादिभिरपियुक्तमुक्तम्। श्रीकेशवमाधवतारैस्तु

प्री.म.
७४

सूत्रेणैकलास्यानेशगृहीतास्तथाचक्रकलास्यानेचक्रांशगृहीताअतोयदुक्तंतत्सम्यगेव। श्रीपत्यादिभि
र्दीर्घांशजनितवर्षासुषण्यहासोभिहितोत्रतुतदेतोरितिन्यायेनदायांशानामैवहासोविहितइतियुक्तमु
त्पत्त्यामः। अयंहासोदायांशोभ्योविशोभ्येतआश्लोनावृत्तिसाधु। सदृष्टेर्द्वयेत्यत्रागमरावप्रमाणम्। अथपरमतवा
सनोच्यते॥ उग्रग्रहस्यलग्नभावफलेसंपूर्णेप्रोक्तहानितुल्याहानिर्भावफलाभावेहान्यभावः। अन्तरात्रैराशि
केनहानिसाधनंन्योन्यतन्त्रेद्वैराशिकम्। रूपमितेनसंपूर्णेनकूरलग्नभावफलेनप्रोक्ताहानिर्लभ्यतेतदेष्टे
नकिमित्युगोदयभावजेननिष्प्राप्तेत्युपपन्नम्। अतएवोक्तंरत्नावल्याम्। संस्कारएवमुदितोग्रहजीवितांशसं
शोधनेपरमभावफलानुसारम्॥ उक्ताल्पकेसतिचभावफलेनुपातादहोबुधैर्विधिरसाविहयुक्तिमुक्तः॥ १॥ ने
दंयुक्तंमन्यामहे। गगंपराशरबादरायणाधनुक्तत्वाद्गृहाद्याचार्यनुक्तत्वाच्च। किंचयदेवंयुक्तिबलात्स्वीक्रिये
ततदालग्नगकूरंप्रतिशुभस्यसंपूर्णादृष्टौभावफलगुणितलब्धेर्दलंशोध्यंनूनदृष्टौतदृष्टिगुणितंभावफलप्रल
ब्धेर्दलंशोध्यंनूनदृष्टौशुभयोर्दृष्टौबलवद्बृहदृष्टिगुणितंतदलंशोध्यंबलसाम्येधिकदृष्टिगुणंतदलंहेयमित्याद्यतिप्र
सङ्गेभूयानापदेतातस्माद्यत्किंचिविति॥ ॥ अथयोज्यभावः स्वामिदृष्टौयुतोवासोम्यैर्वास्यात्तस्यतस्यास्तिवृत्तिरि

रामः
७४

तिस्रामियोगस्य शुभत्वाभिधायकत्वात्स न हानिकरो भवतीति लग्नगे क्रूरे लग्ने शेषे सौहानिः कार्येति यतश्चा
 स्वातन्त्र्यविचारपदद्वीमारोदुमर्हतीति। अत्राहुः॥ यो यो भाव इति वाक्येभिर्न विषयके सत्यपि यदि हानिर्न स्वी
 क्रियते तदा सिंहस्य पतावपि रवौ सिंहस्येव राहाद्युक्तं निशान्धत्वं दत्तजलाज्जलि स्यात्। तत्र यथा सिंहस्ये
 निशान्ध इति वाक्येन निशान्धत्वं दुष्परिहरं तद्वदिहापि लग्नगे क्रूरे लग्नपतावपि वाक्यादियं हानिर्दुष्परिहरेव
 किं वैवं युक्तिसंक्षारे क्रूरे सौम्ये च ग्रहे लग्नस्येसा स्यादेषा हानिर्न स्यात्। अपि च लग्नस्ये क्रूरे शुभदृष्टे सा पदृष्टे च शु
 भाशुभत्व साम्यात्संपूर्णं बहानिः स्यान्न तदर्थं हानिरित्यादिको भूमानतिप्रसङ्गः प्रसज्येतेति॥ वस्तुतस्तु लग्नगे क्रू
 रे बदेषालग्नयुषे बहानिरुक्ता स्यात्तदा तसिंहस्ये शेषे यो यो भाव इति वाक्यबलाद्वा न्यभावोपि स्यात्। बृहज्जात
 के सार्द्धे दितो दित नक्षत्रेत्यादि वाक्यस्य ग्रहायुर्हानिप्रकरणे पठितत्वात्सारावल्यां विहगायुषेति व्यक्तमुक्त
 त्वात्क्रोधरेणापिलब्धवर्षादिकं शेषं ग्रहाणां तन्निजायुषीत्युक्तत्वाच्च ग्रहायुषे वा ग्रहासौ न लग्नयुषीति लग्न
 मे क्रूरेण पतावपि यथा हानिकरणेन किंचिद्वा प्रकृमिति स्वामियोगस्य शुभत्ववादिभिः परैरप्यवश्यमास्थेय
 मप्यशरहो रायामपि हानिः कार्येत्येवोक्तमतोऽदुक्तमाचार्येण तनुपेक्षितसौ क्रियेति तदार्थशास्त्रसमतं युक्ति

प्रो.म. ७५ सुक्ते च अतएव सुन्दरमिष्टैरप्येवमेवोक्तम्। क्रूरेत क्षिपेमिमेतैवहानिरिति यत्ताचार्यद्विषयं मस्यादृश्याख्यानेत
 ल्लेखकदोषात्पतितमिह गतिश्चिन्त्या। क्रूरेदयेषोचयः सनात्रांशायुषीत्युक्तत्वात्तत्राजैस्तौ क्रियेति सर्वमवदा
 तमायस्य प्रीतिपदं विदीक्षायां भंशायुर्दायस्तुलग्नबलाधिकत्वादेवोत्पद्यते तत्र क्रूरयोगाद्वा निर्युक्तैवेति वास
 नां वदता सर्वेषां शायुष्येषां निरिति स्वीकृतं तदेनेन एवास्तमायदपि च वासनानभिज्ञतया चक्रकलाभिरायुर्दोषो
 लभ्यते तदालम्बनकलाभिः किमित्यभिधापितदप्यसदेवेति बोध्यम्॥ एवं दायां शानभिधायाधुना पिण्डनिर्गमजीवश
 र्मायुर्दायानयनमाह॥ ॥ गोब्जास्तत्त्वतिथिप्रभाकरतिथिस्वर्गानरवाः पैण्डजेनैसर्गेन खभूद्विगोधति
 नखाः पञ्चाशदकी दृष्टाः। दायां शाः स्वगुणैर्हता द्विभगणां शाः प्रासमाद्यायुषीस्वर्गी प्राश्च समादिजैवमि
 भहत्त्वांशैर्घटी दन्वितम्॥ २३॥ अर्कादितिलवज्जो पेपज्जमी। अर्कमारभ्येत्यर्थः॥ अत्र समादिपूर्वोक्तरीत्या ग्रा
 ह्यम्। शेषं स्पष्टम्। स्वर्गो प्रादति। सर्वेषां ग्रहाणां दायां शा एकविंशत्याभक्तालम्ब्य घटीदिजीवशर्माचार्यमते आयुः स्या
 त्॥ नहुल्यादिदायां शेषोऽष्टभक्तेभ्यो लब्धघटीमुखेन युक्तं कार्यमित्यर्थः। पिण्डासुर्वर्षादि साधनोपपत्तिः प्रागुक्ता। नै
 सर्गिके पिदायां शवर्षाद्यानयनयुक्तिः सैवा एवमेव प्रकर्तव्ये जीवशर्मोक्तचन्द्रजदतिसारावल्यामुक्ते अर्काद्देहा

रामः
 ७५

न्यादिकमत्रापिकायेमित्युपपन्नम्। अथ जैवे युक्तिः। जीवशर्मा। सप्तदशैको द्वियमावसवो वेदाग्रयोग्रहेन्द्राणां
 सप्तवर्षाण्युच्चस्थानां नीचस्थानामतोर्द्ध्वम्। मध्ये त्वनुपातात्त्वादानयने शेषमत्र यत्किंचित्। पिण्डासु एव का
 र्यैतत्सर्वं गणितं तत्रैवैरिति॥ अतस्त एव हानि संस्कृता दयां शा अत्रापि ग्राह्या इत्युपपन्नम्। उच्चस्थेद्युचरेदा
 यो शा भगणां शमितास्तत्रैवः परमं परमायुरगं शतुल्यं परमायुस्तु सप्तद्विदिनं विंशत्यधिकवर्षशतम् ।
 १२०।०।५।०० अत्र पञ्चदिनानित्यत्काशेषमायुः १२० परमायुश्चेन्न तावद्दूतम्। अतो नुपातः॥ यदि भगणां शमि
 तैर्दयां शैः ३६० प्रमायुः सप्तमांश १३० तुल्यमायुस्तदैष्टैः किमिति। अत्र हरघातो हरः २५२० गुणाः १२० एतौ
 गुणेनापवर्त्यैवैकविंशतिर्हरैः २१ अतो दयां शाः स्वर्गप्रावर्षादिजैवमायुरित्युपपन्नम्। अथ पञ्चदिनेभ्य
 आयुः साधनार्थमन्ये नुपातः। यदि भगणां शैः ३६० पञ्चसप्तमांशा ५ आयुस्तदैष्टैः किंलब्धं दिनादिभवति। त
 त्रयल्लब्धे फलानयनार्थमन्येपि षष्टिर्गुणः ६०॥ एवमत्र गुणघातो गुणः ३०० हरघातो हरः २५२० गुणहरो गुणे
 नापवर्त्यैव हरैः किंचिदपिका अष्टौ लभ्यन्ते तत्र सत्यन्तरत्वादैष्टैवोपात्तास्ते नैव महदित्याद्यस्युपपन्नम्। अत्रैव गु
 णहरेः षष्ट्यापवर्त्यैव लवतः शरघादिवेदभागाष्टघटीभिर्गद्यमिति मिश्रैरपि सुष्ठु क्तम्। अथ प्रसङ्गात् प्रपत्तिक्रमप्र

१०५ म. ॥ १२० ॥ एषु पञ्चदिना न्येकवर्षद्विसप्तत्यंशालिकानि १२२ समच्छेदविधिना सं
 योज्य ज्ञानपरमायुः ॥ ५६५१ ॥ अस्मत्प्रमाणायुः ॥ ५६५१ ॥ अथ भगणंशमिते दीयांशेरेतावदायुः ५६५१ ॥ स्तदेष्टैः
 किमिति ॥ अत्र दिनादिकलीषमनाय पुनर्भगणंशागुणं केस्तुत्यगुणहारयोरपगमेग्रहः स्वेच्छेहीनः सचेत्पुद्गुही
 नोभयक्कादिशेषेषभागीकृतः सन् ॥ कवेदुर्न गैर्ह गवेदखाक्षैर्विभक्तेदिनाद्यंभवत्येवमायुरिति प्रकारेण नि
 ष्यद्यते ॥ एकदेशिनस्तच्चस्थेग्रहं शून्यमितमुच्चग्रहान्तरं स्यात्तदानीमेव परमायुरांशमितमायुर्भवति यदेव
 ग्रहान्तरं शून्याधिकं स्यात्तदानुपातः ॥ यदि शून्यमितैरन्तरांशैः परमायुषांशोलभ्यते तदेष्टग्रहोच्चान्तरभागेः कि
 मिति त्रैराशिकेन वा सन्ध्यावर्णयन्ति ॥ ॥ श्रीमच्छिवगुरुचरणान्प्रणम्य राशेः खहरत्वेन फलान्नत्यादेतद
 युक्तमेवेति यदयं ब्रह्मसिद्धिद्वं सोविदां कुर्वन्मुनिर्यस्य सप्रहरघाते सप्तैव भवन्तीति न खहरत्वमिति वाच्यमा
 स्वगुणः स्वमिति पाटीगणिते केः ॥ तस्मादपहिति पाटीगणितेन सूत्रेण यदुक्तं तत्पाटीगणितानभिज्ञतया यष्टिसाधनं भा
 स्करेकं विषुवद्विबसेव्यभिचरतीति सुन्दरसिद्धान्ते ज्ञानराजोक्तिवत्प्रत्यारम्भेयम् ॥ यदप्यायुष्यताशून्यमितैरन्तरांशैर्व
 सीदिपरमायुरांशोलभ्यते तदेष्टैः किमिति त्रैराशिकेण फलं दिनाद्यंभवतीत्युक्तं तदपि फलमन्यजातिमध्ये तदिति पा

रामः
 ७६

दीगणिताः सन्नाहेवेति बोध्यम् । वस्तुतस्तु दिनादिकमेव फलं मायातिपरंतत्र हेतुरपरदतिबहुक्तमित्युपरम्पते । अथे
 तेषु सिद्धेषु पिण्डायुष्युलगायुरानयनमाह ॥ ॥ स्याल्लिप्ताः खनखोद्धृता विभक्तनो वर्षादिपैण्डान्त्रिके
 स्मिन्मायुः ॥ ॥ विभक्तभाः विराशिलग्नस्य शेषमुत्तानम् । अत्रोपपत्तिः । बृहज्जातके । होरात्वं श्रुतिममायुः प्रय
 क्तीति पिण्डायुः प्रकरणेभिहितत्वात् । लग्नमुक्तं यवांशतुल्यमायुः सिद्धम् । ततो नुपातः । आभिः कलाभिः २५० चेदेको
 नवांशस्तदेष्टु विराशिलग्नसिद्धाभिः कतीति नवांशाभ्युः ॥ एकेन नवांशेनैकं वर्षं तदैर्भिर्नवांशैः कियन्तीति नवां
 शसमान्येषां युर्वर्षाणीत्युपपन्नम् । पिण्डायुर्वदेवाऽसृज्जीवशर्मैके कर्तव्य इत्युक्तेस्तत्राप्येतदेवायुरित्युक्तम् । न
 च शायुषि पिण्डायुषि चाश्रयप्रतिमं लग्नमायुरिति सर्वे जीतककृद्विरुक्तमस्ति । आचार्योक्तप्रकारेण त्वं शायुषिलग्न
 यः परमं द्वादशवर्षतुल्यं पिण्डायुषि परमं नववर्षतुल्यं मागच्छति तत्र को हेतुरिति चेत् । शृणतर्हि । पिण्डायुषि होरा
 त्वं श्रुतिममायुर्ददातीत्युक्तं तत्र न वै नवांशादतिपरमं लग्नमायुर्न वै वर्षाणि । अंशायुर्दयेतु किं त्वत्र भांशप्रति
 मं ददातीत्यभिहितं तत्र अपदोपादानस्येदं तात्पर्यं । लग्नमायुस्परशेर्नवमांशे वर्तते सराशिर्मेषादेर्यावत्संख्यो भवति
 तावन्तरेषां दति । अर्तं शायुषि परमं लग्नमायुर्द्वादशवर्षाणीति सिद्धम् । अंशायुषि वीर्यान्विता राशिर्मेषायुः प्रेप

शो. म. ॥ स्त्रीनि सर्वैरुक्तं पिण्डाद्यायुर्द्वयेषु तु केनापि प्राणाणिकेन तथानोक्तं केनचिदेकदेशिनोक्तं तन्मतं भेदे ब्रह्मसंमतत्वादेशु तुल्यमेवायुग्निपूर्वमतं साधु। अतएवाह ॥ । निखिलैस्तदंशकसमं कैश्चिद्रतुल्यं स्मृतम् ॥ ॥ स्पष्टमात्राचम्रीपतिः। आयुश्चैतेष्वबलाक्षयलगेविहाय राशीन्कृतलिप्तिकेन। भक्ते द्विशत्याफलमब्दपूर्वयत्स्याद्विलग्न्यायुः। तच्च योज्यम् ॥ ॥ एतेषु पिण्डादिषु आयुषु। अबलं चार्थाद्वलेन तलगतस्मिन्। अबले बलाक्षये कालमिदं त्यर्थः। लग्नराशीन्विहाय शेषभागानां कलाद्विशत्याह तालम्भमब्दादिपक्षे लग्न्यायुषिलग्न्यायुर्निमित्तं योज्यं संग्राह्यमित्यर्थः। चर्मणि द्वीपिनं हन्तीति वल्लगायुषेति निमित्तं सप्तमी। आयुश्चथाप्येषु बलाक्षयलगेति पाठेऽपिशब्देभिन्नक्रमस्तेन बलाक्षयलगेऽपि। अबले बलवत्यपि बालगे इत्यर्थः। बलाक्षयलगे पीतकथनमंशपूर्वलग्ने बलवत्यपि किंचित्त्वयुषिनसेप्यमित्येतदर्थमिति निर्दिष्टः सम्यगुक्तमासूर्यज्योतिषिकैस्तु आयुस्तथैतेष्वबले विलग्न्ये इति पाठः कल्पितः। न चासौ युक्तः। बलवतिलग्न्ये सत्यापुरनिर्देशे न्यूनतादोषप्रसङ्गात् ॥ केचित्त्वायुस्तथैतेष्वबलाक्षयलगे इति पठित्वा तथेवायुः साध्य राशितुल्यवर्षे योज्यमित्यर्थः। बलवतिलग्न्ये सतीति व्याचक्षते तदपि न चतुरस्रम्। रुजलेतरे राशितुल्यवर्षे योगेनार्धशस्त्रविरोधाद्बलेत्वायुषोऽनुक्तत्वा न्यूनतादोषतादवस्थ्याच्च ॥ अथ प

रामः
७७

वांस्तदा राशितुल्यमिति परैः कल्याणवर्मगुणाकरादिभिरुक्तं राशिनवांशनाथयोर्बलिनोः स तो राशितुल्याद्भु
 क्तं लग्नांशायः कार्यमित्यर्थतएव सिद्धम् ॥ अन्यदप्याह ॥ ॥ तेनाह्यमन्यैर्यदंशायुर्वत्तु ॥ ॥ अंशैः समम्
 युरंशायुषा तुल्यं मंशायुर्वत् तेन तुल्यमिह्यदिनावतिप्रत्ययः ॥ यल्लग्नयुः स्याल्लिप्ताः खनखोद्धता इत्यादिप्र
 कारानीतं तत्तेन राशिनाथे बलोपेते राशितुल्यं युक्तं कार्यमंशेशबलिन्यंशसमेन युक्तं कार्यं दिगुणं कार्य
 मितियावत् ॥ एवमन्यैरुक्तं सिद्धान्तमाह ॥ ॥ अथ चांशतुल्यमखिलोक्तं ग्राह्यमेवादिमम् ॥ २४ ॥ अ
 नैवकारे भिन्नक्रमेणाखिलोक्तं मंशतुल्यमादिममेव ग्राह्यमित्यर्थः ॥ अथैषां चतुर्णामायुषां व्यवस्थामाह ॥ ॥ अंशा
 युश्चतना बिभेधिकबलैर्पैः ॥ इति सर्गविधौ स्यञ्जे तुल्यबलं द्वयोर्पुतिदलं तज्जायुषोश्चेन्नयः ॥ आयुषि त्रि
 बलैर्निहल्यैव पुतिर्वैर्यैक्यहृद्वा त्रिजायुष्युत्था त्रिबलोपजेव मुदितं चेद्दीनवीर्यीस्त्रयः ॥ २५ ॥ अत्राधिक
 बल इत्यत्र लिङ्गं विपरिणामेनाधिकबलाणामिति तद्विशेषणं बोद्धव्यम् ॥ स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यभिधामेन त
 नुश्चतस्रस्त्रीलिङ्गत्वात् ॥ षड्पादिकं षड्बलैक्यस्य शोधिकबलस्तत्रलगेधिकबलैः शयुः सध्यं सूर्येधिकबलैः पिण्डा
 युश्चतस्रसर्गिकं साध्यम् ॥ चलेन्यार्कचन्द्रास्त्रयोपि हानवीर्यास्त्रिरूपा ल्यबलास्तदाजीवशर्मा पुद्गलस्य ॥ यस्य च

45

रामः

२६

गार्हपत्येनान्तरात्रानुपातः। यदि बलद्वययोगार्धेनैतदायुषोर्ध्वलभ्यते तदायुः प्रापकैतद्वलेन किमित्यत्र हरस्फुटं
शयोः परिवृत्तौ द्वययोगो द्वयं हरे स्वेवेति तुल्यत्वाद् द्वयस्य नाशे कृते एतदायुष एतद्वलं गुणो बलद्वययोगो भाजकः।
वमेव द्वितीयायुर्द्वयं तद्वलं गुणो बलद्वययोगो भाजकः। एवं भाजकयोरैक्ये तत्तदायुस्तत्तद्वलेन संगुण्य योगं बलैक्ये
न भजेत्तद्वयमिष्टायुर्भवतीत्युपपन्नम्। एवं त्रिषष्टिद्वयधिकबलेषु मध्यबलेषु चोपपत्तिर्विद्या। अतुल्यबलाद्वय
त्रविषष्ट्यंशपर्यन्तं बलं समत्वं विवक्षितमिति केचिदुक्तं तदसद्। तम्। यतस्तद्वयं तुल्यबलत्वे प्रकारद्वयसा
धितमिष्टायुषस्तुल्यत्वे पलभेन लाघवात् त्रिजायुर्येत्यास्तिलवद्वयैवाक्तं स्यात्। तस्माद्द्वयं न त्वं मध्यमत्वं तुल्यमा
दायतुल्याधिकतेत्येव संसीद्धेन मिति मन्तव्यम्। किंच पराशरेण त्रिजायुर्योगस्य तृतीयांशं विहायैव मिष्टायु रुक्तम्।
आयुश्च परमं हत्वा स्वेन स्वेन बलेन चाविभजेत्तद्वययोगेन ग्रहाणां दायसद्वयं सति। तस्माद्विषष्ट्यंशपर्यन्तं बलसाम्यं
ग्राह्यमिति पक्षेन युक्तं। अतुल्यायुर्योगार्धेन्यायुस्तृतीयांशो वा कार्यस्तद्धीधराचार्यसंमतं मिष्टायुरिति श्रीपति नो
क्तं तदसद्। यत आह श्रीधराचार्यः। अंशायुर्लघुवीथेण पैण्डुभानोर्निसर्गजम्। हन्याच्चा न्दे पासर्वाणि संपादयेत्कत्रभा
जयेत्। अतः चार्कचन्द्रवीथीणां संयोगेन स्फुटं फलम्। वर्षादिकं भवेदायुः श्रीधराचार्यसंमतमिति॥ अथ स्वेन बलसाम्ये

श्री-म-दिलक्षणतेशाशुरेवबहुसंभवत्वाद्वाह्यतथेदन्मयः केषांघटतइतिवदति॥ ॥ अत्येर्द। नब। नोब। लोषड। पि
 केवीर्योग्रहश्चोदयेभिन्नंस्वस्वमतेस्मृतायुरितायत्प्रोत्तेर्यवस्थापितम्। अंशायुर्वहसंमतेअकृतिग्रस्तस्य
 चसत्योदितस्यादमीष्टसुशीलपण्यसुभुजांनस्यादिदंपापिनाम्॥२६॥ अधिकेषडत्येबलेग्रहोलमंवामध्य
 बलमित्यर्थेत्सिद्धमाशेषमतिरोहितार्थेव्याख्यातंचस्वकृतटीकायामाचार्यैः। अत्रोपपत्तिः। षडेवबलानिसन्तीतिप्रत्ये
 कंयदिसंपूर्णालोकंरूपंयत्तंग्रह्यतेतदाषडूपाणिभवन्तीतिषडूपबलवान्प्रत्येकंसंपूर्णबलोपपन्नोबलीयुक्तएवाष
 डूपादधःसंनिहितमध्यबलेषडूपाणामधःसंनिध्यंलक्ष्मीत्मकत्रिरूपपर्यन्तम्॥मध्यबलाधःसंनिहितंत्रिरूपाल्पही
 नंबलमिति युक्तमेव॥अथशिष्यभ्रांतिनिगसार्थमाह॥ ॥ हानिर्योस्तमितेरिभेष्यनुमतांशोत्येत्पबुद्धानत
 द्यस्माच्चैष्टिकआश्रयेस्तिनिखिलेःपिण्डादिभूत्प्राततः॥आयुःसौरमिदंयतोब्दगणनासौराक्षतःसूरिभिः
 प्रोक्तंसममसद्यत्पकथितंनक्षत्रकंसावनम्॥२७॥ केनचिदाचार्येणअस्तमितेरिभेयाहानिरर्द्धंअंशु
 स्यासांशोत्येआयुर्दोषेअल्पासौबुद्धिश्चतयाहेतुभूतयाअनुमतास्वीकृतानसदितितन्मतंनसमीचीनमित्यर्थः। अल्पा
 बुद्धेतिक्लृप्तेनतीयाशेषमाकरेस्पष्टम्। एवंमनुष्यायुर्विधिवद्व्यवस्थाप्याधुनातत्परमायुरन्यप्राणिनांपरमायुःपुरः

सरेमायुर्दशमयनंचाह ॥ ॥ पञ्चाहंमखभूसमा १२०॥५॥ नृकरिणां व्याघ्राद्यजादेर्नृपा १६ गैकात्सो
 श्रजिना २४ स्तथोश्रवरयोस्तत्वानि २५ सूर्याः १२ शुनामा अश्वायुः परमंरदा ३२ नृवदिहानीयायुरेष्टं
 परायुर्निघ्नं नृपस्युषाचविहृतं तेषां स्फुटायुर्भवेत् ॥ २८ ॥ एतदप्याकरे स्फुटमा उपपत्तिस्तु यदि मत्तुष्य प
 रायु १२०॥५॥ पाप्रमाणीभूतेनेदमानीतं मनुष्यं वक्ष्ये पुरश्चादीनामवाप्यते तदा स्वस्वपरायुषा किमित्यनुपातेन सु
 गमा ॥ ॥ सवासनाया समकारिवृत्तिर्दिवाकरेणामलकेशवोक्तेः ॥ सलग्नखेटायुष एष तत्र दायार्थिकारः परिपूर्ति
 मागात् ॥ ५ ॥ इति दिवाकरे प्रणीतायां केशवपट्टतिथीकायां प्रौढमनोरमाभिधायामायुर्दशध्यायः पञ्चमः ॥ ॥ अ
 थ दशाध्याय आरभ्यते ॥ तच्छ्रद्धा दशास्वरूपं तदुभाभुभफलंचाह ॥ ॥ यस्यायुर्ग्रहसौ दशास्य च शुभेष्टौ च
 स्वभांशे तथा रोहीनी च परिच्युतस्य यदि सा कशरिनी चांशभे ॥ त्यक्तौ चैत्ववरोहिणी भवति सामर्थ्यो
 च मित्रस्वभांशे सदृष्टयुतस्फुरत्करवलिष्टेष्टाधिके स्याच्छुभा ॥ २८ ॥ यस्य ग्रहस्य यदायुरसौ अस्य दशा
 स्यात् ॥ अत्रादस्य दशविधीयमानलिङ्गतांशैर्त्यहियत्ता प्रकृतिर्जलस्येत्यादौ प्रसिद्धा देवेयुगसहस्रेष्वेष्टाः क
 लौ सुतौ नृणामित्यस्मव्याख्यावसरे लिखितं चक्षुरस्वामिना ॥ सर्वनाम्ना विधीयमानानृघम नलिङ्ग ग्रहणे कामचारि

श्री-म-
८०

दिदृष्टोच्चस्वभांशे वर्तमानस्य ग्रहस्य दशाशुभा स्यात्। भं चांशश्च भांशम्। दृष्टश्च उच्चं च स्वश्च तेषां भांशं तस्मिन् पित्रस्ये
वृत्तस्य वा स्वस्य वाराशौ न वांशे वा तिष्ठतौ ग्रहस्य दशाशुभा स्यादित्यर्थः। नीचपरिच्युतस्य दशारेहा स्यात्॥ यदि नीचपरिच्यु
तौ ग्रहः अरेः शत्रोर्भाचस्य वा अंशके न वमांशे स्यात्तदा रोहिणी दशाशुभापिकृष्टा स्यात्। मिश्रफलदा भवतीत्यर्थः। त्यक्त
मुच्चं येन स तथा तादृशी ग्रहे दशाः वरोहिणी स्यात्। दयमशुभफलप्रदा। उच्चमित्रस्वराशीनां न वांशे यदि त्यक्तोच्चो ग्रहः स्या
त्तदा वरोहिणी दशापि मध्यास्मत्। सदृष्टयुतस्फुरत्कल्बलिष्ठेष्टाधिके ग्रहे सति दशाशुभा स्यात्। सद्भिः शुभग्रहेर्दृष्टयुतः
सदृष्टयुतः। स्फुरन्तः करयस्य स तथा। बलिष्ठः षडूपाधिकबलवान्। दृष्टेनाधिकदृष्टाधिकः अत्र कर्मधारयः समासः। तदे
तदुक्तं बहज्जातके। भृष्टस्य तु द्वादशे ग्रहे संज्ञामध्याम वेत्ता सुहृदुच्चभांशे। आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य चारिभागे षड
मा भवेत्सा। लग्नदशायाः फलं तत्रैवोक्तम्। उभये मध्यपूजिता द्रेक्षाणेश्वरभेषु चोत्क्रमात्। अशुभेष्टसमास्थिरे क्रमादो
रायाः परिकल्पिता द्योति॥ इदानीं दशाक्रममाह॥ ॥ स्यादाद्याहिदशाधिकौ जः सदहाङ्गाकीब्जकानीततस्तत्क
द्वादियुजामथ द्विबहवो वीर्यक्रमेणैव हि। चेदोजः समतायुषाधिकतयायुस्तु ल्यता चेदृशमौह्यात् स्यादुदि
तक्रमान्क्रमविधौ वीर्यहितत्रोच्यते॥ ३०॥ अङ्गाकीब्जकानां लग्नसूर्यचन्द्राणां मध्येऽपेक्षयायः किंचिदप्यधिकं षड्

रामः
८०

लैक्यस्तस्याद्या दशा स्यात्। बलसाम्येयस्यायुर्वर्षाण्यधिकानितस्य प्रथमा दशा। आयुः साम्ये तु पूर्वपठितस्य प्रथमा द
 शा। लग्नार्कचन्द्राणां लग्नार्कयोर्लग्नचन्द्रयोर्वीर्यलायुषोः साम्ये लग्नस्य प्रथमं पठितत्वादाद्या दशा। सूर्येन्दोर्वीर्यलायुषो
 स्तुल्यत्वे सूर्यस्य प्रथमा दशेत्यपि ध्येयमाकेचिदत्रार्द्धेन्दूदसानामिति पठन्ति। तदयुक्तम्। लग्नार्कचन्द्राणामिति के
 मस्य सर्वैः पठितत्वात्। तथा च गर्गः। बली लग्नार्कचन्द्राणामिति। बृहज्जातके। उदये रविशशाङ्के। तिलघुजातके लग्ना
 र्कशशाङ्कानामिति। श्रीनाभेयपद्धतौ लग्नार्कशीतरीश्रीनामिति। सारावल्याम्। लग्नार्कशीतरीश्रीनामिति। होरामकर
 न्दे। विलग्नार्केन्दूनामिति। श्रीपतिपद्धतावपि। लग्नादित्योदुपानामिति। एवं सर्वेषां प्रामाणिकरीत्या पाठक्रमान्तस्य
 च वलायुः साम्ये दशाक्रमनिर्णये प्रयोजकत्वाच्च। कौञ्जकानामिति पाठः। साधीयान्। अज्वएवाञ्जकः। स्वार्थेकप्रत्ययः।
 ततो नन्तरं लग्नार्कचन्द्रान्यतमस्य यस्य पूर्वा दशा तस्मात्केन्द्रपणफरापोक्लिमस्थानां ग्रहाणां दशाः स्युः केन्द्रस्थस्य पूर्व
 दशानन्तरं पणफरस्थस्यानन्तरमापोक्लिमस्थस्येत्यर्थः। अथ यदि केन्द्रादिगतादिग्रहादयो भवेयुस्तदावश्यमाणवी
 र्याधिक्यशालिनो ग्रहस्याद्या दशा तदनन्तरं ततोऽप्यजवस्यतदुपरितस्मादप्यल्पबलस्य दशा स्यादित्यर्थः। यदि रवीन्द्र
 न्यतरस्याद्या दशा तदा तत्केन्द्रादिस्थलग्नस्यापि दशा स्यादिति बोध्यम्। बलसमत्वेधिकवर्षदातुः पूर्वा दशानन्तरमल्प

प्रेम

59

वर्षादनुदेशः स्यात् । वर्षसाम्येतुमौढ्यात्सूर्यसंविध्यवशेनास्तमनादुदितक्रमाद्दशास्यात् । मौढ्यादिति ल्यबो पेपञ्चमी
मौढ्यमुप्रायेत्यर्थः । यस्येनासन्नभावेनास्तप्राप्तस्यपूर्वमुद्रमस्तस्यपूर्वादृशनन्तरोदितस्यानन्तरंदशा । अत्रोदयसाम्ये
उदितक्रमाच्चार्कसोभावनिजबुधेत्याद्युक्तक्रमाद्दशास्यादिति ध्येयम् । बहुजातकेवर्षसाम्ये प्रथमोदितस्यप्रथमंद
शेत्युक्तंतप्रप्रथमोदितस्येति सामान्यतः कथनमर्थद्वयलाभार्थम् । सूर्यवशात्प्रथममुदितः प्रथमोदित इत्येकोऽर्थः । प्रथम
मुदित उक्त इति द्वितीयः । अनयोर्मध्ये बहू संमतस्त्वप्रथमपक्षो मुख्य इतरे गौण इत्याहुः । तत्र सूर्यवशादुदयसाम्ये प्रथ
मपक्षेण निर्णया संभवैगौणपक्षेण निर्णये युक्त एवा तथा च यवनेश्चरः । वयोधिकोयः प्रथमोदितो वाग्रहः स पूर्वपठितो
दशेशः । अस्यार्थः । बलसमानतायांसत्यायोवयसायुष्माधिकः स पूर्वदशेशः । यदि चायुः साम्यमपि तदा सूर्यवशात्प्रथ
मोदृतोयः स पूर्वदशेशः । यद्युदयसाम्यमपि तदायः पूर्वपठितः सदशेश इति ॥ अत्रेदमवधेयम् ॥ चन्द्रस्याद्यां दशा
यां केन्द्रादिगानालग्नार्कभौमगुरुणांबलायुषोः साम्ये लग्नार्कयोः सूर्यवशात्प्रथमोद्रमनलक्षणप्रथमपक्षस्थसंज्ञा
दपरपक्षाश्रयणे नलग्नस्य प्रथमोक्तत्वादाद्या दशाततोर्कस्य द्वितीया । भौमे गुर्वेयः सूर्यवशाद्या गुदितस्तस्य तृतीया प
रस्पचतुर्थी दशा । उदयसाम्येतु गौणपक्षेण निर्णये प्राप्ते प्रथमं पठितत्वाद्भौमस्य तृतीया चतुर्थी गुरोरिति । अतएव मिश्रो

रामः
८१

क्तपदं तौ तस्यापि साम्ये प्रथमे दितस्य लगार्कचन्द्रारबुधादिकस्येति । यत्तु मिश्रकृतश्रीपतिपद्धतिटीकायां लग्नस्य त
 तीयाचतुर्थीसूर्यस्येत्यादिदृश्यते तल्लेखकदोषात्पतितसितित्थेयम् । द्दं पुनरिहा वधेयम् । यदि केन्द्रे कोपिनग्रहस्त
 दापणफरस्यस्य पूर्वादृशानन्तरमापोक्लिमस्यस्येत्यादि । तदा हवराहः । नहिनफेलविपाकः केन्द्रसंस्थाद्यभावे भव
 ति हि फलपत्तिः पूर्वमापोक्लिमेपि । द्दार्बीलग्नदृशाप्राथम्ये सतितत्केन्द्रादिगग्रहदृशाक्रमावगमार्थं बलं साधयति ।
 ॥ ॥ चेल्लग्नदृशास्वभावजफलप्लौजांसिपाकक्रमे ॥ ॥ भोजसिखस्वषडुलैक्यानि । पाकक्रमद्वितीयमि
 त्तसप्तमी । पाकोदृशासत्क्रमनिमित्तबलानि स्युरित्यर्थः । शेषं स्पष्टम् । अत्रोपपत्तिः । लामिकदृशाप्राथम्ये लग्नाद्वावाः स
 नीतिलग्नत्केन्द्रपणफरादयो भाषाः सिद्धा जातास्तथासत्येकोभावांशतुल्ये मुख्ये केन्द्रे न्योगौणकेन्द्रे स्थितद्वितिसंपूर्ण
 न्यूनभावफलात्मिकासाम्यगौणकेन्द्रादिस्थित्वावचनादुलेन च दृशाक्रमविचारे प्राप्ते समभावफलेषु सर्वेषु ग्रहेषु
 यथास्थितत्वेन निर्णयो यस्याधिकं बलं पूर्वतस्तदृशाततस्तदूनबलस्येति । तत्र रूपतुल्ये समभावफलेकल्पिते तत्रा
 पातः ॥ यथाखिलस्वगानां रूपतुल्ये समभावफले ग्रहस्थितद्वलतुल्यं बलं तदमुष्मिन्नायफले किमिति स्वभावजफलप्लौ
 जांसिखपुपन्नम् । अथार्कस्य चन्द्रस्य वा दृशाकं केन्द्रादिगदृशाक्रमज्ञानार्थं वीर्यमाह ॥ ॥ अर्केन्द्रोऽप्येतत्प्रथमा

अ. म.
८२

खगोदयबलाधिर्भेन्यवर्गेऽर्द्धितः॥स्वैर्वर्गेशबलैर्हृताबलमिहैक्यम्॥ ॥ स्पष्टमेतदाकरो।अथैकदेशि
मतमाह॥ ॥ मूलितैक्यपरे॥ ॥ परेआचार्यैरुपवदन्तिमूलसंजातंयेषांतेमूलितास्तदस्यसंजातंता
कादिभूतजितितत्तादृशानां सप्तवर्गस्थानामङ्गानामैक्यबलंस्यादिति॥अथप्रसङ्गेनरिष्टकरिष्टहस्बल
माह॥ ॥ अथैवंरिष्टदभङ्गजेऽधिकबलौभङ्गानतदारिष्टहृत॥ ३१॥ खगोदयबलाधिप्रित्यनेनैवप्र
कारेणरिष्टदभङ्गजेबलैसाध्यैर्दृश्यर्थः।अत्रप्रगृह्यत्वाभावःप्रामादिकः।अतोरिष्टदभङ्गजेबहुबलैर्दृष्टिपाठ्यम्।ए
वंरिष्टदभङ्गजेबलैसाधितैस्तैतिसप्तम्यन्तत्वेनयथाश्रुतमेवव्याख्येयमितिवायदिरिष्टभङ्ग रिष्टकरापेक्षया
बहुवीर्यस्तदारिष्टभङ्गः स्यात्।अयमुक्त्यःपक्षः॥यदातयोर्बलसाम्यंतदानेनमुख्यपक्षेणनिर्णयमासंभवेपक्षान्तरेण
निर्णयसाह॥ ॥ भङ्गकूरिष्टकृतोहिताहितशुभासत्वंचनीचोच्चभास्तादस्याश्रयतांविचार्यमतिमानरि
ष्टस्यभङ्गवदेत्॥ ॥ भङ्गकूर्योद्विष्टभङ्गकुः॥अत्रइलोपेपूर्वस्मदीर्घदृष्टिसूत्रेणदीर्घत्वम्।अत्रवर्गद्वयथा
हर्तव्यम्।नीचोच्चभास्तादस्येत्पत्रादशब्देनमूलत्रिकोणस्थाधिमित्रमित्राधिमित्रगृहजयपराजयोत्पातानां सं
ग्रहः।मतिमानितिहेतुगर्भम्।तेनायमर्थःसंपन्नः॥रिष्टशभङ्गेअरयोर्वर्गेशिहोरादौशुभासत्वंसौम्यपापसंबन्धितं

रामः
८२

षासौ च त्रिकोणस्वाधिमित्रमित्रवैर्यधिवैरिगृहजयपराजयोत्पातास्तनी चेषु समाश्रितानां संबन्धित्वं हिताहितत्ववि
 शिष्टं विचिन्त्यम् । रिष्टेशभङ्गे शयोः सप्तवर्गेशान् सौम्यपापाम् दर्शितस्वोच्चादिनी चान्तसमाश्रितां श्रेते हिताय ते त्वहिता
 इति चिन्तयेदित्यर्थः । रिष्टेशभङ्गे शयोः सौम्यपापत्वचिन्तनं वि- यदर्शिततुङ्गादिनी चान्तसमाश्रयत्वं च हिताहितत्वेन
 चिन्त्यम् । तथा च श्रीधरः । वर्गनाथान्विचिन्त्यादौ सौम्यपापान् हिताहितान् । नीचोच्चगांस्तथान्यांश्च शोधयेन्तां न्यरस्पर
 मिति ॥ अत्र समस्यार्द्धमित्रत्वाद्धंशत्वेन हिताहितत्वसाम्यात् समोनगणनीयमिति प्रोचुः । एकेन शुभेन स्वममित्रमधिभि
 त्रं च । एकेन पापेन संमानममित्रमध्यमित्रं च ॥ द्वाभ्यां शुभाभ्यां समंत्रिकोणं स्वगृहं च । चतुर्भिः शुभैः समानः स्वोच्चोयु
 द्जयश्च । चतुर्भिः पापैः समो नीचस्वोत्पातिको पुद्बजितो स्तंगतश्च । तथा सति रिष्टकरस्य सप्तवर्गेशानां सौम्यपाप
 त्ववशेन स्वाधिमित्रादिगृहस्थितिवशेन दर्शितस्वोच्चादिवशेन च याहितसंख्याया चाहितसंख्यातयोरन्तरं कृत्वा
 हितमहितं याशेषं ग्राह्यम् । एवं भङ्गे श्वरस्यापि हितमहितं वाशेषं ग्राह्यम् । पश्चादरिष्टेशभङ्गे शयोर्द्वयोरपि यदि
 हितात्मकशेषं तदारिष्टभङ्गो यवारिष्टकर्तुरहितात्मकशेषाद्विष्टभङ्गः कुर्हि तात्मकशेषेधिकेरिष्टभङ्गस्तथारिष्ट
 हरस्याहितशेषाद्विष्टकरस्य हितशेषेधिकेरिष्टभङ्गो न्यथा तुरिष्टमेवेत्यप्याहुः ॥ अथ रिष्टकररिष्टहरबलात्तयने ताव

प्रौ-म-
८३

दुपपत्तिरुच्यते। वृद्धयवनः। हेतौपमृत्योर्बलिनस्तुवर्गेभङ्गस्तदारिष्टकराद्वलीचेत्। रिष्टकर्तृन्यूनबलस्यसप्तवर्गे
न्यूनबलोर्रिष्टकर्तृरपेक्षयारिष्टहर्ताबलिनःसप्तवर्गेबलाधिकस्तदारिष्टभङ्गेन्यथातुरिष्टमेव॥ अयमर्थःरिष्टकर्तृन्यू
नबलस्यराशौन्यूनबलस्तथान्यूनबलस्यहोराशौन्यूनबलइत्यादितदपेक्षयारिष्टभङ्गःक्ताबलिनोराशौबलीतथाबलि
नोहोराशौबलीत्यादि। अत्रप्रागुक्तयवनवाक्येस्यैर्दिवर्गात्मकत्वमित्यष्टौवर्गास्तोरिष्टेशभङ्गे। शयोर्बलमष्टसुस्था
नेषुस्थाप्यतत्रद्वेस्थानेगृहसंबन्धिनीषट्स्थानानि। रादिसंबन्धीनि। अत्ररिष्टेशभङ्गे। शयोर्द्वयोरपिसप्तवर्गेशबला
नांसांमेयसास्थितसत्तद्वर्गेशबलेननिर्णयइतिस्थितौसुगमार्थमष्टतुल्येसमबलेपूर्वस्थापनेनसाकमेकक्रमता
भार्थकल्पितेनत्रैराशिक्रम। द्वयोरपिर्वर्गेशानां सर्वेषामष्टतुल्येसमबलेस्थितेयदि राशीशस्याष्टतुल्येसमबले राशि
स्थबलतुल्यबलंतदास्मिन् राशीशबलेकिमिति राशिस्थबले सशीशबलेनगुणनीयमष्टभिर्भोज्यमेवं राशिसंबन्धि
द्वितीयस्थानस्थबले राशिनाथबलेनगुणनीयमष्टभिर्भोज्यमनयो र्यो गे राशिस्थबलमेकस्थानस्थमेव राशीशबले
नगुणयंचतुर्भिर्भजनीयमित्युपपन्नम्। एवंहोरादिस्थबलेहोरादीशबलेनगुणयमष्टभिर्भोज्यमित्युपपन्नम्। यद्वा
द्वयोरप्यष्टस्थानस्येतुल्येसमेबलेस्थितेयदि राशिस्थसमबलेष्टतुल्ये राशीशबलतुल्यबलंतदास्मिन् राशिबलेकिमिति

रामः
८३

सरावरशिस्वरशीशबलघातोऽभक्तोनिष्पन्नदस्यनयोः पक्षयोर्नकोपिविशेषदतिमिश्राः। पञ्चादेषामैक्यं सर्वब
 लमितियुक्तमायत्तसर्वबलमधिकं तन्मूलमप्यधिकमिति सर्वबलस्य मूलग्रहणेन कापि हनिः। यत्तु प्रत्येकं मूलमा
 दा यत्तदैक्यं सर्वबलमिति मतं तन्निर्मूलत्वाद्दुपेक्ष्यमा किंच यत्र रिष्टहर्तुर्बलयोगाद्रिष्टकृतो बलयोगो धिकस्त्वरिष्टह
 र्तुर्बलमूलयोगाद्रिष्टकर्तृबलयोगः स्वल्पदत्त्वादिदूषणं धीमद्विरवलोक्तम्। यत्तु श्रीपतिनेष्टकृत्तुबलयोगो रन्त
 रादुलमित्युक्तं तत्र मतस्तथा सति रिष्टकरस्य भङ्गकरस्य बावलपूर्णपदोच्चवेष्टावलयोगोरूपं तदेष्टकृत्तुलैयोः साम्या
 तदन्तरबलेभूत्ये सर्वबलस्य भूत्यत्वात्पङ्कलपूर्णपिग्रहोरिष्टकर्तृरिष्टहर्तुवानस्यात्स्वप्राचीनश्रीधराचार्यविरो
 धश्च। अन्यान्यपिदूषणानि श्रीकेशवप्रणीतटीकातोध्यवसेयानीति संक्षेपः। अथ शुभासत्त्वमित्याद्युदाह्रियते। तन्ने
 दंसप्तवर्गचक्रं ग्रहाणाम्। अथ रिष्टकर्तृभौमश्रुतः शुभात्मकस्त्वोच्चस्थश्च शुभात्मकमित्रगृहस्थः पञ्च सैर्याकसौ
 ष्यवर्गस्थे भौमहोरेष्टश्चन्द्रश्च शुभात्मकमित्रगृहस्थो भौमश्रिंशंशेष्टो गुरु रेकशुभात्मका धिमित्रगृहस्थ इति शुभा
 त्मकयोगेहितसंख्या जाता १२। एवं भौमोदिसंख्याकपापवर्गस्थे भौमराशीशः शनि रेकपापात्मकशत्रुगृहस्थो भौम
 दिक्काणादित्रिकस्वामी शुक्रश्रुतः पापात्मकास्तंगतश्रुतः पापात्मकनीचस्थश्च भौमहादर्शोबुधश्रुतः पापात्मका

श्री.म.
८४

संभवे हि शुभात्मकस्वर्गहस्त्विति हि पापात्मक इति तद्योगे जाता चाहित संख्या २८। हिताहितसंख्योरन्तरेण प
महितात्मकं भौमस्य ११। एवं रिष्टहर्तुर्गुरोर्हिताहितसंख्ये १२। ८ अनयोरन्तरे शेषं हितात्मकं गुरोः। अत्र रिष्टकर्तु
र्भौमस्याहितशेषाद्विष्टहर्तुर्गुरोर्हितशेषमल्पमित्यरिष्टमेव। अत्रेदमवगन्तव्यम्। यत्रोच्चत्रिकोणं स्वर्गहं च प्रा
प्तं स्यात् तत्रोच्चमेव ग्राह्यम्। यत्र तु त्रिकोणं स्वर्गहं प्राप्ते स्यात् तत्र मूलत्रिकोणं मेव ग्राह्यम्। अत्र तु खोच्चाधिमित्रग
हादिकं त्रिकोणाधिमित्रगहादिकं वा प्राप्तं तत्र बाधकाभावात् सकलमपि ग्राह्यमिति। अथ केन्द्रादिगेषु समवी
र्येषु यदैको बलिनः सप्तवर्गेन्यो निर्बलस्वसप्तवर्गेतदानयोः पौर्वापर्येण दशाक्रमनिर्णयेन्याये पूर्ववदृष्टान
संबलंतत्तद्वर्गशबलगुणितमेषां योगे पूर्ववत्सर्वबलं सिद्धम्। शेषोपपत्तिः सुन्दरमिश्रमवलोक्येति संक्षेपः
॥ ॥ श्रीरिष्टहर्तुर्दशाक्रमद्विजः श्रीधराद्योदितं कष्टेष्टप्रबलान्तर्गत्कचकृतंतद्युक्तिश्चन्यत्वस
त् ॥ ३२ ॥ व्याख्यातचरमेतत् ॥ इदानीमन्तर्दशानयनमाह ॥ ॥ अर्द्धस्यैकभगस्त्रिकोणागृहगस्यंश
स्य चास्ति नगं शस्याऽप्रे श्रुतुरस्त्रगो निजगुणैः पक्षैकं भेस्याद्वली। अंशादौ कुरु रूपमत्र समता कृत्वा
चनां शक्तिदामं शत्राः स्वदशाः एष कखलुलवैक्याप्ताः स्थिरन्तर्दशाः ॥ ३३ ॥ मूलदशापतेरेकभगस्यकरा

रामः
८४

शिखो गृहो निजगुणैः स्त्रीयगुणैः राशेहावरोहोच्चनीचेष्टकष्टादिभिरर्द्धस्यपक्तापाचकोभवति। त्रिकोणगृहगोर्नव
 मपञ्चमस्थानस्थस्त्र्यंशस्यपक्तास्यांता। अस्ते सप्तमेवर्तमानो ग्रहो नगां शस्यपक्चकः। चतुरस्रगश्चतुर्थीष्टमस्थानस्थः
 अङ्ग्रेश्चतुर्थी शस्यपक्ताभवति। मूलदशापतेरिति सर्वत्रार्थाहर्तव्यम्। अत्रग्रहद्वयपलक्षणं तेन लग्नस्याप्यन्तर्द
 शाभागीत्वमिति मिश्राः। चरहमिहिराचार्योऽपि। सहो रास्तेवंपरस्परगताः परिप्राचयन्ति। गर्गोऽपि। लग्नेन सहिताः स
 र्वह्यन्योन्यं फलदासका इति। बृहज्जातकटीकायां मुस्यलौदाहृतमेव तस्मान्न जकृतयवनजातके लाग्नीदशा जीवदशा
 प्रयातादत्तेन राणां सुधनानि सौख्यम्। सस्त्रं नरे देवा विवेकताचेत्येवमादि फलमपि लग्नान्तर्दशा संभवं गमयति ते
 न सर्वग्रन्थेषु ग्रहः पाचयतीति ग्रहशब्दाद्दृष्ट्यान्तर्दशा पाचकान लग्नमिति प्राचो मतं परास्तम्। एकमेक रा
 शो नवमपञ्चमान्यतरस्मिन् सप्तमचतुर्थीष्टमान्यतरस्मिन्वा यदि हि न्यादेयो गृहा भवेयुस्त्वदात्मध्ये यो न जगती
 तद्वीर्यवान्स एव पक्ता स्यात्। अत्रगुणाकारः। एकैर्दशदिभ्यः संभवन्ति नभश्चराः॥ एक एव तदातेषां दद्यादन्तर्द
 शां वलीति॥ अत्र युक्तिमाह भट्टोत्पलः। सर्वग्रन्थेषु एकैर्दशदिभ्यः कोणगृहं यदत्येकवचननिर्देशाद्दृष्ट्वा को वली स एवा
 न्तर्दशाभागीति। अत्रेदं चिन्त्यम्। यद्येकवचननिर्देशादेकस्यैवान्तर्दशा पाचकत्वं तर्हि नवमपञ्चमस्थितयोर्मध्ये ए

८५ कस्यैवान्तर्देशपाचकत्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तात्। तस्माद्युक्त्या एकस्यान्तर्देशेति न सांधुः। किंतु वचना
 दिवा। तच्चाचमयः। एकस्यैपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण। एकः स एव वर्तमानान्येतत्र स्थिता विहगा इति। व
 स्तुतस्तु। बहवश्चेज्जुते खिलाः। केन्द्रादिगाग्रहाः सर्वे ददत्येवापहृत्य चेति पराशरोक्तेरन्तर्देशाय दास्यात्ति चतुर्णामे
 क राशिसंस्थानाम्। बन्धनविनाशदैव्यं विदधात्सुभग्रहाणां त्वितिसारावल्यामुक्तत्वा निष्कर्षार्थं प्रतिपादकवरा
 हादिभिरेक राशिगानामेकोऽंशहरति बलीत्यादिषदनुक्तत्वाद्दृष्टितमयवचनस्य चक्रार्द्धहानिगुणकविषयकत्वा
 देक भस्त्रिकोणगृहगदत्याद्यामातेकत्वस्योद्देश्य विशेषणत्वेन ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वाच्चैक राशिगाः सर्वेऽपि अन्त
 र्देशपाचका इति। अतोत्रपक्षैकभेदे खिला इति पठितव्यम्। एकभेदवर्तमानास्ते ग्रहा अखिला अपि पक्षारः स्युरित्य
 र्थः। न च मय वाक्यादेकस्यैवान्तर्देशप्रदत्वं शङ्क्यमा तस्य चक्रार्द्धहानि विधायकहरनिर्णायकत्वादित्युक्तम्।
 हर्तति पदाम्ना न सामर्थ्यात् अन्यथा एकः स एव दातेति वदेत्। बहवश्चेदित्यादि पराशरवाक्यस्यायमर्थः। चेदे
 कभेदवो ग्रहाः स्युस्तदा ते खिला अपि यथोक्तं भागं मूलदशापतेरपहृत्य स्वभागं ददति प्रयच्छन्ति। अत्राखिला रामः
 इत्युक्तेऽपि पुनः सर्वे इति पदोपादानं सर्वेऽपि अन्तर्देशपाचकाः स्युर्न त्वेक इति दाढ्यर्थम्। ननु भवन्तु नाम समेधर्गं ८५

प्यन्तर्दशाप्रदाः कानोहनिस्तथाप्यन्तर्दशाक्रमः कथं स्यादित्यतो विशेषणद्वारेणाह॥ केन्द्रादिगादिति॥ एकराशिगा
 नांमध्येयः सर्वाद्यदशाप्रतेर्लगाकोब्जान्यतरस्मात्केन्द्रगस्तस्य प्रथमान्तर्दशा॥ तदनन्तरं पणफरस्थस्य तदनन्तर
 मापोक्लिमस्यस्य केन्द्रगेषु बहुषु यस्य दशाक्रमवीर्यं बहु तस्याद्यान्तर्दशानन्तरं तदूनबलस्य एवं पणफरापोक्लिम
 स्येषापि बलसाम्ये बह्व्युः क्रमेणायुः साम्ये प्रथमोद्गमक्रमेण तत्साम्ये प्रथमोक्तक्रमेणान्तर्दशास्यादित्यर्थः॥ सर्वाद्य
 दशाप्रतेस्त्वन्तर्दशाप्रतो प्रथममन्तर्दशास्यैव कार्य्या॥ तेन यस्य पूर्वदशा तस्यान्तर्दशापि पूर्वमेवेति दशाक्रमादन्तर्द
 शाक्रमः स्यादिति भावार्थः॥ अत्र बहुषु एकरीत्या पाठात्सठ क्रमादन्तर्दशाक्रमः स्यादित्येके॥ दशाक्रमादन्तर्दशेत्यन्ये॥
 त्रिकोणयोश्चतुरस्रयोरेकमेसहमेका बहुषु सत्सु पाठक्रमेण निर्णया संभवेदशाक्रमवशेन निर्णय इत्युभयोः पक्ष
 योः समुच्चयोननुबाध्य बाधकभाव इत्यपरे॥ अत्र ब्रूमः॥ ॥ मूलपाकपतिः पूर्वदिदात्यन्तर्दशां ततः॥ दशाक्रमवशाद
 न्येदद्युस्त्वन्तर्दशाग्रहाः॥ इति भगवद्गर्गवाक्यात्केन्द्रादिगादिति प्राग्दर्शितपराशरवाक्यात्तथा केन्द्रादिदायगस्य तु सर्व
 स्यमाकद्युसदा बलानि तद्बलसाध्यन्यधिकं हि यस्य। युचारिणस्तस्य दशाग्रमा स्यादन्तर्दशावाविदशाहूयावेति श्री प
 त्याचार्यैकेश्च दशाक्रमवशादेवान्तर्दशाक्रम इति॥ दायगस्य तु सर्वस्य सहगस्य दलं भवेत्। सुतधर्मगयोऽग्रशः पादं म

प्रा. मं.
८६

तिसुखस्त्रयोः। सप्रांशसप्तमस्यप्रक्रियाप्यधुनोच्यतइति पराशरजातके दशाईमेकगेहगस्त्रिकोणगोगुणांशक
मासुखेष्टमेसुगांशकं नगांशमस्तभस्थितइति ह्यालुगिपद्धतौ तथा अईतृतीयमई च तथाईसाक्षसप्तमभागम्। एकई
नवपञ्चमचतुर्थनिधनईसप्तानामिति भट्टोत्पलोदाहृतस्तथाचार्यवाक्ये त्रिभागभागीचत्रिकोणसंस्पदस्यादियवने
श्वरकाक्ये च पाठभेददर्शनात्सर्वग्रन्थेष्वेकरीत्यापाठ्यात् क्रमेणान्तर्देशक्रमइति पक्षेन चारुचातुरीगोचरः अत
एव समुच्चयपक्षोऽपि न रमणीयः। किंच यदि पाठक्रमवैयर्थ्यमिष्यते तद्दशादन्तर्देशक्रमः स्वीक्रियते तदा सर्वत्रैकव
चननिर्देशादेकराशिगानामेकस्यैव बलिष्ठस्यान्तर्देशस्त्वित्यनिष्ठापादनम्। ननु तथापि पाठक्रमादन्तर्देशक्रमइ
ति पक्षस्य बहुसंमतत्वात्तदनेन दशाक्रमवशादन्तर्देशक्रमइत्येकसंमतपक्षस्य बाधइति चेन्न॥ शतमेष्यस्थानां न
पश्यतीति न्यायादेकेनापि गर्गवाक्येन बहुना मिदानीं तन्वाक्यानामन्यस्थानीयानां प्रतिबन्धसंभवात्। तस्माद्
शक्रमवशादन्तर्देशक्रमइति मर्गेण कण्ठरवेणोक्तत्वादत्र भवेतोत्पत्तेनाप्यस्यैवाङ्गीकरणाच्चाप्यमेव पक्षो ज्याया
नित्यस्मदुरुणां मतम्॥ अंशादाविति॥ ॥ स्पष्टं समच्छेदविधानं लीलावत्याम्। अन्योन्यद्वयमिह तौ हरांशौ रा
श्योः समच्छेदविधानमेवमिति। स्वदशेत्यत्र स्वशब्देन मूलदशापत्तिः। अत्रोपपत्तिः। येन्तर्देशपाचका अईन्यादयो

रामः
८६

शयथाप्राप्तास्तज्जन्मन्तर्दशयोगोदशातुल्यद्वितावत्यसिद्धमातस्मादंशयोगेनदशातुल्यान्तर्दशलभ्यतद्वतिनिष्प
 न्वेतत्रसदृशच्छेदानामंशानांयोगेनन्तरंवाकार्यमित्युक्तेः किदांसमतां कृत्वेत्युपपन्नम्। अत्रोदाहरणमांशः

द	स	त्रि
१	१	१
१	७	३

समच्छेदीकृता एते

२१	३	७

 अथानुपातः। यदांशयोगेनानेन ३१ दशातुल्यान्तर्दशातदृष्ट्यक्

२१	२१	२१

 न्तर्दशेति। अत्रसच्छेदांशगुणदशायांसच्छेदांशयोगेनह्रियमाणा

१	१	१
१	७	३

यांकेदंलवंचपरिवर्त्येत्यादिनादशायांकेदोगुणोहरश्चतुल्यत्वात्तयोनीशोभविष्यतीति प्रागेवकिदांशकृत्वेत्यपिसा
 धूक्तमाएवंकेदापगमेकृते शघ्रास्वदंशयोगेनभाज्यान्तर्दशस्मादित्युपपन्नम्। इदानीं प्रत्यब्दमासद्युनिशाघटी
 जन्मसूक्ष्मफलज्ञानार्थविदशादिसाधनमाह ॥ इत्याभ्योविदशास्तौष्यपदशास्ताभ्यश्चसूक्ष्मफलम् ॥
 इत्यमुना प्रकारेण आभ्योन्तर्दशाभ्योविदशाः साध्याः। अयमभिसंधिः। अन्तर्दशाएवदशाः कल्प्याः। अन्तर्दशापतिर्दशा
 पतिः कल्प्यः। ततोर्द्धस्यैकभगद्व्युक्त प्रकारेणान्तर्दशमध्येविदशाः साध्याद्वतितथाविदशां दशां विदशापतिं दशेशं
 चप्रकल्प्यविदशमध्येउपदशाः साध्याः। एवमग्रेपिदृष्टव्यम्। तथासतिसूक्ष्मफलंस्मादित्यर्थः॥ अथान्यदाहम् ॥ प
 ञ्चाशोनदिनद्वयंतुकलयेत्यासुः कृतं दृश्यते॥ पक्षैः खेटलवान्तरेणचभवेन्मासान्तरंचायुषः प्रोक्तं नैस्तुद

प्रौ-म-
८७

शादिलग्नजफलंतेभ्योतिहग्न्योनमः॥३०॥ एककलातुल्येनग्रहान्तरेणयदिनवांशकलाभि २०० रेकुं वर्षत
दैककलमाकिमित्यनुपातेनायुष एकंदिनमष्टावत्वारिंशत्पटिकाश्चान्तरं पतति। ब्रह्मसौरार्थादिभिः पक्षे ग्रहा
णाभागाद्यमन्तरमस्ति। तेनायुर्दायस्यमासाद्यन्तरं स्यात्। किंचजन्मकालस्यपलमात्रान्तरेणलग्नपटुकलाअन्तरंते
नचदशदिनान्यायुषोन्तरं पतति। एवमायुषोन्तरे संजाते दशप्रवेशस्यान्तरं स्यात्। तथा सतितत्काली दक्षग्नफलंयैरा
चार्यैः श्रीपत्यादिभिरुक्तं तेभ्योतीतहग्न्योनमोस्त्वित्युपहासः। यद्यपियन्त्रैः स्पष्टतरोन्नजन्मसमयोवेद्योन्नखेटाः स्फुटय
त्यक्षेहि घटन्ते तस्यक्षेकार्यादिति प्रागुक्तमस्ति तथा कृते आयुषोन्तरमपि न पतति तथापि यदि जन्मकालग्रहादिसाधनं
स्पष्टतरं न क्रियते तदैतादृशमन्तरं पतति तस्मात्स्पष्टतरं तत्साधनं कार्यमिति शिष्यावधानार्थमेतदुक्तमिति बोध्यम्॥ अत
एव दशप्रवेशकालीनलग्नसाधनं वदति॥ ॥ शाकोब्दाजनिमध्यमार्कं भमुखं मासादितद्युग्दशब्दाद्यंतत्र
शके समादितरं निर्मध्यो दशद्वै भवेत्। घल्लीभूतदशष्टकृत्रिकु १३ हुताखाङ्क ८८० हुतद्युतासास्या
त्तावनिकादशब्दफलमुक्तद्युक्जनिद्युव्रजः॥३५॥ तस्मात्तावयवाङ्गणात्त्वक् रणात्साध्यादशादौख
गाः क्षेपान्जन्मखगात्प्रकल्प्य यदिवासाध्यादशासावनात्। ते स्पष्टाश्च विधिश्च संक्रमवशान्मासो दशादौ

रामः
८७

तनुःपूर्वोक्तंजडकर्मचात्रतुमयातल्लाघवंदर्शितम्॥३६॥ ॥ शक्रएवाब्दाःकल्प्याःजनिमध्यमार्क
राश्यादिकंमासादिकल्प्यम्तेनाब्दादिनायुक्तंदशयाभब्दाद्यंकार्यम्एवंकृतेयःशकउत्पद्यतेयच्चराश्यादितत्रश
केसराश्यादितरणिर्मध्योदशादौभवेत्तत्रशकेसराश्यादिसूर्योमध्यमोमहाभवतितदादशाप्रवेशद्वयः॥३७॥
तदुक्तंभवतिजन्मकालीनशकेजन्मकालिकरवौसर्वाद्यदशपतेर्लग्नसूर्यचन्द्रान्यतरस्यदशाप्रवेशःतदनन्तरंतत्रा
ब्दमासादौसर्वाद्यंदेशदशाब्दाद्यंयोज्यंतदग्निमदशाप्रवेशःस्यात्एवमग्रेपियद्दशावर्षाणियोज्यानितत्तदग्निम
दशाप्रवेशःस्यात्एवंसामान्यतोदशाप्रवेशेज्ञातेतात्कालिकमासाद्यानयनार्थमाहघस्त्रीभूतदशेतिदशावर्षाणि
द्वादशागुणानितलस्यमासयुतानिमासाःस्युःतान्त्रिंशतासंगुण्यतत्रदिनानियोज्यानिसाघस्त्रीभूतदशाभवेत्सा
ष्टयकृस्यात्रयोदशगुणास्वाङ्गुष्ठमि ८८० भक्तालब्धेनदिनाद्येनष्टयकृस्यायुक्ताकार्योदशाब्दतुल्यैःपलैश्चयुक्ताका
र्यमासावनदिनात्मिकादशाभवति।तथासावनदशयायुक्तःजन्मकालिकोहर्गणःकार्यः।सदशाप्रवेशेहर्गणो
भवति।जन्मदिनजाकोदयिकोहर्गणोकोदयाद्रतनाडीपलयुतो जन्मकालिकोद्युव्रजोभवतीतिश्रेयम्।द्वितीयादि
दशासावनयुतोद्वितीयादिदशाप्रवेशकालिकोद्युगणस्तृतीयादिदशाप्रवेशकालिकोभवतीत्यपिदृष्टव्यम्।तस्मा
त्तावयवादहर्गणात्जन्मकालेयस्मात्करणाद्गृहाःसाधितास्तत्करणोक्तप्रकारेणदशाप्रवेशेखगाःसाध्याः॥विधु

श्री म.
८८

न्तरमाह। क्षेपान् जन्मवगान् प्रकल्पेति। दशासावनदिनाद्यमेव सावयवद्युगणं प्रकल्प्य जन्मकालिकं चरदेशान्तराद्यं
संस्कृतमध्यग्रहतुल्यं क्षेपं च प्रकल्प्य स्वकरणाद्ग्रहाः साधनीयाः। परमत्र दशासावनं जन्मकालादारभ्य व्यतीतदशा
सावनोपेतैर्ग्राह्यमिति बोद्धव्यम्। यद्वा केवलदेश्यसावनतुल्या हर्गणात्पूर्वदशाप्रवेशकालिकस्वज्ञानसेपान् प्रकल्प्य
ग्रहाः साध्यादपि द्रष्टव्यम्। ततः पञ्चत्रयेणापि ये साधिता ग्रहास्ते लङ्कापूर्वस्थितिजा सन् प्रदेशमध्यर्कसंबन्धकाला
द्वास्तवदशाप्रवेशनाडीतुल्येऽनेह सिजाता अपेक्षितास्तु स्वदेशस्पष्टा कौट्यकालदशाप्रवेशनाडीतुल्ये कालदत्तु द
यान्तरचरदेशान्तरभुजान्तरसंस्कृताः कार्याः। संस्कारस्तु दिनार्द्धतुल्या भीराव्यर्द्धतुल्या भिर्वीनतघटी भिरेताश्चरकला
स्तदेषु नतघटीभिः किमित्यनुपातलब्धकलाभिः कार्यद्वयाद्भीष्यकृतः॥ अथ ते ग्रहाः स्पष्टाः कार्याः। ततः स्फुटा कौ
न्दुभ्या विरदि चन्द्रलवारविहताद्व्यादिना तिथिश्च साध्या। तस्या घटिका द्वादशाप्रवेशकालिकरवीन्दुभ्या साधित
त्वादृशाप्रवेशकालादनन्तरं स्यादतो दशाप्रवेशनाडीमुखेन संस्कृतं सूर्योदयाज्जायत इति धीमद्विखलोक्त्यमाया
तिथिरानीता सा यदि पञ्चदशभ्यो न्यूना तदा शुक्लपक्षो न्यशाकृत् पक्ष इति ज्ञेयम्। संक्रमवशात्मासो ज्ञेयः॥ अत्रे
दमवधेयम्। स्पष्टसूर्यस्वभुक्तानां भोम्यानां चांशानां कलाः स्पष्टगत्या भक्तालब्धदिनादिद्वयेन दशाप्रवेशकालात्

रामः

८८

गूर्ध्वचक्रमेणपूर्वापरसंक्रान्तीभवतः। ततोयस्मिन् दशापतावधिके मासि द्वाप्रवृत्तिस्तत्र यदि मेषसंक्रमणं तदा
 संचेन्न एवैवृषादिसंक्रमणे वैशाखादिसंज्ञा। यदा तु पूर्वसंक्रान्तिः पूर्वदर्शान्तात्प्रागपरसंक्रान्तिरग्निमदर्शान्तावन्त
 रं भवति तदा सौमंक्रान्तिमासोऽग्निमासोऽग्निमासनामा भवति। यदा संक्रान्तिद्वयं तन्मास एव तदा सयमस इति ॥
 ॥ प्रथमपक्षे हर्गणः सप्ततष्टः करणादि वाराद्रूतो वारो भवेत्तन्नाडिकाद्यमेव सूर्यो दयादिष्टकालः। द्वितीये अहर्गणे
 जन्मनाडी पलयुतः सप्ततष्टो जनुर्वाराद्रूतो वारस्त्वदधः स्थनाड्याद्यमेवेष्टकालः। तृतीये द्युगणः पूर्वदशा प्रवेशनाडी
 पलयुतो द्वितष्टः पूर्वदशादि वाराद्रूतो वारोधः स्थनाडी मुखमेवेष्टकालः। प्रथमपक्षे जन्मकालिकसूर्यसिद्धान्ताहर्ग
 णे यदि दशासावनं योज्यते तदा हर्गणनाड्यो रात्र्यर्द्धे नोनाः सूर्यो दयादिष्टकालः स्यादिति पूर्वैः श्रीपत्यादिभिर्यु
 गार्कचक्रैर्युगसूर्यसावनद्वत्सदिनाजडकर्मकृतम्। अत्र तु मया तस्मात्प्राप्तं दर्शितम्। याचिदं पाणिडित्यमात्रं
 पूर्वोक्तव्याख्यायुक्तमित्युक्तं तदा पातत इति वेदितव्यम्। अत्रोपपत्तिः ॥ वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमत्र सौरादित्युक्ते
 र्यद्दशादिवसाः कृतास्ते तु सौरा एव। अथ तेषां सावनीकरणमन्तरेण दशाप्रवेशकालिकलग्नादिसाधयितुं न पार्यत
 इति सावनीकरणार्थमुपायः। तत्रैते सूर्यसिद्धान्तमते युगसावनाः १५७७८१७८२८ सौराश्च १५५५५०००० सप्तम

प्रो. म.
८८

सौरमा २२७१७८२८॥ अथानुपातः। यदि युगसौरदिनेरेभिः १५५५२००००० सौरायं स्यात्सावनेष्वेतादधिकं
२२७१७८२८ लभ्यते तदेष्टैः किमिति। अत्र गुणकत्रयोदशांशेन १७४७५२५ गुणके पवर्तिते त्रयोदश लब्धः १३ त
थातेनैव हरेः पवर्तिते किंचिन्मूनाः स्वाङ्काष्टौ ८८० लब्धास्ते संपूर्णा गृहीताः। तस्माद् पस्त्रीभूतदशाधिकं हतारवाङ्काष्ट
भक्तालब्धेभ्यः सावनेभ्यः सौराणां न्यूनत्वात् पक्षकस्याधस्त्रीभूतदशयुक्ता कार्येत्युपपन्नम्। परमत्र हरः अधिको फलाल्प
त्वनियमत्र स्वाङ्काष्टहरस्याधिकस्योपादानाद्युगसौराः पक्षकस्यास्त्रयोदशघ्नाः स्वाङ्काष्टभक्तालब्धान्विता युगसावने
भ्यो ल्या जायन्ते यो युगसावनानां चान्तरमेतत् १४२३॥ अथ यदि युगसौरवर्षैः ४३२०००० इदमन्तरं १४२३ तदेष्टैः किमि
ति फलस्य दिनात्मकत्वाद्दिनात्मकं फलमायास्यति। तत्र दिनघटीस्थाने भून्ममेवोपलभ्यत इति पलात्मकफलानय
नार्थं षष्टिवर्गगुणः ३६०० अस्यान्तरस्य च वधे जातदृष्टवर्षाणां गुणः ५१२२८०० हरश्चायं ४३००० स्वत्यान्तरमनयो
रुपेक्ष्य नाशेकते दशावर्षतुल्यान्येव पलानीत्युपपन्नम्। पूर्वसाधितसावनेष्वेतावन्मूनामासीदतो योज्यमित्यपि साधु।
पूर्वदशप्रवेशकालीनमध्यमार्कः पूर्वदशमासादितुल्यराश्यादियुतः पूर्वदशसावनोत्थमध्यमार्कजन्यकालौ न स
ध्यार्कयोगतुल्या परदशप्रवेशजमध्यार्केण यथा समो भवति न तथा स्पष्टं इति मध्यमार्क एव दशमासादियोजनं

रामः
८८

युक्तम् शेषोपपत्तिः सुगमाबालावबोधाच्च ॥ इदानीं दशाशुभाशुभफलमाह ॥ ॥ चन्द्रः प्राप्नोति दशेश्वरस्य सुहृदुच्च
 स्वर्धसंस्थो दशानायाद्वानवसप्तमोपचयगोदद्याकुभानीति च । यस्मिन्नेत्रविधुः सजन्मनितनुस्वायादि
 भावो यदातुत्तद्वृद्धिकरो यतस्तस्य करः प्रोक्तेतरस्थानगः ॥ ३७ ॥ प्राप्नोति दशायाः स्वामिनो यन्मित्रगृहमुच्चं वा त
 तस्य चन्द्रः शुभानि दद्यात् । अथवा कर्कटस्य चन्द्रो यदा दशेशात्तत्काशात्पञ्चमनवमसप्तमतृतीयषष्ठदशमैकादश
 स्थानान्यतरस्थानस्थः शुभानि दद्यात् । एवं शुभफलप्रदे चन्द्रे सति अत्र दशाकाले यस्मिन् राशौ चन्द्रः सराशिर्जन्मका
 ले यस्मिन् भावे पतितस्तद्वावृद्धिकरो भवति । एतदुक्तं भवति । यदि चन्द्राधिष्ठितराशिस्तनुभावे स्यात्तदा शरीरसौख्यं
 यदि धनादिभावे तदा धनादिसौख्यमिति । यदि तु शुभमृत्युव्ययभावे स्यात्तदा तद्वाचनाशः । सत्त्वः कथयति विपरी
 तं रिक्तापष्टमैधिति वराहवचनात् । यदि प्रोक्तान्यस्थानस्थश्चन्द्रः स्यात्तदा तदधिष्ठितराशे यस्मिन् लग्नादिभावे
 तन्नाशः स्यात् । अरि मृत्युव्ययस्थो यदि सराशिस्तदा तद्वावृद्धिः ॥ अथान्यदाह ॥ ॥ यद्द्रव्यं स्वचरस्य भावगृहदृग्गो
 ग्नादिसर्वफलं योज्यं वृत्तिकृतिर्बलादिह दशायाम्नाथयो वैरयुक् ॥ पापः पापदशां विशेषेण विप्रलम्बतीत्य
 तद्द्रव्यं दस्तकाले बलवान्तरगः शुभसुहृद्दृष्टेष्वर्गगः ॥ ३८ ॥ स्वचरस्य यद्द्रव्यं कुम्भस्याग्निर्देहेत्यदि

श्री भ
८६

कं कथितं तत्सर्वं दशयां योज्यं । तथा भावफलदृष्टिफलराशिफलादिकं सर्वं फलजातं दशयां योज्यं । रत्तिकृतिर्जी
विको । अत्र देवदत्तः केन कर्मणा जीवनं करिष्यतीत्यादिरूपा दशयां योज्या । नन्वेतत्कुशं योज्यमित्युक्तं आह । बला
दिति सन्तुल्यश्रेष्ठं फलं संपूर्णं मध्यबले मध्यहीनबलेति स्वल्पमित्यर्थः । अथानन्तरं वैरेण मुक्तः शत्रुरितिया
वत् । क्रूरस्य मूलदशापत्तेः शत्रुर्बुद्धिः क्रूरमूलदशायामन्तर्देशं करोति तदा विपत्तिः स्यात् । अत्र प्रथममिति स्थितिः । यदि
क्रूरः क्रूरदशामन्तर्देशं करोति तदा विपत्तिः स्यात् । यदि त्वन्तर्देशं कारको ग्रहः पापो मूलदशापत्तेः शत्रुस्तदा महती
विपत्तिः । यथोक्तं सारिवल्याम् । क्रूरदशयां क्रूरः प्रविश्य चान्तर्देशं करोते । एसां स्यात्सं देहस्तदा रियोगे सदैव महानि
तिवैरियुगित्यपपाठः । अथैतद्दृष्ट्वा रिष्टस्यापवादं वदति । तद्बुद्धं ददति । अन्तर्देशकाले कश्चित्बलीग्रहः शु
भमित्रेण दृष्टोऽथवा शुभसप्तवर्गगोऽथवेष्टाधिकः स रिष्टमङ्गुलं स्यात् । तथोक्तं सारावल्याम् । प्रवेशे बलवान् खेटः शु
भमित्रे निर्दिष्टः ॥ सौम्याधिमित्रवर्गस्थो मृत्युकृन्मभवेत्तदेति । अथाष्टवर्गफलस्य स्वल्पत्वाधिकत्वकल्पना
विचारमाह ॥ ॥ खेटस्तस्य यदष्टवर्गजफलं पूर्णं शुभं जन्मतन्मिन्दो र्वृद्धिषु च स्वभोजं भुङ्क्ते स्व
त्रिक्रोणे स्तियः ॥ दुष्टं मध्यफलं विपर्ययगतस्या निष्टमत्युत्कृष्टं शस्त्रं स्वल्पतरं खगस्य च वदेत् ज्ञात्वा

रामः
८६

बलंतत्त्वतः ॥ ३८ ॥ जन्मतन्विन्दोः वृद्धिषु स्वभोज्यभसु हृद्स्वत्रिकोणे च यः खेटः अस्तितस्य यच्छुभमष्टव
र्गफलंतत्पूर्णस्यादित्यन्वयः ॥ तनुश्चेन्दुश्च तन्विन्दू जन्मनितन्विन्दू तयोः जन्मलग्नजन्मराश्यादित्यर्थः ॥ वृद्धिषु प
चयभवनेषु स्वभोज्यभसु हृद्स्वत्रिकोणद्वयत्रसमाहारद्वन्द्वः ॥ स्वराशौ स्वोच्चे स्वमित्रगेहे स्वमूलत्रिकोणद्वयर्थः ॥
अथ तादृशग्रहस्य दुष्टं मध्यफलं स्यात् ॥ दुष्टं फलं मध्यस्यादित्यर्थः ॥ विपर्ययगतस्य जन्मराशिजन्मलग्नयोरपच
यस्यानेषु नीचभेषु त्रुभेषु स्थितस्य ग्रहस्यानिष्टफलमयुक्तं स्यात् ॥ शस्तं समीचीनं फलं स्वल्पतरं स्यात् ॥ अत्र जन्म
लग्नराश्यारूपद्वयस्य सतः शत्रुनीचभस्थितस्याथवा तयोरपचयस्य सतः खोच्चादिषु स्थितस्य शुभमशुभं समं
स्यात् ॥ एवं जन्मलग्नराश्यारेकस्मादुपचयस्योन्यस्मादपचयस्यो यदि स्वभोज्यादिषु स्थितस्य शुभमधिकं मशुभम
ल्पं स्यात् ॥ यदि तादृशो नीचादि स्थितस्तदा तस्या शुभमधिकं शुभं न्यूनं स्यादिति ध्येयम् ॥ खगस्य बलंतत्त्वतो ज्ञात्वा फ
लं वेद ॥ याग्रहे संपूर्णबले शुभमशुभं च फलं संपूर्णमध्यबले मध्यं हीनबले हीनमित्येतत्प्रथममवधार्यानन्तरं प्रोक्त
प्रकारेण न्यूनत्वाधिकत्वं व्यक्तमित्यर्थः ॥ अथोदार्कस्य बहुविधत्वात्कालस्य दुर्लभत्वात्कविज्ज्ञातकफलस्य व्यभि
चारिकं कर्तव्यमित्याह ॥ ॥ जीवेत्कापि विभङ्ग-रिष्टजशिशूरिष्टं विनामीयते यादोब्धः शिशुदुस्तरोऽपि च परो

कार्यसुनोपत्रिका॥ कार्यप्रश्ननिमित्तपूर्वशकुनेरसन्स्वमानंधियाहोरास्तेनसुबुद्धिनां ब्रह्मयोदकैस्यका
 लोदयः ४०॥ कापिविगतैर्भङ्गोयस्यतादृशयद्रिष्टं तत्रजातः शिशुर्जीवेत्। अत्र द्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोणादतिस्
 त्रेणादौ वचसा कापिष्यतेरिष्टं विनापिशिशुः मीयते प्राणेः विमुज्यत इत्यर्थः। मीडु-हिसायाम्। हिंसात्र प्राणवियोगः॥
 दिवादिभ्यः श्यन् मीयत इत्यस्मै मरणार्थवाचकत्वमाख्यातचन्द्रिकायामप्युक्तम्। परैर्विप्रेतिमरणे म्रियते च
 प्रमीयते। संतिष्ठेत्सुमाप्नोति विरमत्यारमत्यपीति॥ १॥ केचित्तु मीडु-प्राणत्यागदतिधातो मीयत इति रूपमत्र पठ
 न्ति। तदसत्। दीर्घस्यासंभवात्। म्रियत इति पाठे तु ह्रस्वो भङ्गः। तस्मात्मीयत इत्येव पाठः साधोयान्। कापिषि भङ्ग-
 रिष्टजशिशुरिष्टविना मीयते इति। तत्र फलस्य व्यभिचारदर्शनात् सुबुद्धिनाहोरास्तेन जन्मकालं सूक्ष्मतं सम्यगलक्षयि
 त्वाधियाब्रह्माहोरात्रमन्युदनुदुर्विलोक्य शुभं विज्ञाय पत्रिका कार्ये त्यन्वयः। वस्तुतस्तुरिष्टजशिशुजीवनं प्रबलं भङ्ग-
 विनानुपपद्यमानं भ्रमाभावेऽपि भङ्ग-साक्षिपति। यद्यपि शास्त्रे पुरुषेण भङ्गो नोपलभ्यते नैतावता शास्त्रदोषः। न ह्ययं स्या
 पौरपराधो यदेन मन्योन पश्यतीति न्यायात् न च प्रत्यक्षेण शास्त्रे नुपलभ्यमानोऽपि रिष्टभङ्गः। कथं कल्पनीय इति वाच्यम्।
 अधुना तत्र प्रचरदवस्थग्रन्थेषु नुपलब्धोऽप्यप्रचरदवस्थगर्गीदिप्रणीतसुरव्यजातकशास्त्रे भविष्यतीत्यवश्यं फलक

रामः
 ८९

ल्यनेस्पयुक्तत्वात्॥ अन्यथा शास्त्रप्रामाण्यविलयापत्तेः। एवं रिशानुपलभ्येपिमरणेरिष्टफलबलात्कल्यंतथासतिशा
 स्त्रप्रामाण्यमव्याहतमेवेति बोध्यम् ।
 अपोद्धः शिशोर्दुस्तरः अपि च परौ द्वौ द्वितीयतृतीय
 वदौ दुस्तरौः शेषपत्रिकानोकार्ये॥ आदिमवर्षेन क्तावधिकानि। रिशानि संध्यायं हि मदीधिति होरापापैर्भान्तगतेर्मरणाये
 त्यादिना बहूस्तक्तान्येवं द्वितीयतृतीययोरपि बहूनि कथितानि सन्ति तेषां सर्वेषां प्रचरदवस्थग्रन्थेषु भङ्गानामसत्त्वे वा त
 त्तदने करिष्टवत्तद्गुरुद्रुहप्रबलदुर्बलभावेन रिष्टतत्तद्गुणान्यतरनिर्णयस्य दुर्गमत्वाद्द्वर्षत्रयपर्यन्तपत्रिकानकार्ये॥
 वर्षत्रयानन्तरं बुधस्य रिष्टोक्तेस्तद्गुणानामधुना तनग्रन्थेषु सत्त्वात्त्वत्पत्वेन तन्निर्णयस्यापि कर्तुं शक्यत्वाच्च वर्षत्रयान
 न्तरं जन्मपत्रिकाकार्येति भावः। अथ यदि कश्चिदाग्रहशीलो वर्षत्रयमध्य एव पत्रिकाकार्येति वदेच्च दाप्रश्ननिमित्तपूर्वश
 कुनैः प्रश्ने निमित्तपूर्वैर्लग्नबलोपश्रुत्याद्यैः शकुनैश्च यदि वा प्रश्ने निमित्तपूर्वैः सुतदुर्वचनादिभिः शकुनैः पूर्णकुम्भादिश्रु
 भंजालाप्रकाराकार्येन नुप्रश्ननिमित्तशकुनादन्यतरेणैव शुभं विचिन्त्य पत्रिकाकार्येति लाघवादाचार्यस्य वक्तुमुचितं त
 त्तदने करिष्टवत्तद्गुरुद्रुहप्रबलदुर्बलभावेन रिष्टतत्तद्गुणान्यतरनिर्णयस्य दुर्गमत्वाद्द्वर्षत्रयपर्यन्तपत्रिकानकार्ये॥
 वर्षत्रयानन्तरं बुधस्य रिष्टोक्तेस्तद्गुणानामधुना तनग्रन्थेषु सत्त्वात्त्वत्पत्वेन तन्निर्णयस्यापि कर्तुं शक्यत्वाच्च वर्षत्रयान
 न्तरं जन्मपत्रिकाकार्येति भावः। अथ यदि कश्चिदाग्रहशीलो वर्षत्रयमध्य एव पत्रिकाकार्येति वदेच्च दाप्रश्ननिमित्तपूर्वश
 कुनैः प्रश्ने निमित्तपूर्वैर्लग्नबलोपश्रुत्याद्यैः शकुनैश्च यदि वा प्रश्ने निमित्तपूर्वैः सुतदुर्वचनादिभिः शकुनैः पूर्णकुम्भादिश्रु
 भंजालाप्रकाराकार्येन नुप्रश्ननिमित्तशकुनादन्यतरेणैव शुभं विचिन्त्य पत्रिकाकार्येति लाघवादाचार्यस्य वक्तुमुचितं त
 त्तदने करिष्टवत्तद्गुरुद्रुहप्रबलदुर्बलभावेन रिष्टतत्तद्गुणान्यतरनिर्णयस्य दुर्गमत्वाद्द्वर्षत्रयपर्यन्तपत्रिकानकार्ये॥

श्री-
८२

श्रीगणेश उवाच ॥ इदं प्रकारैः शुभं विज्ञापयन्त्रिकाविधातमेति भावः । रसं स्वमानमिति । प्राचीनगर्गादिग्रन्थेनिरु-
प्राप्तं । यत्ति न्तनमस्येतु सकलरिष्टतद्गुणनामसत्त्वादिदमित्यमेव भविष्यति नो चेन्नयाय शोपवीतं त्याज्यमित्यादिरु-
प्राप्रविज्ञानकार्यं किंतु प्रचरद्वयस्य ग्रन्थपर्यालोचनयेतादृशमस्तीति वाच्यमिति भावः । अत्र संरक्षमानं निजं होराशेने-
ति पाठो भेदात् । अन्यथा रसं स्वमानमित्यस्य निरुकांस्तपानन्वयादनन्वितमपार्थक्यमित्यपार्थक्यता । क्वचित्सुस्तके
त्रात्रास्वमानं धियेति पाठो दृश्यते स तु नितरां साधुः स्वमानं त्रात्रारसतेत्यर्थः । क्वचितुमानं धियारसतेति पाठः सोधिसाधी-
यान् ॥ अथ ग्रन्थालङ्कारमाह ॥ ॥ नन्दिग्रामे केशवो विप्रवर्यो यो भूद्वारा शस्त्रसंघं विलोक्य ॥ तेनोक्तेयं पद-
मिजोतकीमाचत्वारिंशदुत्तबद्धा सुबोधः ॥ ४१ ॥ स्पष्टार्थम् ॥ इदानीं ग्रन्थपाठकफलावाप्तिव्याजेन ग्रन्थप्रशंसामनु-
पकृतसाह ॥ प्रिसुबोधोपठन्ती मा मया जातकपद्धतिम् ॥ होरावित्यद्वीपान्तिलोके मानं यशः सुखम् ॥ ४२ ॥
सुगमम् ॥ ॥ गीतसुत्तरतीरवर्तिनगरे गेहलक्षविद्वद्युते गोलग्रामसमाहूये मुनिभरद्वाजान्वये दैववित् ॥ यो भूत्सु रूढिवाकरो बुध-
वरः श्रीकेशवोऽस्यात्मजा देवज्ञार्यगणेशं शंकरं गुरोर्लब्ध्वा बोधोपशक्तः ॥ १ ॥ तस्मान्महेशं च नलब्धसौख्यः श्रीकृष्णनामाऽज-
निविप्रमुखः ॥ कालत्रयज्ञानवता हि प्रेने देवशब्दो भविसार्थकोऽभूत् ॥ २ ॥ तस्मादभूतां तनयो तदाद्यो भीमां सकाद्यो

रस-
८२

प्रे. म.
८३

गणको नसिंहः॥ शिरोमणेर्वार्तिकमुक्तियुक्तं सौरचभाष्यसमकारियेन॥३॥ सिद्धिद्वारा जमानः सुखदलितपरोद्दण्डचण्डाशिमा
नः सिद्धान्ताभिज्ञमुद्दिजवरनिवहोद्गातकीर्तिः सुमूर्तिः॥ विद्यामासाद्यसद्योद्विद्धतिविबुधाचार्यकस्यर्द्धिभावं ह्यन्तोयस्य
शिष्याः सजयति जगति श्रीशिवारब्धोद्दितीयः॥४॥ श्रीमन्नसिंहसुतवर्यदिवाकराख्यः सस्यद्धतेर्गणककेशवनिर्मितायाः ॥
रीकामिमां विविधयुक्तिविशेषरम्यामाज्ञां शिवस्य सुगुरेः कृतवानवाप्य॥५॥ पूर्वोक्तिविश्वासवतां प्रतीतिर्न तन्निरासेन वि
नायतः स्यात्॥ अतो मया खण्डिपुरातनोक्तिर्गुरूपमेभ्योस्तु नमो महद्गुः॥६॥ दोषेषु बद्धहृदयाः खलतानि तान्तमुद्धावलीढ
पि नुमन्दककण्डकादौ॥ सन्तः प्रशान्तहृदयास्तु गुणान्भजन्तः कुर्वन्तु मद्गुणितेषु प्रकटंगुणोद्यम॥७॥ आनन्दिविप्रवरता
मपि भूयैषेत्स ज्योतिर्ज्ञसंनिधिमिलत्सुरभानुभावः॥ तेजः प्रसन्नतरसाधुतमो हरगोभास्त्वान्विभावुसशिवः सकलैकमित्रः
॥८॥ अर्थद्वयवाची॥ भास्वान् श्रीसूर्यः शिवो मदुरुः शेषं स्पष्टम्॥ शाके गजाम्भोधि शरेन्दु १५४८ तुल्ये सिद्धान्तवित्प्रौढमनो
रमास्त्वाम्॥ दिवाकरेण सुधकेशवोक्तेरितिः सयुक्तिः समगात्समाप्तिमा॥९॥ इति श्रीसकलगणकचक्रचूडामणिश्रीकृष्ण
देवतसुतश्रीमन्नसिंहगणकस्य सुतेन संप्रदायप्रवर्तकाचार्यश्रीमत्पितृव्यशिवज्योतिर्विबुधविद्येन दिवाकरेण विरचित
श्रीश्रीमन्केशवसावतरोक्तजातककर्मपद्धतेष्टिकायां सवासनायां प्रौढमनोरमाभिधायाम्ग्रन्थसमाप्तलङ्कारः॥

विद्योदयेनिराकृत्य दक्षिणातिमिरं सदा ।

इति केयवीयाजातकपद्धतिः प्रौढमनोरमासहितासमाप्ता ॥

सदस्यं मुरिकाशे पंमुद्राकिरणसज्जिभिः ॥

